

ankara

HBV

AKDENİZ HAVZASI VE AFRİKA MEDENİYETLERİ DERGİSİ (AKAF)

Cilt 1 / Sayı 1 / 2019 GÜZ

• Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL

Anadolu Roma İmparatorluk Dönemi Sütunlu Caddelerin Antik Şehircilik Kavramı İçindeki Yeri

• Doç. Dr. Bülent İŞLER

Akdeniz Bölgesinde Myra Antik Kenti Kırsalında Bulunan Bizans Dönemi Sarnıç Bilezikleri

• Dr. Öğr. Üy. Demet ÖRNEK

Tunus Kapı Süslemeleri ve Sembolik Anlamları

• Prof. Dr. Erdal AKSOY

Afrika'da Misyonerlik Çalışmaları ve Sömürgecilik

• Öğr. Gör. Dr. Ramazan BEZCİ

Muhammed Emin Ez-Zilevî, Edebî Kişiliği ve Şiirleri

• Prof. Dr. Şennur ŞENEL & Rabar SLEMAN

Sudan'da İngiliz İşgali ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Layihaları

• *Kitap Tanıtımları*

• Hakkı Taşğın

Prof. Dr. Erdal AKSOY, Afro-Türkler Etnik Köken ve Kimlik, Çizgi Yayınları, Konya 2019.

• Doç. Dr. Menekşe CÖMERT

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE, Afrika Yemek Kültürü, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Ankara 2019.

• Sahibi
Owner

AHBV Üniversitesi adına / In the name of AHBV University
Prof. Dr. Yusuf TEKİN

• Kurucu Editör
Founding Editor

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE

• Yazı İşleri Müdürü
Directorate of Editorial Affairs

Öğr. Gör. Dr. Murat DELİBAŞ

• Editör Yardımcıları
Editorial Assistants

Dr. Öğr. Üyesi Esra ULUŞAHİN
Doç. Dr. Murat DEMİR
Doç. Dr. Murat ÖZCAN

• İngilizce Editörleri
English Manuscripts Editor

Dr. Öğr. Üyesi Aydan IRGATOĞLU

• Düzenleme
Technical Editors

Arş. Gör. Arife ERAY
Arş. Gör. Çile Maden
Arş. Gör. Dilara EMİROĞLU
Arş. Gör. Mehmet KÖLE

• Haberleşme
Communication

akdenizafrika@hbv.edu.tr

Yayın Kurulu Üyeleri
Editorial Board

Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Evren Göçer
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Evrim ÖLÇER ÖZÜNEL
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Güljanat KURMANGALİYEVA
ERCALISUN
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Kemal ŞAMLIOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Muammer SARIKAYA
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin TEKİN
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan KURTOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Ömer Faruk YELKENCİ
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Rabia SARIKAYA
(Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Semih AKTEKİN
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
(AHBV Üniversitesi)

AHBV Üniversitesi, Emniyet Mah. Abant 1. Cad. Toki Blok-
ları No: 10/2E 10. Kat Yenimahalle/ANKARA

0312 546 06 00/01

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri
Dergisi uluslararası, bilimsel ve hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı (Haziran /
Aralık) yayımlanır.

Yayın Tarihi 30 Aralık 2019

• **Danışma Kurulu Üyeleri**
Advisory Board

Prof. Dr. Ahmed SKOUNTI
(Institut National des Sciences de l'Archéologie et
du Patrimoine, Maroc)

Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU
(Ankara Üniversitesi)

Büyükelçi Ahmet Rıza DEMİRER
(T.C. Dışişleri Bakanlığı)

Dr. Ali BOUJIDDI
(Gabès Üniversitesi, Tunus)

Doç. Dr. Atakan AKÇAY
(AHBV Üniversitesi)

Doç. Dr. Bülent İŞLER
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Demet ÖRNEK
(AHBV Üniversitesi)

Büyükelçi Deniz ÇAKAR
(T.C. Dışişleri Bakanlığı)

Prof. Dr. Enver ARPA
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Erdal AKSOY
(AHBV Üniversitesi)

Dr. Erkan KARAGÖZ
(Cezayir II Üniversitesi, Cezayir)

Prof. Dr. Esmâ REYHAN
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma Ahsen TURAN
(AHBV Üniversitesi)

Doç.Dr. Frédéric HITZEL
(EHESS Üniversitesi, Fransa)

Prof. Dr. Foued LAROUSSE
(Rouen Üniversitesi, Fransa)

Prof. Dr. Gül TUNCER
(AHBV Üniversitesi)

Prof.Dr. M. Öcal OĞUZ
(AHBV Üniversitesi)

Prof.Dr. Mehmet Ali AKINCI
(Rouen Üniversitesi, Fransa)

Doç. Dr. Merih EREK
(AHBV Üniversitesi)

Prof.Dr. Muhammet HEKİMOĞLU
(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa YILDIZ
(Gazi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mürsel BAYRAM
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Prof. Dr. Naciye YILDIZ
(AHBV Üniversitesi)

Prof. Dr. Nahide BOZKURT
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN
(Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT
(AHBV Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

		Sayfa
Prof. Dr. Suna Timur	TAKDİM	7
AĞILDERE	EDITORIAL	8
Doç. Dr. Ayşe Fatma	Anadolu Roma İmparatorluk Dönemi Sütunlu Caddelerin Antik Şehircilik Kavramı İçindeki Yeri	
EROL	<i>Colonnaded Streets of Roman Imperial Anatolia and Their Place In The City Planning of the Antiquity</i>	10-18
Doç. Dr. Bülent	Akdeniz Bölgesi'nde Myra (Demre) Antik Kenti Kırsalında Bulunan Bizans Dönemi Sarnıç Bilezikleri	
İŞLER	<i>Byzantine Cistern Bracelet Stones Found Countryside of Antique Myra (Demre) City in Mediterranean Region</i>	19-35
Dr. Öğr. Üy. Demet	Tunus Kapı Süslemeleri ve Sembolik Anlamları	
ÖRNEK	<i>Tunisian Door Decorations and Their Symbolic Meanings</i>	36-45
Prof. Dr. Erdal	Afrika'da Misyonerlik Çalışmaları ve Sömürgecilik	
AKSOY	<i>Missionary Studies And Colonism In Africa</i>	46-52
Öğr. Gör. Dr. Ramazan	Muhammed Emin ez-Zilevi, Edebi Kişiliği ve Şiirleri	
BEZCİ	<i>Muhammed Emin ez-Zilevî, his Literary Personality and his Poems</i>	53-71
Prof. Dr. Şennur	Sudan'da İngiliz İşgali ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa	
Şenel & Rabar	<i>British Occupation in Sudan and Gazi Ahmet Muhtar Pasha</i>	72-85
Sleman		
Yayın Tanıtımı	Book Review	
Hakkı TAŞĞIN	Prof. Dr. Erdal Aksoy (2019), <i>Afro-Türkler Etnik Köken ve Kimlik</i>	86
Doç. Dr. Menekşe	Prof. Dr. Suna Timur Ağıldere (2019), <i>Afrika Yemek Kültürü</i>	87-88
CÖMERT		

TAKDİM / EDİTÖRDEN

Değerli okurlarımız,

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin bilimsel yayın organı olan Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi (AKAF) uluslararası e-dergi olarak yayın hayatına başlamıştır. Türkiye ile tarihsel ve kültürel ilişkileri olan Akdeniz ve Afrika ülkelerinin dil, tarih, edebiyat, sanat ve kültürlerine ilişkin ulusal ve uluslararası özgün bilimsel çalışmalara yer verilecektir. E-dergi olarak yayımlanan derginin birinci sayısında Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetlerini arkeoloji, tarih, edebiyat, sosyoloji ve sanat tarihi alanlarında inceleyen altı araştırma yazısı ile iki kitap tanıtım yazısı yer almaktadır.

Dergimizin ilk sayısına katkıda bulunan yazarlara, yayım kurulu üyelerine, hakemlere, yazı işleri müdürü ve yardımcı editörlere yakın ilgi ve desteklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Siz değerli okurumuzun bilimsel katkılarıyla zenginleşeceğini umut ettiğimiz dergimizin ikinci sayısında buluşmak üzere...

Editör

Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE

Ankara - 30 Aralık 2019

EDITORIAL

Dear Readers,

The Journal of Mediterranean Basin and African Civilizations (JMBAC) that is a scientific publication of Ankara Hacı Bayram Veli University Research and Application Centre of Mediterranean Basin and African Civilization has started its publication life as an international e-journal. Authentic international scientific researches related to language, history, literature and culture of Mediterranean and African countries that have historical and cultural relations with Turkey will be published in the journal. There are six research articles that examine archaeology, history, literature, sociology and art history of Mediterranean Basin and African Civilizations and two book reviews in the first issue of the e-journal.

I would like to thank you all the authors, editorial board members, referees, editor and associate editors for their support and sincere interest. I am hoping to meet again in the second issue of our journal which will be enriched with the contributions of our valuable readers.

,

Founding Editor
Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE
Ankara - December 30, 2019

ANADOLU ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ SÜTUNLU CADDELERİNİN ANTİK ŞEHİRCİLİK KAVRAMI İÇİNDEKİ YERİ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Doç. Dr. Ayşe Fatma EROL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü

ayse.erol@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7992-7236

Gönderim Tarihi: 19.12.2019 Kabul Tarihi: 26.12.2019

Alıntı: EROL, F. A. (2019). Anadolu Roma İmparatorluk Dönemi Sütunlu Caddelerinin Antik Şehircilik Kavramı İçindeki Yeri, *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22.

ÖZ: Roma İmparatorluğu için M.S. 1. ve 2. yüzyıllar Pax Romana, diğer deyişle barış dönemi olarak anılmaktadır. Sözü edilen yüzyıllarda Roma'nın ele geçirdiği ve eyalet haline dönüştürdüğü coğrafyalarda ekonomik refah seviyesi yükselmiş ve bunun yansımaları kent mimarisinde farklı yapı tiplerinin ortaya çıkmasıyla kanıt bulunmuştur. Sütunlu caddelerin inşası da bu dönemde başlamış olup, her iki kenarında sütunlu mimariyle biçimlenen portikoların uzandığı geniş cadde tasarımları ortaya çıkmıştır. Sütunlu caddeler anıtsal mimarisi ve bu mimari içinde yer bulan heykellerle, Roma İmparatorluğu'nun propaganda aracı olarak mimari repertuarı kullanarak güç ve kudretini gösteren simgeler haline gelmiştir. Bu tür anıtsal yapılar Roma toplumunun gösteriş ve ihtişama düşkün olan felsefesiyle de örtüşen bir çizgi göstermektedir. Sözü edilen portikoların arkasında belli aralıklarla dizilmiş olan mekânlar hem üretim hem de satış amacına hizmet veren ve bu bağlamda caddeye daha işlevsellik kazandıran dükkanları oluşturmaktadır. Portikolarda yer alan sütunlar arasında ise yüksek kaideler üzerine yerleştirilen, kentin yüksek rütbeli memurlarının ve kentin ileri gelen kişilerinin heykelleri bulunmaktadır. Bu çalışmayla, Anadolu'nun Akdeniz bölgesi kapsamında kalan antik dönem bölge adlandırmalarıyla Lykia, Pamphylia ve Kilikia bölgesi kentlerinde yer alan sütunlu cadde örnekleri, buldukları kentlerde antik dönem kent planlaması bağlamında konularıyla ele alınarak, antik şehircilik kavramı içindeki yerlerine ışık tutacak verilerin sunulmasını hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Antik Şehircilik, Anadolu, Roma İmparatorluğu, Sütunlu cadde

Colonnaded Streets of Roman Imperial, Anatolia and Their Place in the City Planning of the Antiquity

ABSTRACT: The 1st and 2nd centuries A.D. for the Roman Empire are called as the Pax Romana, i.e. an era of peace. In those centuries, the areas conquered by the Roman Empire and later turned into provinces became more prosperous. This also manifested itself in the emergence of different structures in urban architecture. The building of colonnaded streets began in this period. These were wide streets designed as large porticoes with columns erected on both sides. These colonnaded streets were also decorated with statues, and altogether they represented a propaganda means for the Roman Empire with their monumental nature. They attested to the power and might of Rome through the use of architecture. These monumental structures were also in line a Roman philosophy that valued vanity and grandiose. Behind the aforementioned porticoes, there were series of dedicated areas for production or sales related activities, and were used by shops to make the street more of a commercial space. Between the columns in these porticoes, there were statues of high ranking officers or prominent individuals of that city, placed upon high pedestals. This study aims to evaluate these colonnaded streets within the context of city planning of the antiquity in the following regions of the Ancient Mediterranean Anatolia: Lykia, Pamphylia and Kilikia.

Keywords: City planning in the Antiquity, Anatolia, Roman Empire, Colonnaded streets

Giriş

Roma mimarisi kent planlamasında önemli bir yere sahip olan sütunlu caddeler, Roma'nın özellikle Doğu Eyaletleri kent planlamasının karakteristik özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu dışında Kuzey Suriye ve Kuzey Afrika Roma yerleşimlerinde sütunlu caddelerin varlığına kanıt oluşturacak örnekler kalıntılarıyla günümüze kadar ulaşmış olup bu caddelerin en güzel örneklerine merkezi Roma'da değil, Roma'nın özellikle doğu eyaletlerinde rastlanmaktadır. M.Ö. 190 yılında Anadolu'da gerçekleşen Magnesia Savaşı'nda Seleukos kralı III. Antiokhos'un Roma'ya yenilmesi, Roma'yı Doğu Akdeniz Bölgesi'nde lider duruma getiren en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Roma Cumhuriyeti, III. Kartaca savaşının sonunda M.Ö. 146 yılında Afrika Eyaleti'ni (Provincia Africa) (İplikçioğlu, 2007, s. 82), M.S. 64/63 yılında Syria (Suriye) eyaletini kurmuştur. Roma Cumhuriyet Döneminde Anadolu'da; M.Ö. 129 yılında Asia eyaletini, M.Ö. 63 yılında Kilikia eyaletini, M.S. 43 yılında Lykia eyaletini ve M.S. 74 yılında yeniden yapılan düzenlemeler kapsamında Lycia- Pamphylia eyaletini kurmuştur (Tekin, 2008, s. 223).

Roma İmparatorluğu için M.S. 1. ve 2. yüzyıllar Pax Romana¹ dönemi olarak anılmaktadır. Sözü edilen yüzyıllarda Roma'nın ele geçirdiği ve eyalet haline dönüştürdüğü coğrafyalarda ekonomik refah seviyesi yükselmiş ve bunun yansımaları kent mimarisinde farklı yapı tiplerinin ortaya çıkmasıyla kanıt bulmuştur. Sütunlu caddelerin inşası da bu dönemde başlamış olup her iki kenarında sütunlu mimariyle biçimlenen portikoların uzandığı geniş cadde tasarımları ortaya çıkmıştır. Sütunlu caddeler anıtsal mimarisi ve bu mimari içinde yer bulan heykellerle, Roma İmparatorluğu'nun propaganda aracı olarak mimari repertuarı kullandığı güç ve kudretini gösteren simgeler haline gelmiştir. Bu tür anıtsal yapılar Roma toplumunun gösteriş ve ihtişama düşkün olan felsefesiyle de örtüşen bir çizgi göstermektedir. Sözü edilen portikoların arkasında ise belli aralıklarla dizilmiş olan kapılar dükkân girişlerini oluşturmakta, dükkânlarda hem üretim hem de satış yapılabilmektedir. Dükkânlarla birlikte ticari aktivitelerin de yürütüldüğü bir işlevsellik kazanan caddeler, kent planı içinde gerek konumları ve gerekse taşıdıkları fonksiyonlarla odak noktaları ve atraksiyon merkezleri olmuşlardır. Portikolu kısımda yer alan sütunlar arasında ise yüksek kaideler üzerinde kentin yüksek rütbeli memurlarının ve kentin ileri gelen kişilerinin heykelleri sergilenmektedir.

Sütunlu caddelerin portikoları ne Hellenistik Dönem Yunanistan'ında olduğu gibi ayrı yapılar² şeklinde düzenlenmiş ne de Roma Erken İmparatorluk Döneminde olduğu gibi bazı yapıların önüne bağımsız olarak inşa edilmiştir (Boethius & Perkins, 1971, s. 282). Hellenistik Dönemde Yunanistan'da Olythos, Anadolu'da Priene³. Miletos gibi kentlerde bazı sokaklar geniş tutularak ana arter oluşturacak bir tasarım bulunmakla birlikte, genişlikleri 7-8 metreyi geçmemektedir.

Caddelerin portikolarla daha işlevsel hale dönüştürülmesi fikri M.Ö. 1. yüzyılda Roma'da ve Ostia'da (Roma'nın liman kenti) görülmekle birlikte (Boethius & Perkins, 1971, s. 281), sözü edilen merkezlerde caddelerin arkasında yer alan dükkânların önüne portikolar eklenmiş olup cadde ayrı bir mimari birim olarak yer bulmuştur. Roma İmparatorluk Döneminde örneklerini bildiğimiz sütunlu caddeler ise hem genişlikleriyle hem de cadde ile portiko fikrinin bütünleşmesiyle oluşan bir tasarımın ürünüdür. Özellikle Doğu Eyaletleri'ndeki sütunlu caddelerde sütunlu portikolar bizzat cadde kompleksi olarak tanımlayacağımız yapı tasarımı içinde yer almaktadır.

Sütunlu caddeler İmparator Augustus Döneminde Suriye'nin sahil kentlerinde (Palmyra, Apamea, Bostra, Damascus) ortaya çıkmış ve çok geçmeden Roma'nın doğu eyaletlerinde yaygınlaşmış, Anadolu coğrafyasında da örnekleri görülmeye başlanmıştır (Boethius & Perkins, 1971, s. 394). Sözü edilen coğrafyalarda Roma Dönemine kadar caddeler sadece ulaşım aracı olarak hizmet vermiş, caddenin başlı başına anıtsal bir yapı haline gelmesi fikri Roma Dönemiyle birlikte mimariye giren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerkan'ın da belirttiği gibi M.S. 1. ve 2. yüzyılda doğu eyaletlerinde birçok kentte sütunlu cadde inşasının ivme kazandığı anlaşılmaktadır (1924, s. 140).

Mimaride, yapı tasarımlarının gelişiminde iklim, ekonomi, sosyal yapı ve bununla bağlantılı sosyal yaşam gibi unsurların etkisi büyüktür. Sütunlu caddelerin inşasında da bu faktörlerin etkisi görülmektedir. Suriye'de Apameia ve Palmyra ile Doğu Ürdün'de Gerasa'da kışın çok soğuk, yazın çok sıcak ve kavurucu olan kara ikliminin egemen olduğu yörelerde ve Akdeniz havzasında kışın genellikle ılık ve yağmurlu, yazın ise sıcak geçtiği bölgelerde, sözü edilen iklimle uyumlu olarak halkın yağmurdan ve güneşten korunaklı olarak sütunlu portikolar altında rahatça dolaşmalarını ve bu portikoların arkasında yer alan dükkânlardan alışveriş edebilme imkânını sağlayan cadde tasarımlarının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca sütunlu caddelerin yağmurlu havalarda halk toplantılarına da hizmet ettiği bilinmektedir (Coulton, 1976, s. 177). Sözü edilen yüzyıllarda ekonomik refahın artması, kentler arasındaki rekabeti

¹ Roma barışı anlamına gelen Pax Romana, Roma'nın ilk imparatoru Augustus ile telaffuz edilen bir terim olmuştur. Augustus'la birlikte savaşlarla geçen sıkıntılı günler geride kalmış ve barış, refah, güvenlik ve huzur sağlanmıştır. bkz. Tekin, 2008, s. 226.

² Boethius-Perkins, 1971, 282; Yunanistan'da Thermon Apollon tapınağı ve Bouleuterion yapısının bulunduğu kesimde yer alan M.Ö. 3. yüzyıla ait bir stoa yapısı, Apollon tapınağında yılda iki kez kurulan pazarla ilgili olarak inşa edilmiş olup caddeyle ilgili ilişkili bir konumu bulunmamaktadır bkz. Coulton, 1976, s. 179. Sadece sütunlu caddelerde portiko ve arkasında yer alan dükkânlardaki alış-verişin yapıldığı ticari fonksiyonu üstlendiği anlaşılmaktadır.

³ Günümüzde Aydın İli Söke İlçesi Güllübahçe Mahallesi'nde bulunan Priene antik kentinde, kentin batı kapısından başlayıp, agoraya doğru uzanan doğu-batı caddesinin genişliği 7.36 metredir. Caddenin hemen arkasında yer bulan Kutsal Stoa caddenin ayrı bir yapı olarak inşa edilmiştir. bkz. Coulton, 1976, s. 177.

artırılmış ve kamusal mimaride aşırıya kaçacak kadar ileri giden malzeme kullanımı anıtsal yapıların inşasına imkân tanımıştır. M.S. 1. ve 2. yüzyıllar Roma İmparatorluğu için Pax Romana Dönemi olarak anılmakta, bu dönemde ekonomik refahla bağlantılı olarak maddi imkânların artışı ve böylece ticari hayatın ivme kazanması, sirkülasyonun yoğun olacağı geniş caddelere ve bunlarla bağlantılı dükkân tasarımlarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Kentin sosyal hayatında bu caddeler, halkın başlıca ihtiyaçlarını karşılamak üzere hizmet veren ve yerleşim bölgesinin merkezi yerinde bulunan alış-veriş noktaları olmuşlardır (Machatschek & Schwarz, 1981, s. 65). Bahsi geçen sebepler yanında; Roma'nın askeri karakterli bir toplum yapısına sahip olması, sefere çıkış ve zaferle dönüşleriyle bağlantılı olarak inşa ettikleri zafer taklarının mimari repertuar içine dâhil edilmesine sebep olmuştur. Söz konusu bu taklar konum olarak genellikle anıtsal ölçülerdeki sütunlu caddelerle bağlantılı olup bu amaca hizmet eden cadde örnekleri kutlama ve törensel karakterlerinden dolayı "tören caddeleri" olarak da tanımlanmıştır.

Bu çalışmada, Anadolu'nun Doğu Akdeniz havzasında kalan antik dönem terminolojisiyle Lykia⁴, Pamphylia⁵ ve Kilikia⁶ bölgelerinde yer alan yerleşimlerden kalıntılarıyla korunagelmüş ve bunun yanında antik kaynaklar ışığında bilgi edinilen sütunlu cadde örnekleri, ait oldukları kentler bağlamında konumlarıyla ilgili bilgiler verilerek, antik dönem kent planlaması kapsamında yapılan değerlendirmelerle sunulacaktır.

Lykia, Pamphylia ve Kilikia Bölgeleri Sütunlu Caddeleri

Sözü edilen bölgeler kapsamında yer alan sütunlu cadde örnekleri incelendiğinde: prensipte genişlikleri ortalama 11-15 m. arasında değişen geniş bir yaya yolu ve sütunlu portikolarla birlikte genişliğin 20-25 metreye ulaştığı mimari birimler olduğu gözlenmektedir. Cadde uzunlukları bin metreye yakın ve üzerine çıkan Anadolu ve Suriye örnekleri bilinmektedir⁷.

Anadolu Roma Dönemi mimarlık tarihinde önemli bir yere sahip olan sütunlu caddelerin bilinen en erken örneklerinden birisi Orontes (Asi) nehri üzerinde konumlanan Antiochia Orontes (Antakya) sütunlu caddesidir. M.Ö. 64 yılında Romalı General Büyük Pompeius Selevkos hanedanlığına son vermiş ve Suriye'yi Roma İmparatorluğu topraklarına katmıştır. Antiochia ise yeni kurulan Syria eyaletinin başkenti olmuş, Roma ve Alexandria'dan (İskenderiye) sonra Roma İmparatorluğu'nun üçüncü büyük kenti konumuna gelmiştir (Najbjerg & Moss, 2014, s. 29). İmparator Augustus Döneminde (M.Ö. 27- M.S. 14) kentin en muhteşem anıtlarından olan sütunlu caddesi, dönemin mimari projeleri kapsamında hayata geçirilmiştir. Daha sonra imparator Tiberius Döneminde ise söz konusu cadde sütunlu portikoların inşasıyla daha anıtsal bir görünüm ve işlevsellik kazanmıştır⁸.

Antiochia Orontes kenti, mimar Xenarius'un tasarımına göre Silpios (Habib Neccar Dağı) dağının kuzeybatı yamaçları ile Asi nehri arasında uzanan yamaç ve ova düzlüğü üzerinde kurulmuştur (Downey, 1961, s. 67). Kentin omurgasını teşkil eden sütunlu ana caddesi güneyde Daphne (Harbiye) kapısı, kuzeyde Aleppo (Halep) kapısı aksında yer almaktadır⁹. Antik dönem yazarlarından Malalas'ın kayıtlarına göre, İmparator Augustus'un kenti ziyareti sırasında, kral Herod¹⁰ caddenin onarımıyla ilgili yetki almış ve caddenin zeminini döşetmiştir (Downey, 1961, s. 174). Bu bilgi antik dönem yazarlarından

⁴ Lykia bölgesi günümüzde Teke yarımadasının bulunduğu kesimdir.

⁵ Pamphylia bölgesi günümüzde Antalya ilinin doğu kesimini tümüyle kapsayan ve Akdeniz'den Toroslar'ın güney eteğine doğru uzanan kıyı şerididir.

⁶ Antik çağda Alanya'dan Kinet Höyük'e kadar uzanan ve kuzeyde Toros dağlarıyla sınırlanmış olan bölge Kilikya olarak adlandırılır.

⁷ Anadolu'da Antiocheia Orontes caddesi 2840 m., Perge sütunlu caddesi 1140 m., Side sütunlu caddesi 840m; Suriye'de Palmyra caddesi 1180 m., Damascus caddesi 1500m., Apamea caddesi 2000 m., Bosra caddesi 860 m., uzunluğundadır.

⁸ Antiocheia Orontes kentinin Roma Dönemindeki değişimi; Kral Herod, Roma imparatorları Augustus ve Tiberius Döneminde gerçekleşmiştir. Princeton Üniversitesi tarafından 1932 ve 1939 yılları arasında yapılan kazılarda kuzey-güney aksında uzanan sütunlu ana cadde tespit edilmiştir bkz. Kenfield, 2014, s. 49-50. Söz konusu çalışmalarda, tali caddelerin ana cadde ile kesiştiği tespit edilmiş olup günümüzde sözü edilen kalıntılar modern kentin ana caddesinin altında yer almaktadır bkz. Kenfield, 2014, s. 51.

⁹ Antik Roma kent planlığında kuzey- güney aksında uzanan cadde Cardo Maximus, bu caddeyle merkezde kesişen doğu-batı aksında uzanan cadde ise Decumanus Maximus olarak adlandırılır.

¹⁰ Büyük Herod lakabıyla bilinen ve Roma İmparatorluğu tarafından Kudüs'e kral olarak atanan kişi.

Josephus'un kayıtlarıyla da kanıt bulmakta olup caddenin mermerle döşendiği ifadesi yer bulmaktadır (Coulton, 1976, s. 179). Caddeyle ilgili ikinci imar faaliyeti imparator Tiberius Döneminde (M.S. 14-37) gerçekleşmiş ve caddenin her iki kenarına sütunlu portikolar inşa ettirmiştir (Downey, 1961, s. 174). Malalas'ın anlatımlarında, Tiberius'un heykelinin senato ve Antiochia halkı tarafından caddeye dikirildiği belirtilmekte ve bu bilgi yazıtla da kanıt bulmaktadır (Downey, 1961, s. 176). Kuzey-güney aksında uzanan sütunlu ana caddeyle, diğer tali caddelerin kesişim noktalarına tetrapylonlar inşa edilmiş ve tüm cadde heykellerle donatılmıştır (Downey, 1961, s. 176). M.S 2. yüzyılda cadde yaya yolu genişliğinin 9 m., her iki kenarındaki sütunlu portikoyla birlikte 27 metreden daha fazla bir genişliğe sahip olduğu bilinmektedir. Sütunlu portikoların arkasında ise dükkânlar yer bulmaktadır. Antik yazarlardan Libanius kayıtlarında kenti överken, caddeye ait sütunlu portikoların genişliğinden ve rahat dolaşım alanı sağladığından bahsetmektedir (Stillwell, 1976, s. 62).

Kilikia bölgesinde Adana'nın 16 km. kuzeyinde Augusta antik kenti yer alır. Kentte, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan ve doksan derecelik açı yaparak kesişen iki sütunlu cadde yer almaktadır. Gough'un verdiği bilgilere göre (Gough, 1956, s. 175-176); caddeye ait yekpare sütunların yüksekliği, Korinth düzenindeki mermer başlıklarıyla birlikte 6.75 metredir. Sütunların bazıları kireç taşından, bazıları ise kırmızı konglomeradan işlenmiştir. Doğu-batı aksında uzanan caddenin, doğu ucunda bir zafer takıyla sonlandığı belirtilmektedir. Mimari yapı elemanları üzerindeki değerlendirmelerden, caddenin M.S. 2. yüzyıla tarihlenebileceği belirtilmiştir. Kentin Seyhan nehrinin suları altında kalması sebebiyle sözü edilen caddelere ait kalıntılar korunagelmemiştir.

Kilikia bölgesi kentlerinden olan Antiochia ad Cragum (Endişegüney), Gazipaşa'nın 18 km. güney doğusunda yer almaktadır. Antik kentin doğu-batı aksında uzanan sütunlu caddesinin doğu ucunda tek geçitli bir zafer takı yer almakta olup cadde kent merkezinde yer alan agorada son bulmaktadır. Takın hemen önünde bulunan granit sütunlardan, döneminde caddenin sütunlu portikosuna ait oldukları anlaşılmaktadır. Mermer sütun başlıkları Korinth düzenindedir. Cadde üzerinde yazıtlı heykel kaidelerine ait mimari elemanların bulunduğu belirtilmektedir (Bean, 1970, ss. 184,185). Tak üzerinde yapılan değerlendirmeler, işçilik bakımından M.S. 3. yüzyıl inşa tekniğiyle örtüştüğünü göstermektedir. Bu bağlamda caddenin de 3. yüzyıldan olduğu önerilmektedir (Erdemgil & Özoral, 1975, s. 8).

Kilikia bölgesi sınırları içinde kalan Tarsus'da Cumhuriyet Alanı'na yakın bir noktada yapılan kazılarda açığa çıkartılan cadde, cardo maximus olarak tanımlanan kentin kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan caddesidir (Alkaç & Kaplan, 2017, s. 77). Caddenin doğusunda sütunlarla oluşturulan portikolu bir mimari yapılanmanın olduğu ve caddenin dikdörtgen planlı bir kanalizasyon sistemine sahip olduğu belirtilmektedir (Alkaç & Kaplan, 2017, s. 77). Cadde ve portikolar arasındaki kot farkından dolayı, caddenin imparator Augustus Döneminde tamamlandığı ve portikoların ise imparator Hadrianus'un kenti ziyareti şerefine sonradan eklendiği önerilmektedir (Zoroğlu, 1996, s. 251).

Bir diğer Kilikia bölgesi kentlerinden olan Anazarva, Kozan'nın 28 km. güneyinde yer alır. Kentte biri kuzey-güney, diğeri ise doğu-batı doğrultusunda uzanan iki sütunlu caddesi yer alır. Kuzey-güney caddesi anıtsal zafer takından başlayıp, kuzeydoğuya kentin hamamlarına doğru uzanır. Bu cadde kentin Roma ordugâhı olduğu dönemde askeri eğitim sokağı olarak da kullanılan cardo caddesidir (Gough, 1952, s. 105). Cadde dirsek yaptığı noktada doğu-batı caddesiyle birleşir. Caddenin portikosuna ait sütunlar kırmızı ve mavi renkli konglomera taşından inşa edilmiştir. Birçok sütunlu cadde örneğinde görüldüğü gibi, heykellerin taşınabilmesi için sütunlara konsollar yerleştirilmiştir. Kompozit düzende yapılmış olan sütun başlıkları mermerdir. Kentin doğu-batı aksında uzanan caddesi ise, batı kapısından başlar ve doğuya doğru uzanır. İn-situ sütunlar, caddenin sütunlu portikosuna kanıt oluşturur.

Kilikia bölgesi kentlerinden olan Olba-Diocaeria (Uzuncaburç) Silifke'nin 30 km. kuzeyinde yer alır. Kentin ana caddesini, tiyatro ile Tyche tapınağı arasında yer alan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan sütunlu cadde oluşturur. Cadde kentin doğu kapısından başlar ve batıya doğru devam eder. Caddeye ait in-situ sütun kaideleri ve yol üzerindeki abidevi kapıya ait beş adet sütun görülebilir durumdadır. Cadde Paribeni-Romanelli tarafından M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹¹ (Paribeni ve Romanelli, 1914, s. 90). Kent, kuzey- güney aksında, kuzeye doğru kent suru üzerinde yer alan kemerli kapıya doğru

¹¹ Kentteki Tyche tapınağı yazıtıyla M.S. 2. yüzyıla tarihlenir. Caddenin Tyche tapınağıyla aynı eksen üzerinde olması ve sahip oldukları Korinth başlıklarının benzer mimari özellikleri göstermesi, caddenin de M.S 2. yüzyıla tarihlenmesini sağlar bkz. Paribeni ve Romanelli, 1914, s. 90.

uzanan ikinci bir sütunlu caddeye sahiptir. Yazıtına göre sözü edilen kapı imparator Arkadius ve Honorius (M.S. 398-405) tarafından onarım geçirmiştir (Boysal, 1963, s. 7). Yazıttan da anlaşıldığı gibi, kapının ilk inşa dönemi sözü edilen imparatorlardan daha öncesine ait olmalıdır. Kapıyla aynı aksta olduğu gözlenen caddenin de kapının ilk inşa evresiyle eş zamanlı olduğu önerilmektedir.

Kilikia bölgesi kentleri içinde yer alan Hierapolis-Castabala, Osmaniye'nin 24 km. kuzeydoğusunda yer alır. Kentin güney kapısından başlayan cadde, kuzeyde tiyatronun arkasında son bulur (Bent, 1981, s. 234). Caddenin portikolarına ait Korinth düzenindeki sütunları mavi ve kırmızı konglomera taşından işlenmiştir. Sütunlar üzerindeki yazıtlı konsollar, döneminde üzerine yerleştirilen heykellerin bulunduğu kanıt oluşturur. Benzer konsol düzenlemeleri komşu kentler Diocaesarea ve Pompeiopolis kentleri sütunlu caddelerinden de bilinmektedir. Kentin doğu-batı aksında uzanan ikinci sütunlu caddesi, sütunlu kısımlardan geriye bir iz kalmamakla birlikte, yazıtlı heykel kaidelerinin varlığıyla anlaşılmaktadır (Stillwell, 1976, s. 392).

Kilikia bölgesi kentlerinden olan Seleukeia Kalykadnos'da (Silifke), kentin tiyatrosundan güneydoğu yönüne doğru uzanan sütunlu bir caddenin varlığından Beaufort bahseder (1918, s. 93). Roma İmparatorluk Dönemine tarihlenen caddeyle ilgili bilgiler çok kısıtlı olmakla birlikte, Heberdey-Wilhelm cadde temeline ait kalıntıları (Heberdey ve Wilhelm, 1896, s. 101), Longlois (1861, s. 182) ise caddeye ait sütunları gördüğünden söz eder.

Korykos antik kenti Dağlık Kilikia'da, Kalykadnos (Göksu) ve Lamos (Limonlu) akarsuları arasında kalan Olba Bölgesi'nin kıyı kentidir. Kentte gözlenen sütun kaideleri, sütun tamburları, sütun başlıkları, arşitrav, friz, konsollu korniş blokları gibi mimari öğeler değerlendirildiğinde; kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki sütun dizisinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Sütun sırasının 80 m'ye varan uzunluğu ve paralel doğrultuda uzanan iki sütun dizisi arasındaki 14,20 metrelik genişlik dikkate alındığında, böylesine ince ve uzun bir yapılanmanın, döneminde bu kesimde yer alan bir sütunlu caddenin varlığına işaret ettiği önerilmektedir (Aşkın, 2012, s. 294, 299). Bazı sütunların üzerinde heykellerin yerleştirildiği konsolların bulunması da, bu öneriyi destekler niteliktedir. Yine mimari kalıntılardan hareketle sütunlu caddenin, anıtsal kuzey kapısından başlayarak uzantısının devam ettiği tespiti belirtilmektedir. M.S. 2. yüzyılın sonları ile M.S. 3. yüzyılın başları arasındaki zaman aralığında yoğunlaşan Olba Bölgesi genelindeki mimari gelişmelerin Korykos'u da etkilediği ve bu bağlamda sözü edilen tarih aralığında sütunlu caddenin inşasının gerçekleştirildiği önerilebilmektedir (Aşkın, 2012, s. 294).

Kilikia bölgesi kentleri içinde yer alan Soloi-Pompeiopolis (Viranşehir), Doğu Akdeniz'deki önemli liman kentlerinden birisidir. Mersin'in 11 km. batısında yer alır. Kentin ana eksenini teşkil eden 450 metrenin üzerinde uzunluğa sahip olan kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan cadde, kentin cardo maximusu olarak en önemli aksını oluşturmaktadır (Yıldırım, 2017, s. 71). Kuzey-güney doğrultusunda uzayıp giden sütunlu cadde, kent kapısı ile limanı birleştirir. Döneminde 200 adet olduğu belirtilen (Beaufort, 1918, s. 248) cadde sütunlarından, günümüzde 42 âdeti korunagelmıştır. Her iki kenarında yer alan portikoların üstü kemerlerle kapatılmıştır. Cadde genişliği 14.5 metredir (Peschow & Bindokat, 1975, s. 374). Sütunlar üzerinde heykellerin yer aldığı yazıtlı konsollar bulunmaktadır. Cadde mimari özelliklerine bakılarak M.S. 150-200 yılları arasına tarihlenmektedir (Paribeni ve Romanelli, 1914, s. 88).

Pamphylia bölgesinin önemli liman kentlerinden olan Attaleia'da (Antalya) bulunan bir yazıttan (Lanckoronski, 1890-92, s. 20), kentin sütunlu bir caddeye sahip olduğu anlaşılır. Yazıt içeriğinden caddenin imparator Claudius Döneminde (M.S. 41-54), onun finansmanı ile onarımının gerçekleştirildiği anlaşılır (Martin, 1956, s. 176). Cadde ile ilgili bilgiler sözü edilen yazıtla sınırlıdır.

Pamphylia bölgesi kentleri içinde yer alan Perge (Aksu) antik kentinde, akropolün eteğinde yer alan şehir merkezinde kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan ve birbiriyle dik açıda kesişen iki cadde, kenti dört bölgeye ayırır (Akurgal, 1978, s. 331). Caddelerin kesişim noktasında ise bir tetrapylonun mevcut olduğu önerilmektedir (Anadolu, 1980, s. 14). Kentin güney kesiminden başlayan cadde uzantısı bir kapının yer aldığı kesimde hafif kıvrım yaparak akropol eteklerine doğru 300 m. boyunca istikametini devam ettirir. Caddenin kaldırımıyla yaya yolu 20 m. genişliğinde olup her iki tarafından derinlikleri ortalama 5-6 metreyi bulan portikolar ve gerisinde derinlikleri 5-8 metre arasında değişen dükkanlar yer alır (Mansel, 1967, s. 101). Yassı ve büyük boyutlu kaldırım taşlarıyla döşemli olan caddenin ortasında uzanan kanal 2.5 metre genişliğinde ve 1.17 metre derinliğindedir (Lanckoronski, 1890-92, s. 131). Kanal kentin atık sularının kent dışına taşınması işleviyle inşa edilmiştir. Sütunlu portikolar arasında heykeller ve yazıtlı parçalar açığa çıkarılmıştır (Mansel, 1958, s. 240). Caddeye ait dükkânların

bulduğu kesimde ortaya çıkan yazıtlı bir mozaik parçasından, dükkânın bir hekime ait olduğu anlaşılır (İnan, 1985, s. 125).

Perge kent planının tasarımı, tepe önünde kurulan Kuzey Suriye kentlerinden Dura- Europos'a benzer. Tepe önünde T şeklinde kesişen iki ana cadde söz konusu kentler için karakteristiktir (Rostovtzeff, 1932, s. 177).

Pamphylia bölgesi kentleri içinde yer alan Side'de (Selimiye), kentin şehir kapısından girildiğinde karşılaşılan büyük meydandan başlayarak biri kuzey-güney, diğeri ise doğudan-güneybatıya doğru eksen değiştirerek uzanan iki sütunlu caddesi yer bulmaktadır. Kuzey-güney aksında yer alan caddenin genişliği 9 metredir (Mansel, 1963, s. 17). Doğu portikosu önünde atık suyu drene eden bir su kanalı bulunmaktadır. Portikoların gerisinde derinlikleri 5 metreyi bulan dükkânlar yer alır (Mansel, 1963, s. 17). Portikolara ait sütunlar Korinth düzenindedir. Aşağı yukarı 1000 metre uzunluğunda, 9.60 metre ile 11.60 metre arasında değişen genişliğe sahip olan doğu-güneybatı caddesi ise (Mansel, Bosch vd., 1951, s. 12) çeşitli noktalarda eksen değiştirerek, kent tiyatrosunun kuzeyinde dik açılı bir dirsek yaparak güneybatı yönünde uzantısı devam eder ve geniş bir meydana son bulur. Caddenin dirsek yapısı, yön değiştirdiği kısımda, kemerli bir girişe sahip anıtsal bir kapı iç kente geçiş sağlar. Korinth düzeninde mermer başlıklara sahip olan sütunların gövdeleri gri renkli granitten üretilmiştir. Caddenin doğu kesiminde kalan sütunlu portikosunun önünde, yassı taş levhalarla sütun dizilerinden ayrılmış olan açık su kanalı yer alır. Yapılan değerlendirmeler caddenin bir seferde belli bir planlama kapsamında inşa edildiğini göstermektedir. Bu planlamada caddeden önce inşa edilen yapıların göz önüne alındığına, cadde uzantısı boyunca gözlenen eksen değişiklikleri işaret etmektedir (Mansel, 1963, s. 27).

Sözü edilen cadde bir taraftan kentin ana kapısı ile agora, tiyatro, hamam, sarnıç ve çeşmeler gibi önemli yapıların yer aldığı şehir merkezini, liman ve kentin güneybatı ucundaki tapınaklarla birleştirmekle kent trafiğinde birinci derecede rol oynamaktadır. Side gibi bir liman ve ticari aktivitenin yoğun olduğu bir bölgede caddenin geniş ölçülerdeki yaya ve araç yolu büyük önem arz ediyor olmalıdır.

Side sütunlu caddelerinde yürütülen kazılarda, döneminde sütunlar arasında yer bulunduğu anlaşılan heykel ve heykel grupları açığa çıkarılmıştır (Mansel, 1978, s. 30).

Anadolu'da Akdeniz bölgesinin batı kesiminde kalan Likya bölgesi kentleri içinde Limyra (Turunçova) ve Phaselis'de (Tekirova) sütunlu caddelerin varlığı kazılarla açığa çıkartılmıştır.

Limyra sütunlu caddesi J. Borchhardt başkanlığında yürütülen kazılarda ortaya çıkartılmıştır. Kentte Ptolemaion¹² olarak tanımlanan yapının güneydoğusunda yapılan çalışmalarda, caddenin taban döşemesi ve caddeye ait olan Korinth düzeninde başlıklar ve sütun tamburları açığa çıkartılmıştır (Konecny, 1989, s. 190). Caddenin altından geçen oluklardan, kanalizasyon sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut kalıntılardan sütunlu caddenin Ptolemaion yapısına doğru uzandığı tespit edilmiştir. Yapıyla ilgili veriler üzerinden yapılan değerlendirmeler, Geç Roma Döneminden olabileceği önerisini getirmektedir (Konecny, 1989, s. 190).

Phaselis sütunlu caddesi, kentin kuzey limanı ile güneybatı limanını birleştiren ve bu bağlamda kentin kuzey-güney aksında uzanan ana caddesidir. Roma İmparatorluk Dönemi kent planında ana cadde olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır (Blackman, 1978, s. 833). Caddenin güney ucunda yer alan mermer bloklar, imparator Hadrianus'un kenti ziyareti onuruna inşa edilen anıtsal kapıya aittir (Schlager, Blackman ve diğerleri, 1981, s. 89).

Sonuç

Hellenistik Dönemin kapanışına kadar ele aldığımız bölgelerde arkeolojik veriler ya da antik kaynaklarda kayıtları bulunan anıtsal sütunlu cadde olarak tanımlanabilecek bir örnek bilinmemektedir. Sütunlu caddeler anıtsal mimarisiyle Roma İmparatorluğu'nun özellikle doğu eyaletlerinde, işlevselliğin dışında propaganda aracı olarak kullandığı bir tasarım olarak yer bulduğu vurgulanabilir.

Anadolu'nun Doğu Akdeniz havzasında kalan Lykia, Pamphylia ve Kilikia bölgeleri kapsamında kalan kentlere ait sütunlu cadde örnekleri, antik şehircilik kavramı içinde konumları bakımından değerlendirilerek, yapılan tespitler aşağıda sunulmuştur.

¹² Hellenistik Dönemde Ptolemaios Hanedanlığında, hükümdar kültüyle bağlantılı yapı.

Değerlendirme kapsamına alınan kentler arasında Phaselis, Attaleia Side, Korykos, Soloi-Pompeiopolis gibi ticaretin ve alışverişin yoğun olduğu liman kentleri yer almaktadır. Sözü edilen kentlerin ticari merkezler olduğu düşünüldüğünde, limanla bağlantılı olarak inşa edilen sütunlu caddelerin kent trafiğinde ne denli önemli rol oynadıkları anlaşılır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sütunlu caddelerin ilk örneklerinin Suriye'nin liman kentlerinde ortaya çıkışı da, bu durumu destekler niteliktedir.

Perge, Augusta, Anavarza kentlerinde uygulandığı gibi, sütunlu iki cadde tepe önünde dik açıda kesişerek haçvari bir plan gösterir. Fırat nehri kıyısında Dura-Europos ve Kuzey Afrika'da Timgad kentinde yer alan sütunlu caddeler, buldukları konumlarıyla sözü edilen Anadolu kentleriyle benzerlik gösterirler.

Birçok sütunlu cadde örneği, anıtsal kent giriş kapılarıyla, zafer taklarıyla, bağlantılı olarak konumlandırılmıştır. Perge, Side, Augusta, Antiochia ad Cragum, Anavarza, Antiocheia on Orontes, Olba-Diocaesarea, Hirapolis-Castabala sütunlu caddeleri anıtsal kapılarla bağlantılı olarak inşa edilen örneklerdir. Zafer taklarının fonksiyonu düşünüldüğünde, sefere çıkış ve dönüşlerde bu caddelerden büyük alayların geçtiği hayal edilebilir.

Sütunlu caddelerin; Side, Hierapolis-Castabala ve Olba- Diocaesarea örneklerinde olduğu gibi tiyatro yapılarıyla da bağlantılı olarak inşa edilen örneklerinin bulunması, tiyatro önündeki trafik akışını rahatlatmak amacıyla tasarlandıklarını düşündürür. Suriye Bostra kentinde de benzer bir düzenleme bulunmaktadır.

Sütunlu caddelerin tapınaklara yönelen örnekleri arasında Tychaion'a (Şans tanrıçası Tyche için inşa edilen tapınak) ulaşan Olba-Diocaesarea ve Ptolemaion'a ulaşan Limyra sütunlu caddeleri sayılabilir.

Kentlerin agorasıyla bağlantılı örnekleri arasında Antiochia ad Cragum sütunlu caddesi gösterilebilir. Agoradan alınan malların, sütunlu caddelerde yer alan dükkânlarda satışa sunulduğu önerilebilir. Kışın soğuktan, yazın sıcaktan koruyan üstü örtülü portikolarda dolaşmak ve dükkânlardan alış-veriş yapmak, sütunlu cadde mimarisiyle kent halkına sunulan bir konfor olarak değerlendirilebilir.

Caddelerde uzun mesafelerdeki yön değişikliğini belirtmek için, Perge örneğinde görüldüğü gibi önemli kesişim noktalarına kemerler, tetrapylonlar inşa edilmiştir. Bazı örneklerde cadde kent kapısı yanında genişleyerek oval bir meydan oluşturur. Side ve Perge sütunlu caddeleri buna örnek teşkil eder. Perge sütunlu caddesi kent kapısının gerisinden başlangıç yaparak, bir meydanla kuzey-güney doğrultusunda akropol eteklerine kadar uzanır. Benzer örnekler Doğu Ürdün'de Gerasa'da ve Suriye'de Palmyra'da yer bulur.

Sözü edilen tüm örneklerde, sütunlu caddelerdeki portikoların cephesi caddeye bakmakta olup, böylece kentnin mimari çehresine çarpıcı bir özellik kazandırılmak istendiği anlaşılır. Sütunlu caddeler kent planlamasında buldukları konumlarıyla ana arterleri oluşturmanın dışında; ticari, törensel, dinsel ve halkın toplanabileceği bir fonksiyon kazandırılarak, üstü kapalı portikolarda iklimin vermiş olduğu zor koşullardan uzak, alış-veriş ve dolaşım imkânı sunan odak merkezleri oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akurgal, E. (1978), *Ancient Civilization and Ruins of Turkey*, Phoenix Yay., İstanbul.
- Alkaç, E. ve Kaplan, D.(2017), *Bir Başkent Tarihi ve Anıtları Tarsus*, Ege Yayınları, İzmir.
- Anadolu, M. U. (1980), *Eskiçağ Anadolu'sunda Sütunlu Caddeler*, *E.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi 1/1*, 1980'den ayrı basım.
- Aşkın, E. (2012), Korykos (Dağlık Kilikia) Sütunlu Caddesi ve Kuzey Kapısı, *OLBA XX*, s. 291-321.
- Bean, G. E. (1970), *Journeys in Rough Cilicia 1964 – 1968*, London.
- Beaufort, F. (1918), *Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor*, London.
- Bent, J. T. (1981), Recent Discoveries in Eastern Cilicia, *JHS 11*, s. 231-235.
- Blackman, D. J. (1978), *Researches at Phaselis*, *The Proceeding of the Xth International Congress of the Classical Archaeology*, Volume 2, s. 829-839.
- Boethius, A. ve Ward – Perkins J. B. (1971), *Etruscan and Roman Architecture*, Canada.
- Boysal, Y. (1963), *Uzancaburç ve Ura Kılavuzu*, Ankara.
- Coulton, J.J. (1976), *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford.
- Downey, G. (1961), *A History of Antioch in Syria*, Princeton.
- Erdemgil, S. ve Özorak, F. (1975), *Antiochia ad Cragum*, *TAD 22/2*, s. 55-61.
- Gerkan, A. V. (1924), *Griechische Staedteanlagen*, de Gruyter, Berlin.
- Gough, M. (1952), *Anazarbus*, *AS 2*, s. 110-113.
- Gough, M. (1956), *Augusta Ciliciae*, *AS 6*, s. 165-177.
- Heberdey, R. ve Wilhelm, A. (1896), *Reisen in Kilikien*, Wien.
- İnan, J. (1985), *Perge Kazısı 1984 Çalışmaları, VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, s. 125.
- İplikçioğlu, B. (2007), *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kenfield, S. (2014), *Antakya Kazılarının Tarihçesi*, *Antioch On the Orontes/ Asi'deki Antakya*, Ed. S. Redford, s. 37-77.
- Konecny, A. (1989), *Die römische Strasse beim Ptolemaion*, *XI Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, s. 190-191.
- Lanckoronski, K. G. (1890-1892), *Stadte Pamphylens und Pisidiens I-II*, Wien.
- Langlois, V. (1861), *Voyage Dans la Cilicie*, Paris.
- Machatschek, A. ve Schwarz, M. (1981), *Bauforschungen in Selge*, *Tituli Asiae Minoris 9*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Mansel, A. M., Bosch, E. ve İnan, J. (1951), *Antalya Bölgesinde Araştırmalar, 1947 Side Kazılarına Dair Ön Rapor*, Ankara.
- Mansel, A. M. (1958), *1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da Yapılan Kazılar ve Araştırmalar*, *Bellethen 22*, Sayı 86, s. 211-240.
- Mansel, A. M. (1963), *Die Ruinen von Side*, Berlin.
- Mansel, A. M. (1967), *1967 Perge Kazılarına Dair Ön Rapor*, *TAD 16*, s. 101-103.
- Mansel, A. M. (1978), *Side, 1947-66 Yılları Kazı ve Araştırmaları*, Ankara.
- Najbjerg, T. ve -Moss, C. (2014), *Antiocheia Orontes'in Greko-Latin Dönem Tarihçesi*, *Antioch On the Orontes/ Asi'deki Antakya*, Ed. S. Redford, s. 23-35.
- Paribeni, R. ve Romanelli, P. (1914), *Studii e ricerche archeologiche nell' Anatolia Meridionale*, *Monumenti Antichi della Accademia dei Lincei 23*, s. 5-274.
- Peschlow Bindokat, A. (1975), *Zur Säulenstrasse von Pompeiopolis in Kilikien*, *IstMitt 25*, s. 373-391.
- Rostovtzeff, M. I. (1932), *Caravan Cites; Petra, Jerash, Palmyra and Dura*, Clarendon Press, Oxford.

- Schlager, J., Blackman, D.J., Bremer, H., Christern J., Knoblauch, P. ve Schäfer, J. (1981), Phaselis, Beitrage Zur Topographie und Geschichte der Stadt und Ihrer Hafen, Ed. J. Schäfer, *IstMitt* Supplement 24, Tübingen.
- Stillwell, R. (1976), The Princeton Encyclopedia of Classical Sites, New Jersey.
- Tekin, O. (2008), Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, Ş. (2017), Yeni Araştırmaların Işığında Soloi-Pompeiopolis liman Caddesi" *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, Cilt.4, Sayı 1, 71-95.
- Zoroğlu, L. (1996), Tarsus Cumhuriyet Alanı 1994 Yılı Çalışmaları, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, s. 245-262.

AKDENİZ BÖLGESİ'NDE MYRA (DEMRE) ANTİK KENTİ KIRSALINDA BULUNAN BİZANS DÖNEMİ SARNIÇ BİLEZİKLERİ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Doç. Dr. Bülent İŞLER

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
bulent.isler@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-7173-7120

Gönderim Tarihi: 12.12.2019 Kabul Tarihi: 25.12.2019

Alıntı: İŞLER, B. (2019). Akdeniz Bölgesi'nde Myra (Demre) Antik Kenti Kırsalında Bulunan Bizans Dönemi Sarnıç Bilezikleri. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22.

ÖZ: Tarihte Likya olarak bilinen Antalya'nın batısından Fethiye Körfezi'ne uzanan bölgenin orta kısmında, 2014 yılından beri yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında çok sayıda sarnıç tespit ettik. Yüzey araştırmasının yürütüldüğü Antalya'nın Demre (Myra) ilçesinin kuzeyindeki dağlık alanda, bölgenin jeolojik yapısından dolayı su kaynakları oldukça kısıtlıdır. Bölgede yaşayan insanlar eski çağlardan başlayarak günümüze kadar su ihtiyacını karşılamak üzere sarnıçları kullanmışlardır. Kışın evlerin ya da kiliselerin çatılarından toplanan su özel düzenekler yardımıyla yeraltı mahzenlerinde biriktirilmiş, yaz aylarında da su ihtiyacı bu mahzenlerden sağlanmıştır. Yeraltı mahzenleri büyük ölçüde, kireç taşı olan ana kayanın oyulmasıyla oluşturulmuştur. Mahzenler küçük birer ağız kısmına sahip olup yukarıdan başlayarak zemine doğru armut biçiminde genişleyecek biçimde oyulmuşlardır. Sarnıç ağızları çoğunlukla zeminden daire biçiminde duvar örülerek yükseltilmiş bazen de zeminle hemyüz olacak biçimde oluşturulmuştur. Zeminle hemyüz sarnıçların ağız kısmına, yerlerini belli etmek, hayvanların içine düşmesini engellemek amacıyla tek parça kireç taşından yapılmış bilezik taşları yerleştirilmiştir. Yaklaşık 60x60 cm. ölçülerinde 54-74 cm. kadar yüksekliğe sahip küp şeklindeki taşların ortası dairesel olarak oyulmuştur. Sarnıç bileziklerinin bazılarının dışa bakan yüzeyleri çeşitli bitkisel, geometrik, dinsel ya da figürlü bezemelerle süslenmiştir. Sarnıç bileziklerinin çok azı in situ olarak günümüze gelebilmiştir. Birçoğu yerinden sökülmüş, kırılmış ya da kaybolmuştur. Bu çalışmada in situ veya yıkıntılar arasında küçük parçalar halinde bulduğumuz bir grup sarnıç bilezik taşlarını tanıtarak, biçim, işlev ve bezemeleri bakımından dönemi içindeki önemleri değerlendirilmiştir.

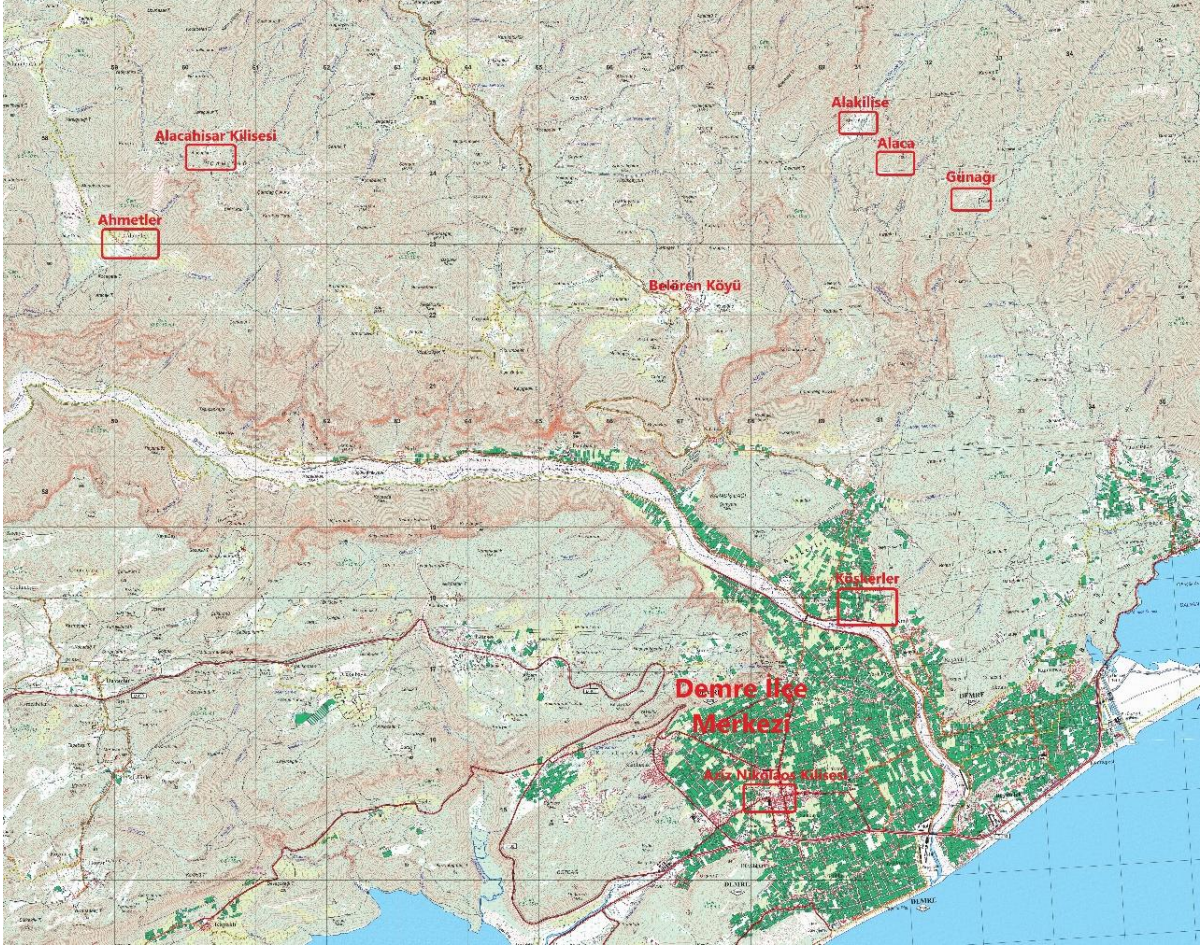
Anahtar Kelimeler: Bizans, Likya, Demre, sarnıç, sarnıç bileziği, taş süsleme

Byzantine Cistern Bracelet Stones Found Countryside of Myra (Demre) City in Mediterranean Region

ABSTRACT: In the middle part of the region, which is known as Lycia, extending from the west of Antalya to the Gulf of Fethiye, numerous cisterns have been identified in our surveys since 2014. In the mountainous area in the north of Demre (Myra) district of Antalya where the work was conducted the water resources are very limited due to the geological structure of the region. Consequently, people living in the region have used cisterns to provide their daily water needs starting from prehistoric times until today. Water collected from the roofs of houses or churches in winter, deposited in underground cisterns with special arrangements and in the summer, the need of water was provided from those cistern. The cisterns have been largely created by the carving of limestone. The cisterns are carved in such a way that they have a small mouth and extend from the top to the floor in the shape of a pear. The cistern mouths are mostly constructed in such a way that they are raised from the ground in a circle and sometimes face the floor. Stone bracelets made of limestone were placed upon the mouth of the cisterns in order to show their places and prevent animals from falling into them. The center of the cube-shaped stones measuring 60x60 cm and having a height of 54-74 cm were carved in a circular manner. Some of the stone bracelet surfaces are decorated with various plant, geometric, religious or figurative beads. Very few of the cistern bracelets have survived in situ. Many of them have been dismantled, broken, or lost. The aim of this study is to introduce a group of cistern head/bracelet stones we find in situ or in small pieces in the ruins, and to evaluate their significance in Byzantine period at Lycia, in terms of form, function and decoration.

Keywords: Byzantine, Lycia, Demre, cistern, cistern stone bracelet, stone ornament

Kültür ve Turizm Bakanlığının izniyle, 2014 yılından bu yana Antalya'nın Demre (Myra) ilçesinin kuzeyindeki dağlık alanda yer alan antik yerleşimlerin belgelenmesine yönelik yüzey araştırması yürütmekteyiz. Doğuda Arykanda çayı ve batıda Myros çayı vadileriyle güneyde Demre ve kuzeyde Kasaba ovalarıyla sınırlanan dağlık alanda yürüttüğümüz çalışmalarda Klasik dönemden Türk dönemine kadar iskân görmüş çok sayıda antik yerleşim birimi tespit edilmiştir. Bölgedeki çalışmalarımız sırasında tespit edilen antik yerleşim merkezlerinde ve çevrelerinde çok sayıda sarnıç yapısı bulunmaktadır. Bu sarnıçlardan bazılarının ağız kısmında, hem yerlerini belli etmek hem de suyun kirlenmesini önlemek amacıyla tek parça kireç taşından yapılmış bilezik taşları bulunmaktadır. Makalemizde bölgede bulunan sekiz sarnıç bilezik taşı tanıtarak, biçim, işlev ve bezemeleri bakımından dönemi içindeki önemleri değerlendirilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Demre'nin kuzeyindeki dağlık alanda bulunan kuyu bileziklerinin yerlerini gösteren harita.

Çalışmanın yürütüldüğü Antalya'nın Demre (Myra) ilçesinin kuzeyindeki dağlık alanda, bölgenin jeolojik yapısından dolayı doğal su kaynağı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bölgede yaşayan insanlar, eski çağlardan başlayarak günümüze kadar su ihtiyacını karşılamak üzere sarnıçları kullanmıştır. Kışın çoğunlukla binaların çatılarından toplanan yağmur suyu özel düzenekler yardımıyla yeraltı sarnıçlarında biriktirilerek, yaz aylarında su ihtiyacı bu sarnıçlardan sağlanmıştır. Bölgedeki neredeyse her binanın kendine ait bir sarnıcı bulunmaktadır. Özellikle konut yapılarında ev halkının ve hayvanların su ihtiyacını karşılamak üzere mutlaka bir sarnıcın olduğu dikkati çekmektedir. Sarnıçlar çoğunlukla binaların yanına bazen de binaların iç zeminine oyularak oluşturulmuştur. Sarnıçların binalara yakın konumlanması çatıdan toplanan yağmur suyunun sarnıca ulaştırılmasını kolaylaştırmıştır. Bazı sarnıçların bina iç zeminine konumlandırılması suya daha rahat ulaşımı sağlamış, aynı zamanda olumsuz dış etkilere karşı su kaynağı koruma altına alınmıştır.

Dağlık alandaki su sorunu günümüzde de devam etmektedir. Nitekim bölgedeki Türk dönemi konutlarının her birinin yanında bir sarnıç bulunmaktadır. Günümüz evlerinde çatıdan sarnıca uzatılan çelik kanallar kullanılarak toplanan yağmur suyu hem ev halkının hem de hayvanların su ihtiyacını karşılamaktadır. Sarnıçların her yıl temizlendiği, gerekirse içlerinin yeniden sıvandığı ve kışın ikinci yağmurdan sonra su toplanmaya başlandığı yerli halk tarafından aktarılmaktadır.

Bölgedeki Bizans dönemi kiliselerinde de en az bir, çoğu zaman iki ve daha fazla sarnıç bulunur. Kiliselerde sarnıçlar çoğunlukla avluların ortasında veya kiliselerin yanında çatıya yakın yerlerde konumlandırılmıştır. Çatıya monte edilen taş kanallar ya da seramik künkler vasıtasıyla yağmur suyu sarnıca yönlendirilmiştir.

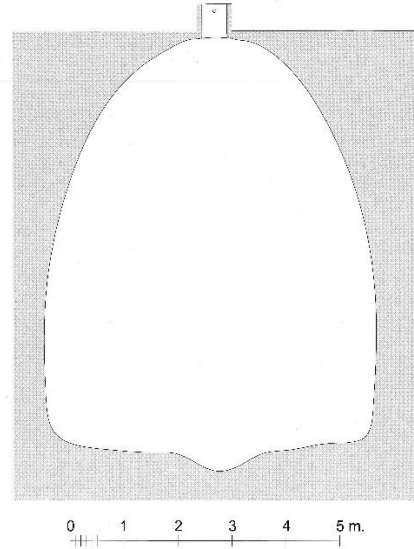
Binalar dışında tarım alanlarının yakınında, şarap ya da zeytinyağı işliklerinin yanında ve antik dönem patika yolların kenarlarında belli mesafelere konumlanmış sarnıçlar tespit edilmiştir. İşliklerin yanında

bulunan sarnıçlar antik çağlardan başlayarak ortaçağ boyunca şarap ve zeytinyağı üretiminde kullanılmıştır. Özellikle ışıkların temizlenmesinde ve parçalanarak hamur haline gelen zeytin posasından yağı ayırmak için ılık suyun kullanıldığı bilinmektedir. Işıkların yanında bulunan sarnıçların diğerlerine göre çok daha küçük boyutlu oldukları gözlemlenmiştir. Tarım alanları veya ışıklar yakınındaki sarnıçlarda yağmur suyu çoğunlukla kayalık zemine açılan kanallar vasıtasıyla toplanmıştır.

Yeraltı sarnıçları kireç taşı olan ana/yerli kayanın oyulmasıyla oluşturulmuştur. Bazı durumlarda doğal yarıklar da sarnıç yapımı için kullanılmıştır. Ana kayanın yetersiz kaldığı durumlarda sarnıcın üst kısmı örülerek tamamlanmıştır. Su kaybını önlemek için sarnıçların içleri tuğla kırığı katkılı kireç harcıyla sıvanmışlardır (Şekil 2). Sarnıçlar küçük birer ağız kısmına sahip olup çoğunlukla yukarıdan zemine armut biçiminde genişleyecek biçimde oyulmuşlardır¹ (Şekil 3). Az da olsa bölgede dikdörtgen planlı sarnıçlara da rastlanmaktadır². Sarnıçlar 2 ila 8 metre arasında derinliğe sahip bulunmakta, tabanda 3 ila 7 metre kadar çapa ulaşabilmektedir. Ortalama 45-50 m³ hacimleri bulunan sarnıçlar, yaz boyunca, insanların ve hayvanların su ihtiyacını rahatlıkla karşılayabilmektedir³. Sarnıçların iç kısmında tabanın orta kısmı çukur yapılarak son kalan suyun ortada toplanması ve böylelikle suyun kovayla daha kolay çekilmesi sağlanmıştır.

Şekil 2. Alaca yerleşiminde bir sarnıcın iç görünümü

Şekil 3. Ahmetler, Sarnıç kesit çizimi

Temel su ihtiyacı sarnıçlardan karşılandığından suyun korunması önemlidir. Nitekim buharlaşmaya, hayvanların düşme olasılığına veya kirlenmeye karşı sarnıçların ağız kısımları korunaklı yapılmıştır. Sarnıçların ağız kısmı 0.40-0.50 m. genişliğinde, bir kovanın girebileceği ölçülerdedir. Çoğunlukla sarnıçların ağızları, daire biçiminde duvar örülerek zeminden 1m. kadar yükseltilmiştir (Şekil 4). Böylelikle sarnıcın hem yerinin belli edilmesi, hem de hayvanların sarnıcın içine düşmesi engellenmeye çalışılmıştır. Ancak bazı sarnıçların ağız kısmının yükseltilmediği ve zeminle hemyüz olduğu görülmektedir. Bu tip sarnıçlarda ağız kısmı, iki uzun blok taşın paralel yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur (Şekil 5-6). Sarnıç ağızları genellikle dikdörtgen, az da olsa daire şeklindedir. Suyu korumak maksadıyla ne tür bir önlem alındığı anlaşılacakla birlikte bu tip sarnıçların ağızları taş ya da ahşap kapaklarla kapatılmış olmalıdır. Nitekim araştırmalarımız zeminle hemyüz sarnıçların ağız kısmında, tek parça kireç taşından yapılmış bilezik taşlarının kullanılmış olduğunu göstermiştir.

1 Sarnıçların tipolojik özellikleri için bkz. Özbay 1998b, s. 57-60.

2 Bölgede Belören köyü Zeytin mevkiinde ve Turant Dağı yerleşiminde kilisenin doğu yanında bulunan iki sarnıcın dikdörtgen planlı olduğu tespit edilmiştir.

3 Sarnıçların su hacmi ile ilgili olarak bkz. Akyürek 2008, s. 303; Erdoğan 2019, s. 80.

Şekil 4. Karabel/Asarcık Batı yerleşkesinde bir sarnıcın görünümü

Şekil 5. Alakilise yerleşkesinde kilisenin avlusunda yer alan sarnıcın görünümü

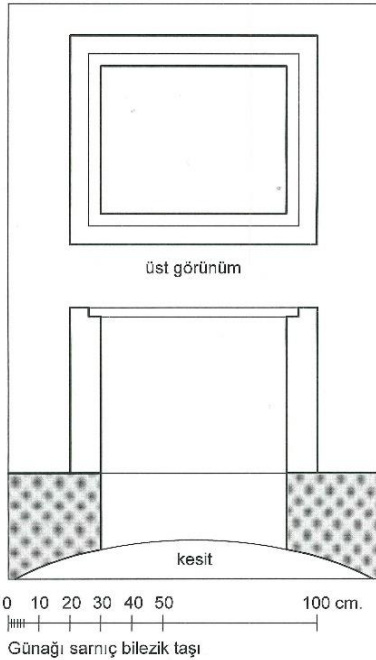

Şekil 6. Karabel/Asarcık Batı yerleşkesinde bir sarnıcın görünümü

Bölgede sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında bugüne kadar yedi sarnıç bileziği tespit edilmiştir. Bunlardan biri Alakilise, ikisi Günağı, ikisi Alaca, biri Alacahisar ve biri Ahmetler yerleşimlerinde bulunmaktadır (Şekil 1). Ayrıca 1998 yıllarında bölgede yüzey araştırmaları yürüten Prof. Dr. Sema Doğan'ın makalesinde yayımladığı bir sarnıç bileziği çalışmanın kapsamı içine alınmıştır⁴. Sarnıç bileziklerinin üçü dışındakiler tek parça ve in situ'dur. Alaca ve Alacahisar kilisesinde bulunan iki sarnıç bilezik taşı kırık haldedir. Tek parça kireç taşıdan oyularak oluşturulan, küp şeklindeki sarnıç bilezikleri “dıştan ve içten dikdörtgen”, “dıştan kare içten daire” ve “içten ve dıştan daire” planlı olmak üzere üç farklı tiptedir.

a) Dıştan ve içten dikdörtgen sarnıç bileziği

İki in situ sarnıç bilezik taşı tespit edilen Günağı, bir kilise, on kadar ev, üç işlik ve on kadar sarnıçtan oluşan bir ortaçağ yerleşimidir. Birinci kuyu bileziği ve bağlı olduğu sarnıç, yerleşimin yaklaşık merkezinde yıkılmış bir binanın içinde yer almaktadır. Bir bölümü toprakla kapanmış olan bilezik taşı ana kaya oyularak oluşturulmuştur. 54 cm. yüksekliğindeki sarnıç bilezik taşı dıştan 68x80 cm. ölçülerinde dikdörtgen formdadır (Şekil 7-8). 10 cm. cidar kalınlığına sahip olan bilezik taşının üst kısmında, 3 cm. derinliğindeki oyuk, ahşap ya da taştan bir kapakla kapatıldığını göstermektedir.

Şekil 7. Günağı sarnıç bileziği I

Şekil 8. Günağı sarnıç bileziği I

Günağı yerleşiminde bulduğumuz bu sarnıç yağmur suyunun nasıl toplandığı hakkında bilgiler sunması bakımından önemlidir. Bilezik taşının kuzeye bakan yüzünün alt kısmında küçük bir delik ve bu delikle bağlantılı su kanalı görülür. Ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan su kanalı yapının batı duvarı içindeki 10 cm. çapındaki künkle bağlantılıdır (Şekil 9). Çevresi tuğla kırıklarından oluşturulmuş harçla sıvalı olan künk, duvarın içinden binanın çatısına kadar uzanıyor olmalıdır. Dolayısıyla binanın çatısından başlayarak duvarın içinden devam eden seramik künkler ve ana kayanın oyulmasıyla oluşturulan kanallar yardımıyla yağmur suyunun sarnıçta toplandığı anlaşılmaktadır. Su toplama sistemi üzerinde ayrıca bir su haznesi görülür. Bu su haznesi suyun içindeki taş, toprak, çöp gibi yabancı maddelerin süzülmesi için yapılmış olmalıdır⁵. Yerleşimdeki diğer sarnıçların yakınında da benzer su kanallarına ait taşlar tespit edilmiştir.

⁴ Yayımlanan sarnıç bilezik taşı için bkz. Alpaslan 2000, s. 32, 37, res. 2

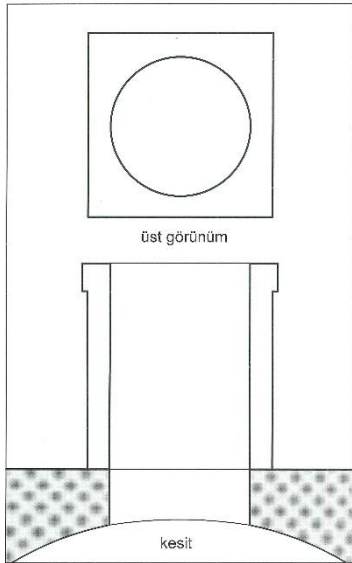
⁵ Benzer su hazneleri ve işlevleri ile ilgili olarak bkz. Kürkcü 2015a, s. 121, 122, 125, 126; Erdoğan 2019, s. 81-82.

Şekil 9. Günağı sarnıç bileziği ve su toplama kanalları

b) Dıştan kare, içten daire sarnıç bilezikleri

Günağı yerleşimindeki ikinci sarnıç bileziği dıştan 66x66 cm. ölçülerinde kare, içten 50 cm. çapında daire formundadır (Şekil 10-11). Zeminden 74 cm. yüksekliğindeki sarnıç bilezik taşı oldukça iyi durumda günümüze ulaşmıştır. Sarnıç bilezik taşının güneye bakan yüzünde altta ortada daire içine alınmış bir haç motifi ile iki yanında daire içine alınmış, merkezden dışa dağılan birer oniki yapraklı çiçek motifi görülür. Ortadaki dört kolu eş haçın kollarında ve haçı çevreleyen dairenin yüzeyinde inci taneleri dikkat çeker (Şekil 12).

0 10 20 30 40 50 100 cm.
Günağı sarnıç bilezik taşı

Şekil 10. Günağı sarnıç bilezik taşı II Şekil 11. Günağı sarnıç bilezik taşı II

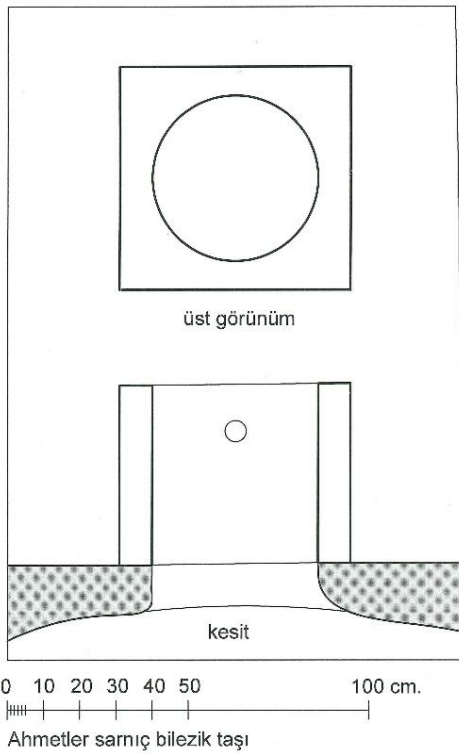

Şekil 12. Günağı yerleşimi sarnıç bilezik taşı, haç motifi.

Yüzey araştırmalarımız sırasında Belören Köyü'ne bağlı Ahmetler mevkiinde, üç nefli bazilikal planlı bir kilise, kilisenin güneydoğusuna bitişik bir vaftizhane ve bir sarnıç yapısı tespit edilmiştir. Günümüzde de kullanılmakta olan 8 m. derinliğindeki sarnıç vaftizhanenin güney yanındadır (Şekil 3, 13). Sarnıç, özgünde kilise ve vaftizhanenin su ihtiyacını karşılamak üzere kullanılmış olmalıdır. Sarnıcın ağız kısmı vaftizhanenin duvarı altında kaldığından kemer içine alınmıştır. Sarnıcın ağızında in situ bir sarnıç bilezik taşı bulunmaktadır. Sarnıç bilezik taşı dıştan 62x62 cm. ölçülerinde kare, içten 44 cm. çapında daire formundadır (Şekil 14-15). 50 cm. yüksekliğindeki sarnıç bileziğinin doğuya bakan yüzünün ortasında 5 cm. çapında daire biçiminde küçük bir delik görülmektedir. Bu delik sarnıçtan su çekmek için makara sistemine ait olduğu izlenimi vermektedir. Ancak sarnıç bileziğinin iç yüzeyinde ip aşınmalarının görülmesi suyun kovayla ip sarkıtılarak çekildiğini göstermektedir.

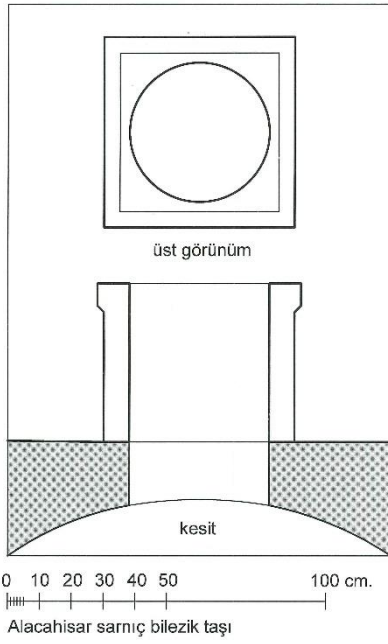
Şekil 13. Ahmetler vaftizhane ve sarnıcın genel görünümü

Şekil 14. Ahmetler, sarnıç bileziğinin çizimi

Şekil 15. Ahmetler, sarnıç bileziğinin görünümü

Sarnıç bilezik taşı bulunan diğer bir yapı olan Alacahisar Kilisesi, çevre duvarı içindeki kiliseye bitişik ek yapılarıyla 6. yüzyıla tarihlenen bir manastır kilisesidir. Kilisenin ana kayaya oyularak oluşturulan bema bölümü örtü sistemine kadar ayakta. Kilisenin çevresinde beş sarnıç tespit edilmiştir. Kilisenin güneybatısında bu sarnıçlardan birine ait olması gereken bir sarnıç bilezik taşı bulunmuştur. On kadar parçaya bölünmüş haldeki bilezik taşı dıştan kare, içten dairesel kesitlidir. Sarnıç bilezik taşı dıştan yaklaşık 66x66 cm. ölçülerinde kare, içten 46 cm. çapında daire formu olmalıdır (Şekil 16-17). Bilezik taşının dışa bakan yüzeylerinin üst kısmı dışa çıkıntı oluşturan bir silmeyle sonlanır. Olasılıkla zeminden 54 cm. yüksekliğe sahip olan bilezik taşının üst kısmında, 3 cm. derinliğindeki oyuk, ahşap ya da taştan bir kapakla kapatıldığını göstermektedir. Taşın yüzeylerinde daire içine alınmış haç ve bitkisel bezemelerin bulunduğu anlaşılmaktadır (Şekil 18-19).

Şekil 16. Alacahisar sarnıç bileziği

Şekil 17. Alacahisar sarnıç bileziğinin görünümü

Şekil 18. Alacahisar sarnıç bileziği, çiçek motifi

Şekil 19. Alacahisar sarnıç bileziği, haç motifi

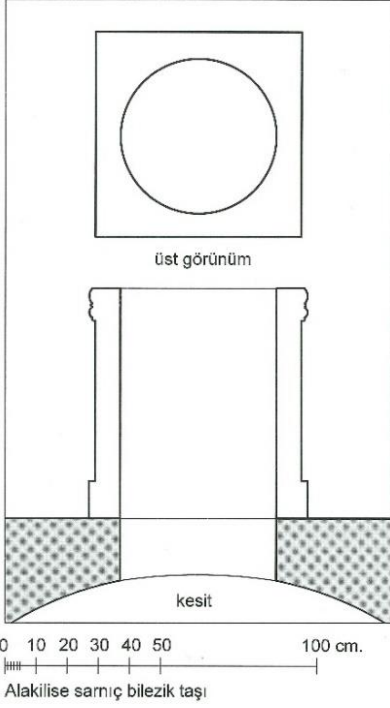
Demre'ye bağlı Köşkerler Mahallesi'nde S. Doğan tarafından yayımlanan bilezik taşı, dıştan yaklaşık 64x64 cm. ölçülerinde kare prizma, içte yaklaşık 46 cm. çapında yuvarlak formludur⁶. Bilezik taşının boyutu ve ağız çapının küçük oluşu özgününde bir sarnıca ait olduğunu göstermektedir. Tek parça kireç taşından imal edilmiş olan sarnıç bileziği oldukça iyi durumda tespit edilmiştir. Yayındaki fotoğrafta taşın dairesel iç yüzeyinde, su çekilmesi sırasında oluşan ip aşınmaları görülür. Bilezik taşının dışa bakan yüzeylerinin üst kısmı, dışa çıkıntılı silmeyle sonlanır. Sarnıç bileziğinin ön yüzünde, iki sıra daire içine alınmış eş kollu bir haç motifi işlenmiştir (Şekil 20).

Şekil 20. Demre Köşkerler, sarnıç bileziğinin genel görünümü (foto: Alpaslan 2000).

Bölgede bulduğumuz sarnıç bileziklerinden en iyi durumda olanı Alakilise yerleşimindeki kilisenin güney yanında bulunan sarnıca aittir. Sarnıç bileziği yaklaşık 66x66 cm. ölçülerinde 76 cm. kadar yüksekliğe sahip küp şeklindedir (Şekil 21-22). Taşın iç kısmı 48 cm. çapında daire planlıdır. Bilezik taşının dışa bakan yüzeylerinin altı ve üst kısmı dışa çıkıntı oluşturan dört sıra silme bulunmaktadır. Taşın doğu yüzü ortasında iki sıra yuvarlak şerit içinde dört kolu eşit haç motifi işlidir. Haçı kuşatan dairelerden dıştakinin yüzeyinde halat motifi, içtekinin yüzeyinde ise başak motifi işlenmiştir (Şekil 23). Bileziğin batı yüzü ortasında işlenmeden bırakılmış daire şeklinde, yüzeyden kabarık bir motif vardır. Bilezik taşının kuzey ve güney yüzü ortasında karşılıklı, 12 cm. genişliğinde 3 cm. kadar derinliği olan birer oyuk bulunur. Bu oyuklar sarnıçtan su çekmeye yarayan makara sistemine ait olmalıdır.

⁶ Bkz. Alpaslan 2000, s. 32, 37, res. 2

Şekil 21. Alakilise sarnıç bilezik taşı   Şekil 22. Alakilise sarnıç bileziğinin görünümü

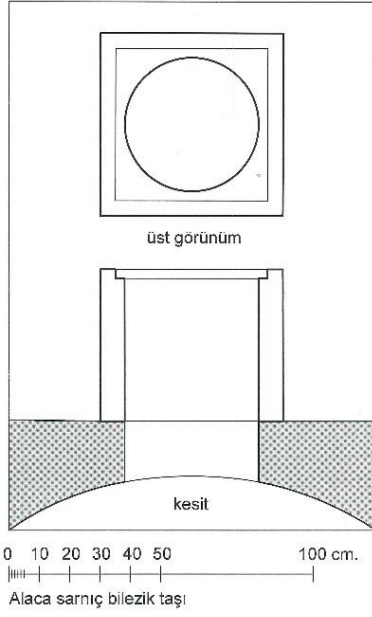
Şekil 23. Alakilise sarnıç bileziği, haç motifi

Alaca, ortada küçük bir kilise, on kadar ev ve bir o kadar sarnıçtan oluşan küçük bir yerleşimdir⁷. Yerleşimde biri in situ diğeri kırık halde bulunan iki sarnıç bilezik taşı bulunmaktadır. Alaca yerleşkesinde bulunan birinci bilezik taşı kırılmış ve günümüze ancak iki parçası ulaşabilmiştir. Bileziğin birinci parçası 2016, ikinci parçası ise 2017 yılı yüzey araştırmamız sırasında bulunmuştur. Her biri yaklaşık 30x28 cm. ölçülerindeki kırık taş parçaları bilezik taşının iki köşesini oluşturmaktadır. Taşlar tamamlandığında dıştan 64x64 cm. kare, içten 46 cm. çapında dairesel formda olduğu anlaşılan bilezik taşı 52 cm. yüksekliğindedir (Şekil 24-26). Üst kısmında 3 cm. derinliğinde taş ya da ahşap bir kapak için oluk açılmıştır. Sarnıç bilezik taşının bir yüzünde büyük bir daire şerit içine alınmış, merkezden dışa doğru genişleyen geometrik bir motif işlenmiştir. Sarnıç bilezik taşının yan yüzlerinden birinde ortada daire içine alınmış dört kolu eş bir haç kabartması bulunmaktadır. Taş kırık olduğu için haçın yarısı kayıptır. Haç motifinin üst köşesinde kazınarak oluşturulmuş bir arslan motifi bulunmaktadır (Şekil 27-28).

Şekil 24. Alaca sarnıç bileziğinin görünümü

⁷ Yerleşimin bulunduğu yerin yerel bir ismi yoktur. Yerli halkın “Alaca Yayla” olarak adlandırdığı mevkiye yakın olmasından dolayı çalışmamızda yerleşim *Alaca* olarak adlandırılmıştır.

Şekil 25. Alaca sarnıç bileziği, restitüsyon çizimi Şekil 26. Alaca sarnıç bileziği iç görünümü

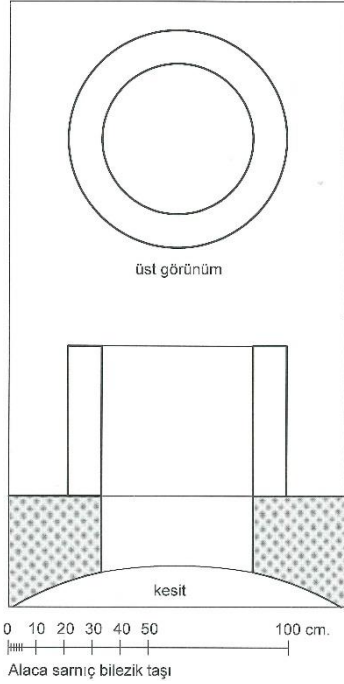
Şekil 27. Alaca sarnıç bileziği, yandan görünümü

Şekil 28. Alaca sarnıç bileziği, aslan motifi

c) İçten ve dıştan daire sarnıç bileziği

Alaca yerleşkesinde bulunan in situ ikinci bilezik taşı, bir konut yapısının duvarı yanında yaklaşık 4 m. derinliğindeki sarnıcın ağız kısmındadır. Sarnıç bilezik taşı 54 cm. yüksekliğinde, içten 54 cm. ve dıştan 74 cm. çapında daire formundadır (Şekil 29-30). Bir tarafından ana kayaya yaslanmış olan sarnıç bilezik taşı, zeminin yükselmesiyle büyük ölçüde toprak altında kalmıştır. Üst kısmında kırıklar ve çatlaklar görülmekle birlikte iyi durumda günümüze ulaşmıştır.

Şekil 29. Alaca sarnıç bileziğinin çizimi Şekil 30. Alaca sarnıç bileziğinin genel görünümü

Değerlendirme

Makalede tanıttığımız sekiz bilezik taşının tamamı yeraltı sarnıçlarının ağız kısmına konulmak üzere imal edilmiştir. Tek parça blok taştan yapılan bilezik taşları, sarnıçlar dışında kuyu ağzına veya su kanallarının üzerine yerleştirilmek için de yapılmıştır. Bilezik taşları işlev olarak suyu temiz tutmak ve suyu bulunduğu yerden kovayla çıkarmayı kolaylaştırmak amacıyla kullanılmışlardır.

Akdeniz bölgesinde kıyılarda ve jeolojik yapının daha uygun olduğu yerlerde kuyular ve bu kuyulara ait bilezik taşları tespit edilmektedir. Sarnıçlar yağmur suyunu biriktirmek, kuyular ise yeraltı suyunu çıkarmak amacıyla kazılmıştır. Dolayısıyla kuyular sarnıçlardan farklı olarak yerin altına uzanan dikey tünel şeklindedir⁸. Kuyu amaçlı kazılan tüneller insanların içine girip rahat çalışabilmelerine uygun genişliktedir. Nitekim kuyuların ağzına yerleştirilen bilezik taşları sarnıçlardakine biçim ve bezeme bakımından benzemekle birlikte daha geniş oldukları görülmektedir.

Bazı kentlerde sokağın altındaki su kanallarına açılan deliklerin üzerine bilezik taşlarının yerleştirildiği görülür. Hava bacası olarak da adlandırılan delikler üzerine yerleştirilen bilezik taşları, halkın kanaldan su almasını sağlamakla birlikte su kanalının bakımını ve onarımını da kolaylaştırmaktadır⁹.

Eskiçağ yerleşimlerindeki sarnıçlar en az çalışılan yapı tipidir. Likya bölgesinde yerleşimlerle bağlantılı olarak yapılan çalışmalar kapsamında bazı yayınlarda sarnıçlara kısaca değinilir¹⁰. Sarnıçlarla ilgili ayrıntılı bir yayının olmamasının temel nedeni çizilmelerinin zor ve çalışmanın tehlikeli olmasıdır. Dolayısıyla eldeki verilerle sarnıçlar ve sarnıç bilezik taşlarıyla ilgili şimdilik genel bir değerlendirme yapmak güçtür. Ancak var olan verilerden yola çıkarak Akdeniz genelinde sarnıç bileziklerinin sanılandan çok daha fazla olduğu anlaşılmaktadır¹¹.

⁸ Perge antik kentindeki kuyu ve kuyu bilezik taşları için bkz. Çağlayan 2009, s. 74-75.

⁹ Bkz. Özbay 1998b, s. 27. Perge antik kentindeki sütunlu caddenin altındaki su kanalına açılan deliğin üzerine yerleştirilmiş taş bilezik için bkz. Çağlayan 2009, s. 10, Lev. 51 resim 1. Benzer bilezik taşları, Kayseri Talas'da kentin tarihi ana caddesi üzerinde halen görülebilmektedir.

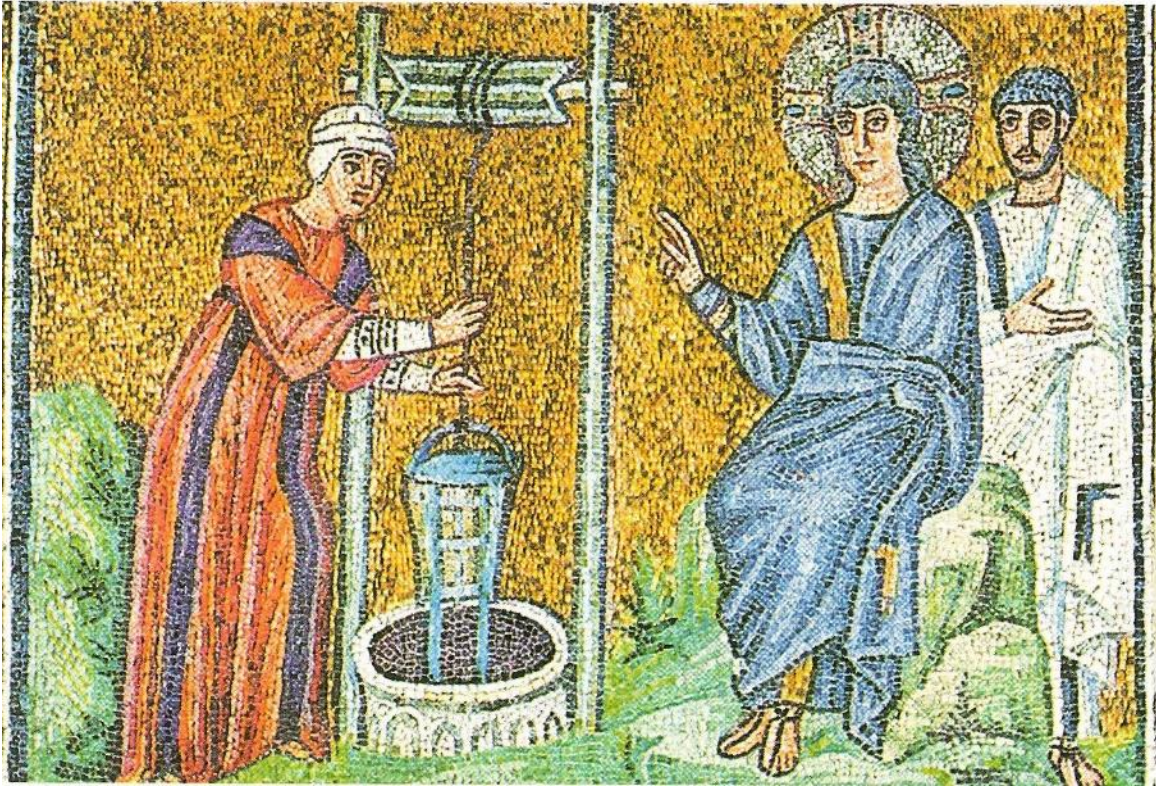
¹⁰ Bkz. Özbay 1998a, s. 121-129; Çevik ve diğerleri 2005, s. 121-122; Akyürek 2008, s. 295-316; Kürkçü 2015a, s. 119-128; Kürkçü 2015b, s. 69- 79; Özbay 2018; Erdoğan 2019.

¹¹ Pamphylia bölgesindeki Lyrboton Kome ile ilgili yayında, yerleşimdeki bazı sarnıçlarda bilezik taşının olduğu belirtilmektedir. Bkz. Erdoğan 2019, s. 80-81.

Çalışma bölgemizde tespit ettiğimiz sekiz sarnıç bilezik taşı genel sınıflandırma için az sayıda olmakla birlikte iyi bir başlangıç olabilir. Bilinen sarnıç bilezik taşlarından altısı *dıştan kare içten yuvarlak kesitli*, biri *içten ve dıştan dikdörtgen* ve biri *içten ve dıştan yuvarlak* formudur. Çalışma bölgemizde bulunmakla birlikte Bizans döneminde *dıştan sekizgen içten daire*¹² ve *içten ve dıştan daire, dışta duvara yaslanan bölümü düz*¹³ forma sahip bilezik taşları tespit edilmiştir. Boyut olarak farklı özellikler göstermekle birlikte, her biri küçük bir kovanın girebileceği genişliklere sahiptir.

Alaca'daki içten ve dıştan yuvarlak kesitli sarnıç bilezik taşının bir benzeri Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nin kuzey avlusu içinde görülmektedir¹⁴. Tek parça kireç taşından oyularak oluşturulan bilezik taşı farklı olarak bir kuyunun ağzına yerleştirilmiştir. Yaklaşık 120 cm. çapında mevcut zeminden yaklaşık 60 cm. yüksekliğindedir¹⁵. Bizans sanatında benzer kuyu bilezik taşı İznik Müzesi'nde bulunmaktadır. İçten ve dıştan daire planlı bilezik taşı 60 cm. yüksekliğinde 88 cm. çapındadır. Buluntu yeri bilinmeyen bilezik taşının yüzeyleri helezonlar içinde haç, çarkifelek ve on iki yapraklı çiçek motifleriyle bezenmiştir. Üzerindeki bezemelerden dolayı kuyu bilezik taşı Orta Bizans dönemine tarihlenmiştir¹⁶.

Şekil 31. Ravenna St. Apollinare Nuovo Kilisesi, Samareli Kadın Kuyu başında mozaği (foto: Bustacchini 1989).

İznik Arkeoloji Müzesi'nde içten daire dıştan sekizgen kesitli iki kuyu bileziği daha bulunmaktadır. Biri sağlam diğeri kırık halde olan kuyu bileziklerinin nerden geldiği bilinmemektedir. Kuyu bilezik taşlarının

¹² İznik Arkeoloji Müzesinde bulunan iki örnek için bkz. Barsanti 2004, s. 282, res. 32, s. 286, 293, res. 86.

¹³ Kaynaklarda bu tip bilezik taşları at nalı formu olarak tanımlanmıştır. Bkz. Çağlayan 2009, s. 74-75, Lev. 51, res. 1.

¹⁴ Demre Aziz Nikolaos kilisesi için bkz. Doğan 2016, s. 238-259.

¹⁵ Bkz. Ötüken 2018, s. 99-108, res. 24-25, 29, plan 6.

¹⁶ Söz konusu kuyu bilezik taşının tarihi konusunda iki farklı görüş vardır. Bilezik taşı bir görüşe göre 10.-11. yüzyıllara (Hetherington 1993-94, s. 471-476; Barsanti 2004, s. 286) diğerk görüşe göre ise 12.-13. yüzyıllara (Ötüken 2007, s. 242) aittir. Kuyu bilezik taşı hakkında bilgi ve fotoğraf için ayrıca bkz. Atasoy ve Parman 1983; Hetherington 1993-94, s. 471-476, lev. XIV-XV; Barsanti 2004, s. 286, 293, res. 85; Ötüken 2007, s. 242.

iç yüzeylerinde ip aşınması görülür. Orta Bizans dönemine tarihlenen her iki kuyu bileziğinin yüzeylerinde haç motifleri bulunmaktadır¹⁷.

Alakilise'de kilisenin yanında bulunan sarnıçta su çekmeye yarayan makara sisteminin olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Alakilise'deki sarnıcın makara sisteminin biçimi veya malzemesi hakkında veri bulunmamıştır. 6. yüzyıldan başka bir örnek bilinmemekle birlikte Bizans resim sanatında kuyu bileziği ve makara sistemini gösteren tasvirler vardır. Örneğin Ravenna St. Apollinare Nuovo Kilisesi'ndeki "Sarnıçlı Kadın Kuyu Başında" dini konulu mozaik resimde bir kuyu bileziği ve makara sistemi görülür¹⁸. Burada bir kuyu bileziğinin iki yanında birer demir bulunmaktadır ve üstte bu iki çubuk arasına makara yerleştirilmiştir (Şekil 31).

İstanbul'daki bir grup Türk dönemi kuyu bilezik taşında bulunan makara sistemi Alakilise'deki makara sisteminin nasıl olabileceğine dair fikir vermesi bakımından önemlidir. İstanbul'da Bayram Paşa Külliyesi, Yedikule Kule Meydanı sokağındaki, Şah Sultan Türbesi önündeki ve Tekkeci İbrahim Ağa kuyu bileziklerinin karşılıklı iki kenarında taştan direklerin olduğu görülmektedir. Belirtilen örneklerde direkler arasında, demir makaralar (çıkırık tamburu) yerleştirilmiştir¹⁹. Alakilise'de olasılıkla sarnıç bileziğinin iki yanındaki oyuklara taştan veya ahşaptan birer direk yerleştirilmiş ve bu direkler arasında bir ahşap ya da demir çıkırık tamburu bulunmaktaydı.

Bilezik taşları ağız kısmı zeminle aynı seviyede olan sarnıçlarda kullanılmışlardır. Dolayısıyla sarnıç bilezik taşlarının sarnıcın yerini belli etmek, hayvanların ve toprağın sarnıç içine düşmesini önlemek ve suyun temiz kalmasını sağlamak amacıyla yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Üst kısmındaki oyuklar sarnıç bilezik taşlarının ahşaptan ya da taştan ayrıca kapakları olduğunu göstermektedir. Kapaklar yabancı maddelerin suya karışmasını önlediği gibi suyun buharlaşmasını da engelleyen bir unsurdur.

Sarnıç bilezik taşlarından altısının yüzeylerinde bezemelere rastlanmıştır. Bezemelerde dini motiflerin (haç) yanı sıra bitkisel, geometrik motifler ve bir arslan motifi de görülmektedir. Bezemelerin süsleme amaçlı yapılmasının yanı sıra manevi anlamda suyun kirlenmesini engellemek veya kötülüklerden korumak amacı da olmalıdır. Özellikle kilisenin ve Hz. İsa'nın sembolü olarak haç, aynı zamanda kötülükleri uzak tutan bir sembol olarak görülür. Haç motifinin tarımsal üretime yönelik işliklere ve su kaynaklarına işlenmesi de bu sembolizmle ilişkili olmalıdır. Aynı şekilde Alaca'daki sarnıç bileziğinde görülen arslan motifi de birçok kültürde gücü ve kötülüklerden korunmayı simgeler²⁰. Arslan aynı zamanda Bizans kiliselerinde suların temizlenmesi ve takdisi için kullanılan *phiale*'lerle bağlantılı bir motiftir²¹. Dolayısıyla haç ve arslan motifleri kötülükleri uzak tutmak ve suyun kaynağını korumak maksadıyla sarnıç bilezik taşları üzerine işlenmiş olmalıdır.

Sarnıç bilezik taşlarının yüzeylerinde dinsel motiflerin bulunması yaşam kaynağı suya ve sarnıca kutsallık yüklediğinin de bir göstergesidir. Kiliselerde ve vaftizhanelerde su dinsel liturjinin bir parçasıdır. Kiliselere girişte nartekste suyun kutsanması ayini, rahiplerin ayinler öncesinde ellerini yıkaması ve bedenine suya batırılarak vaftizin gerçekleştirilmesi suyun Hıristiyan kültüründe arınma ve şifa kaynağı olarak görülmesinin yansımalarıdır²².

Bölgede tespit ettiğimiz sarnıç bileziklerinin yapım tarihleri hakkında yazılı bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak süslemelerinin motif özellikleri, motiflerin işleniş biçimleri ve yakınındaki binaların tarihsel özelliklerine göre sarnıç bilezik taşları 5. yüzyıl sonu 6. yüzyıllarda yapılmış olmalıdır. Önümüzdeki yıllarda yayınların artması ve yeni bulunacak sarnıç bilezik taşlarıyla daha ayrıntılı değerlendirmeler mümkün olabilecektir.

¹⁷ Bkz. Barsanti 2004, s. 282, res. 32, s. 286, 293, res. 86.

¹⁸ Ravenna St. Apollinare Nuovo Kilisesi ve mozaikleri için bkz. Bustacchini 1989, s. 104-124.

¹⁹ İstanbul'daki 16.-18. yüzyıllara tarihlenen beş kuyu bileziği için bkz. Önge 1973, s. 261-280.

²⁰ Hıristiyanlıkta kötülük kovucu olarak aslanın yıldız, ay veya hilalle gösterilmesi çok kullanılan motifler arasındadır. Bkz. Pitarakis 2015, s. 56-57.

²¹ Bkz. Pitarakis 2015, s. 61.

²² Bkz. Pitarakis 2015, s. 58.

KAYNAKÇA

- Akyürek, E. (2008) Palamutdüzü: A Medieval Byzantine Village Settlement in the Bey Mountains. *Adalya, XI*, s. 295- 316.
- Alpaslan, S. (2000) Antalya ili ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Mimari Plastik Eserler. *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. cilt, 24-28 Mayıs 1999*, Ankara, s. 29-38.
- Atasoy, S. ve E. Parman, (1983) Bizans Sanatı. *Anadolu Medeniyetleri, II*, İstanbul, s. 137-199.
- Bakır, İ. Sarnıçlar: Batı Akdeniz Bölgesinde Uygulama Örnekleri. *II. Uluslararası Mimari ve Taş Sempozyumu*, Antalya, 19- 20 Aralık 2008, s. 89-101.
- Barsanti, C. (2004) İznik/Nikaia Arkeoloji Müzesi Kataloğunun Peşinde. *Tarih Boyunca İznik*, İstanbul İş Bankası Yayınları, s. 267-300.
- Bustacchini, G. (1989), *Ravenna Capital of Mosaic*, Ravenna.
- Çağlayan, Ç. (2009), *Perge Antik Kentinde Suyun Kullanımı*, İstanbul Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Çevik, N., B. Varkıvaç, S. Bulut ve E. Akyürek (2005). *Trebenna. Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası*. Antalya.
- Doğan, S. (2016), Likya'da Bir Haç Merkezi: Myra Aziz Nikolaos Kilisesi. *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, (ed. H. İşkan-E. Dünder), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 238-259.
- Erdoğan, O. (2019) *Pamphylia Lyrboton Kome Işığında Geç Antik Çağ'da Akdeniz Kırsalı*, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.
- Hetherington, P. (1993-94) A Well Head in Iznik: An Example of Laskarid Taste. *ByzZeit*, 86-87, s. 471-476.
- Kürkçü, M. (2015a). Güney/Güneybatı Pisidia Sarnıçlarına Bir Örnek: Sia Çifte Sarnıcı. *Cedrus III*, s. 119-128.
- Kürkçü, M. (2015b). Phaselis Su Sistemleri ve Hidrografisi Üzerine Genel Değerlendirme. *Phaselis, I*, s. 69-79.
- Önge, Y. (1973) İstanbul'un Eski Kuyu Bilezikleri Hakkında. *Sanat Tarihi Yıllığı, V*, 1972-1973, s. 261-280.
- Ötüken, Y. (2007), Kuyu Bileziği. *Kalanlar 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, ed. A. Ödekan, İstanbul, s. 242.
- Ötüken, Y. (2018), Aziz Nikolaos Kilisesi Kazı Çalışmaları 1989-2009. *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*, (ed. S. Doğan ve E.F. Fındık), s. 63-137.
- Özbay, F (1998a), Olba/Diokaisareia Su Sistemi. *Olba I*, Mersin, s. 121-129, lev 25-26.
- Özbay, F. (1998b), *Doğu Dağlık Kilikia Su Kanalları ve Su Köprüleri*, Ege Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Özbay, F. (2018), *Pamphlia, Lykia, Kilikia Bölgesi Roma Dönemi Su Sistemlerinin Yapısal Özellikleri*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Pitarakis, B. (2015), Işık, Su ve Acaibü'l Mahlukat Doğaüstü Şifa Güçleri. *Hayat Kısa, Sanat Uzun Bizans'ta Şifa Sanatı*, İstanbul: Pera Müzesi Yayınları, s. 42-63.

TUNUS KAPI SÜSLEMELERİ VE SEMBOLİK ANLAMLARI

ARAŞTIRMA MAKALESI

Dr. Öğr. Üyesi Demet Örnek

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
demet.ornek@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7691-3434

Gönderim Tarihi: 22.12.2019 Kabul Tarihi: 26.12.2019

Alıntı: Örnek, D. (2019). Tunus Kapı Süslemeleri ve Sembolik Anlamları, *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22.

ÖZ: Kapı tek ya da iki kanattan oluşan, açılır-kapanır mimari yapı ögesidir. Farklı coğrafi bölgelerde ve ait oldukları yapı-lara göre değişiklik gösteren kapılar kent, kale, han, sokak, bahçe ya da oda kapısı olarak adlandırılmış ve biçimlendirilmiştir. Kapı kanatları üzerinde kapı tokmakları, halkaları, kol ve kilit sistemleri yer alır. Kuzey Afrika ülkelerinden Tunus kapıları ile dikkat çekmektedir. At nalı, yuvarlak ya da basık sivri kemerli olarak yapılmış olan kapılar, mavi, sarı, yeşil, kırmızı renkleri, geometrik, bitkisel, figürlü ve muhtelif biçimlerde şekillendirilmiş süslemeleri ve bunlara kattıkları sembolik anlamları ile her biri sanat eseri haline getirilmiş önemli öğelerdir.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Kapı süslemesi, Sembol, Kapı tokmağı, Kapı halkası

Tunisian Door Decorations And Their Symbolic Meanings

ABSTRACT: The door which can be formed single or two-wing is an open-close architectural building element. The doors varying different geographical regions and according to the structures they belong to, are named and shaped as city, castle, inn, street, garden or room door. There are door knobs, rings, handles and lock systems on the door wings. Tunisia from North African countries attracts attention with its doors. Doors made of horseshoe, round or flat pointed arches; blue, yellow, green, red colors, geometric, floral, figured and various shaped decorations and the symbolic meanings they add to them with each of them are important elements that have been turned into a work of art.

Keywords: Tunisia, Door decoration, Symbol, Door knocker, Door ring

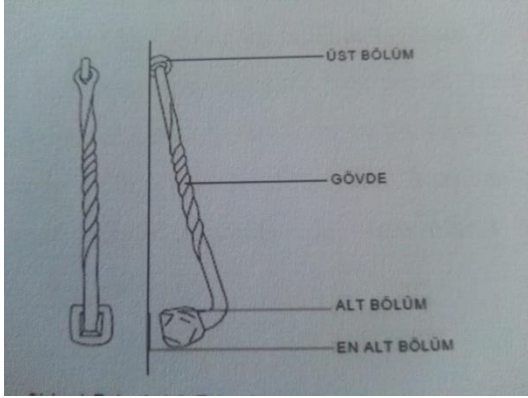
Giriş

Kapı tek ya da iki kanattan oluşan, açılır kapanır özelliği olan, duvar ya da bölmelerdeki açıklıkları kontrol etmek için yapılan hareketli öğelere denir (Arseven, 1965, s. 941). Geçmişten günümüze farklı coğrafi bölgelerde değişiklik gösteren kapılar mimaride başlıca yapı elemanlarıdır. Kapılar, buldukları yere, ait oldukları yapıların işlev ve malzemelerine göre kent, kale, han, sokak, bahçe, oda kapısı gibi adlandırılarak biçimlendirilmiştir.

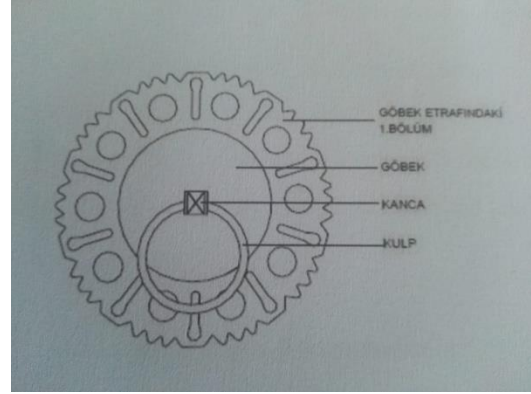
Tüm dünyada evrensel bir yapı ögesi olan kapılar, yapıların giriş açıklıklarının yan kısımlarında yer alan söveler ve sövelerin üzerine oturtulan lento ya da kemerli örtü sisteminin meydana getirdiği boşluğu kapatan kanatlardan meydana gelir. Kapı kanatları üzerinde kapı halka ve tokmağı, kapı kolu, yer alır.

Kapı tokmakları günümüzdeki kapı zillerinin yerine kullanılmıştır (Çal, 1999, s. 275). En eski kapı tokmakları M.Ö. I. bin de Kırgızistan'da Abakan'da ortaya çıkmıştır. Batı da ise M.Ö. IX. yy'de Roma döneminde görülür (Göktaş, 2010, s. 341). Tokmalarda malzeme olarak demir, tunç ve pirinç kullanılmıştır. Yapım tekniği olarak döküm ve dövme, süsleme tekniği olarak ise kazıma ve delik işi dikkat çekmektedir. Kapı tokmakları işlev olarak halkalardan farklıdır. Vurulduğu zaman kapı zili görevini üstlenen, hayvan figürlü, insan eli şeklinde, S- C- U ve L biçiminde uçları volümlü yarım daire ya da geometrik şekillerde yapılmış olan tokmaklar, ülkelerin kültürel özelliklerinin farklılıklarını ortaya koymaktadır (Şekil 1). Tokmakların meydana gelmesinde gövde ana elemandır. Kapı çivisi adı da verilen üst kısım dövme demirden maşa biçiminde yapılır. Alt kısım kapıya vurulduğunda ses çıkarması için daha hacimli olarak yapılmış olan bölümdür.

Kapı halkaları dört bölümden meydana gelir (Şekil 2). En dışta göbeğin etrafını çevreleyen kısım vardır. Bu kısım kazıma, kabartma ya da delik işi tekniği uygulanarak yapılır. Göbek kısmının ortasında kulp takmak için bir delik bulunur ve dışarıya doğru hafif çıkıntı yapar. Kanca olarak belirtilen kısım kulpu yerleştirmek için kullanılan maşaya benzeyen, baş kısmı kapı dışında kalacak şekilde kapıya çakılan bölümdür. Kulp ise kapıyı çekerek kapının kapanmasını sağlar.

Şekil 1. Kapı tokmağının bölümleri

Şekil 2. Kapı halkalarının bölümleri

Aynı kapı üzerinde yer alan halkalar kapıyı açıp kapatmak için kullanılmıştır. Her kapı kanadında bir adet yer almaktadır. Kapılarda görülen bu işlevsel öğeler, inanç ve kültürlere bağlı olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüş, bölgelerin yapısal ve kültürel özellikleri yanında iklimsel özelliklerine bağlı olarak gelişmiş ve şekillenmiştir. Kapıların işlev ve biçimsel özellikleri yanında kapı yüzeyleri üzerinde toplumların inanç ve kültürel olarak düşünce sistemlerinin yansıtıldığı bir öğe olarak süslemeler dikkat çekici unsurlar yansıtmaktadır.

Bu bağlamda kendine ait kültürel ve mimari özellikleri bulunan ülkelerden biri de Tunus'tur. Tunus Akdeniz'de kıyısı bulunan Afrika ülkelerinden biridir. Batıda Cezayir, doğuda Libya ve Akdeniz'in yer aldığı ülke, tarihi kökenleri nedeniyle Berberilere ev sahipliği yapmış, Fenikelilerin en önemli siyasi, ekonomik ve askeri merkezlerinden birisi olmuştur. M.Ö. 846'da bölgeye gelen Fenikeliler burada büyük bir medeniyet kurmuş, kendilerine merkez olarak Kartaca'yı seçmişlerdir. Akdeniz'de büyük bir deniz gücünü yönetmişlerdir. Tarihte Kartaca, Roma ile yürütülen savaşların merkezi haline gelmiş, M.Ö. 146'da Romalılar tarafından işgal edilmiştir. I. yy'den itibaren Hıristiyanlaşmış olan bölge, VII. yy'de Arap kabilelerinin göçleri ve Berberi ayaklanmaları bastırmaları sonucu büyük ölçüde Araplaşmıştır. Bir müddet sonra ülkeye İspanyol akınları başlamış ve Tunus, Osmanlılarla İspanya ve müttefikleri arasında nüfus savaşlarına sahne olmuştur. 1534'de Osmanlılar tarafından yönetilen ülke daha sonra Fransızların sömürgesi altına girmiştir. Fransız etkisi ülkenin her yerinde, kültürel ve sosyal alanda kendini göstermektedir. Tunus'un bugün geleneksel sanat ve kültürü bu karmadan meydana gelmiştir.

Eski ve yeniye sentezleyerek kendine has bir üslup ortaya koyan Tunus'ta ev mimarisi ve buna bağlı olarak giriş ve çıkışları sağlayan kapılar Tunus'un simgesi durumundadır. Kapılar şekilleri, boyutları ve üzerlerinde yer alan süslemeleriyle her biri farklı dokuya sahip önemli yapı elemanları arasında yer almaktadır. Özellikle Hammamet, Sidi Bu Sait ve Sousse şehirleri bu açıdan dikkat çekicidir. Bu şehirlerde bulunan evlerin sembolü, kapılardır. Cepheleri düz olarak yapılmış olan ev kapıları; at nalı ya da yarım daire kemerli açıklıkları olan girişler ve bunlara uygun kapı kanatlarından meydana gelmiştir. Bazıları büyük boyutta olan kapıların bir kanadında ayrıca küçük bir kapı bulunmaktadır (Şekil 3-4). Büyük boyutlarda yapılmış kapılar ticaretle uğraşan tüccarlara aittir. Ev sahiplerinin ticari mallarının ve hayvanlarının iç avluya girmelerini sağlamak için kapı boyutları normal ölçülerin üzerinde yapılmıştır. Ancak eve gelen misafirlerin kullanması için kapı kanatlarından biri üzerinde daha ufak boyutlarda açılır-kapanır tek kanattan meydana gelmiş girişlere de yer verilmiştir. Büyük ve geniş kapılar, evlerin içinde oturan kişilerin ekonomik durumları ve buldukları mevkileri de yansıtmak için kullanılmıştır. Bu tarzda yapılmış kapılarda üç tane kapı tokmağı ve halkası yer almaktadır (Şekil 3-4). Kapı boyutuna göre tokmak ve halkalarında boyutları büyük ya da küçük olarak düzenlenmiştir (Şekil 5A-5B).

Şekil 3.

Şekil 4.

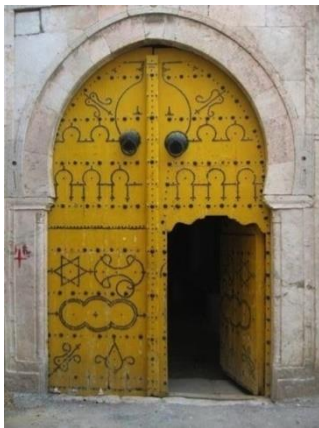

Şekil 5A.

Şekil 5B.

Evlerin çoğu ise normal ölçülerde kapı açıklıkları ve bunlara yerleştirilmiş kapı kanatlarından oluşmuştur. İki kanattan oluşan kapıların her iki kanadında da tokmak ve halkalar bulunur. Kapılarda malzeme olarak demir ve ahşap kullanılmıştır. Ahşap kapılar, genellikle iki kanattan, yan yana getirilen düşey tahtaların arkalarından üç yatay kuşakla tutturulmasıyla sağlamlaştırılmıştır. Tahtalar kuşaklara iri başlı çivilerle dışarıdan çakılarak birleştirilmiştir. Bombeli olan bu çivilere "Kalpaklı çivi" de (Şekil 5A-5B) denir. Bu kapıların arka tarafında yukarı ve aşağı hareket eden düşey bir tahta yer alır. Bu tahtanın alt ucuna bağlı demir bir mangal yerleştirilmiştir. Bu mangal dışarıdan yukarı kaldırılınca düşey tahta lentodan aşağı sarkan ve kanadın açılmasını engelleyen çubuğu yukarı kaldırarak kapı kanadının açılmasını sağlar (Şekil 3-4).

Şekil 6.

Şekil 7.

Şekil 8.

Demirden yapılmış olan kapılar (Şekil 6-7-8) ise demir atölyelerinde bulunan soğuk demirin ustalar tarafından kapı boyutlarına uygun ölçülerde dikdörtgen olarak hazırlanarak parçaların perçinleme tekniği¹ kullanılarak birleştirilmesiyle meydana getirilmiştir. Daha sonra hazırlanan kapılar menteşelerle kapı açıklıklarına yerleştirilmiştir.

Hammamet, Sidi Bu Said ve Sousse şehirlerinde bulunan ahşap ya da demir kullanılarak yapılmış olan kapı kanatlarında, başta mavi olmak üzere yeşil, sarı, kırmızı, kahverengi ve turuncu renkler kullanılmıştır. Ev mimarisinde renklerin yoğun olarak kullanılması ve kapılarda ön plana çıkması dikkat çekicidir. Kullanılan renklerden mavi, ana renktir. Kötülükleri uzak tutan, ölüleri öbür dünyada koruyan, huzur ve sakinlik simgesidir. Gökyüzü ve denizin rengi olduğundan sonsuzluk ve özgürlüğü de simgelemektedir. Mavi renge boyanmış kapı ve pencerelerin, ev sahiplerini nazardan koruduğuna kem gözlerin nazarının, o eve veya o evde yaşayanlara değmeyeceğine inanılmıştır (Şekil 7-8). Bu renk kullanımının başka bir nedeni olarak akrelerin sıcak bölgelerde yoğun olarak görülmesidir. Akrebin mavi rengi kırmızı olarak algılaması bunun sonucu kendini koruma altına almak için bu renkten uzak durduğu düşüncesidir. Yeşil, doğayı, bereketi ve sağlığı simgelemektedir (Şekil 9). Sakinleştirici özelliği bulunmaktadır. Sevgiyi ifade eden bu renk mavi ile birlikte kullanıldığında ferah bir görünüm sağlamaktadır.

Şekil 9.

Şekil 10A.

Şekil 10B.

Sarı, güneşin rengi olduğundan insanlar üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır (Şekil 10A-10B). Zenginliği simgeler, insanlara mutluluk, neşe ve heyecan katar. Kırmızı, canlı, coşku ve mutluluğu simgeleyen bedene enerji veren bir renktir (Şekil 11).

¹ Perçinleme tekniği, iki ya da daha çok madeni levhayı birbirine bağlamak için kullanılan sabit bağlayıcılara verilen addır.

Şekil 11.

Şekil 12.

Beyaz, evlerin dış boyalarında kullanılmış, bütün renklerin özelliklerini, gücünü ve anlamını taşır. Temizliği ve saflığı simgeler. İnsan hayatında denge ve masumiyeti gösterir (Şekil 12). Ayrıca sıcak bölgelerde ışığı iyi yansıtması bu rengin kullanılmasında önemlidir (Özer, 2012, s. 276).

Kapılar üzerinde iri başlı çiviler kullanılarak çok sayıda sembollerini ifade eden süsleme motifleri yer almaktadır. Bu motifler tamamen simetrik olarak her iki kanatta uygulanmıştır. Süslemelerin yapılmasında iri başlı çiviler kullanılmıştır. Bu çivilerin kullanıldığı en eski örnekler antik Yunan mabetlerinde görülmektedir (Önge, 1982, s. 80). M.Ö. VII. yy'den itibaren taş ya da mermerden inşa edilmiş mabetlerde kullanılan çiviler, daha sonra kapı- pencere kanatları ve tavanlar yanında küçük el sanatları grubu içinde yer alan birçok kullanıma yönelik eşyalarda, malzemeye uygun biçimde değişik süsleme kompozisyonlarında yer almıştır (Önge, 1982, s. 79). Geometrik, bitkisel ve figürlü bezemelerden oluşan süslemeler sembolik olarak anlam zenginliği açısından dikkat çekicidir. Toplumlar gerçek yaşantılarında ve kültürlerinde semboller kullanarak duygu ve düşüncelerini dile getirmişlerdir. Gök, su, insan, toprak, ağaç, hayvan, güneş, ay, yıldız, gezegen, ateş ve demir bu anlamda en önemli sembollerdir. Bu temel elemanlar, iyilik-kötülük, aydınlık-karanlık, yaratılış-ölüm, dişi-erkek gibi temel zıtlıkları ve aynı zamanda bereket, doğurganlık, tanrı, güç, kudret, ışık, ruh gibi önemli kavramlara da işaret ederler.

İlk sembolik unsurlar ateş, su, toprak, hava, ağaç ve hayvan etrafında oluşmuştur. Evrensel bir olgu olarak kabul edilen sembollerin Tunus kapılarının süslemelerinin meydana gelmesinde rolü büyüktür. Kapılar üzerinde dikkat çeken öğelerin başında kandil motifi gelmektedir. Kandil Hıristiyan ve İslam tasvir sanatlarında dini bir motif olarak kabul edilmiş ve stilize edilerek kullanılmıştır. Allah'ın nuru, ışık, güneş, ateş, aydınlık ve sıcaklık sembolü olarak kapılarda yer almıştır (Şekil 13).

Şekil 13.

Şekil 14.

Şekil 15.

Hayvan sembolleri İslam öncesi ve sonrası güç, kudret, refah, bolluk, bereket, barış ve sevgi sembolleri olarak süslemede yer almıştır. Tunus kapılarında özellikle balık sembolü çok kullanılmıştır. Çok erken devirlerde, balık dünyanın yaratılışının ya da yer altı dünyasının, hatta ölümün simgesi olmuş (Çoruhlu, 1995, s. 54) bereket, refah ve bolluğun bir sembolü olarak (Çoruhlu, 1995, s.161) birçok kapı kanadında yerini almıştır (Şekil 14-15).

Kuş tasvirleri de Tunus kapılarında dikkati çekmektedir. Sembolik olarak kuş bazen sevgi, bazen ölen kişinin ruhudur. Kuvvet ve kudreti temsil eder. Gökyüzünü temsil eden, gelecekte haber veren, ruhları öbür dünyaya götüren kutsal bir hayvan olarak kabul edilir (Çoruhlu, 1995, s. 175; Ögel, 1995, s.552).

Şekil 16.

Şekil 17.

Kapılarda özellikle selvi ağacı görülmektedir (Şekil 16). Hayatı sembolize eden selvi ağacı, iyi şans ve koruyucu özelliğinden dolayı kapılarda yer almıştır. Bolluk ve bereketi simgeleyen hayat ağacı olarak da nitelendirilen selvi, her zaman yeşil kalması nedeniyle ölümsüzlüğü de sembolize etmektedir (Erbek, 1986; Ergun, 2004).

Kapılar üzerinde görülen diğer bir grup sembol, geometrik biçimlerden oluşmaktadır. Geometrik semboller tanrı-insan birliğinden doğan sonsuzluğu temsil etmektedir (Şekil 17). Daire en güçlü evrensel sembollerden biridir. Ay ve güneşi simgeler, başlangıç ve sonuçtur. Tek tanrı inancının da simgesidir (Uçar, 2004, s. 30). Kötülüklerden korunmak ve kem gözlerden sakınmak için evlerin kapısında yer almış olan bu motif nazar boncuğunun oluşumunda da etken olmuştur. Kapılarda yoğun olarak görülen

geometrik semboller, sonsuzluğa giden, birçok mistik özelliği bir araya getirmiş olması ve kâinatın düzenini göstermesi açısından önemli unsurlardır (Demiriz, 2000, s. 139).

Şekil 18.

Şekil 19.

Güneş, ay ve yıldız üçlemeleri de kapılar üzerinde görülmektedir (Şekil 18-19). Güneş, ay, yıldız vb. kozmik unsurlar, özellikle ulaşılamaz oluşlarının vermiş olduğu bir güçle, insanoğlunun dikkatini her zaman ve her kültürde çekmiştir. Astrolojik kökenli semboller, genellikle gökyüzü unsurlarından meydana gelmiştir. Gök ve gökyüzüne ait elemanlar önemli bir inanç bütününü oluştururlar. Her şeyden önce gökyüzü yüksek, sonsuz, gizemli ve ulaşılamaz olduğu için tanrı mekânıdır; kutsaldır. Işık unsurlarını barındırdığı için aydınlık ve ışığın sembolüdür, yaratılışın da temel unsurudur. Gökyüzü; ay, yıldızlar, güneş ve gezegenler gibi önemli elemanları barındırmasından ötürü de astrolojinin sembol alanına da girmektedir. Güneşe atfedilen kutsallık ve tanrısallığın kökeninde onun koruyucu olması, canlılara hayat vermesi, ışığın ve sıcaklığın kaynağı olması gelmektedir (Bayat, 2007, s. 299). Ay, yeniden doğuşu ve varoluşu sembolize etmektedir (Bayat, 2007, s. 268). Yıldız, sembolik olarak evrenin sonsuzluğunu, uzaktaki bir noktayı ifade eder. Parılının, ışığın, aydınlığın ve umudun sembolüdür. 5- 6- 8 köşeli yıldız sembolleri kapılarda yoğun olarak görülmektedir. Beş kollu yıldız Süleyman'ın yıldızı olarak da bilinir (Şekil 6-8-16-18). Bu sembol beş elementin birleşimini ve uyumunu göstermektedir. Bunlar ruh, ateş, hava, su ve toprak. Ateş iradeyi, hava, zekâyı, su duyguları, toprakta adalet, merhamet, bilgelik anlayış ve bereketi anlatan semboldür. Şans getirdiğine de inanılan sembol, Hıristiyan inancında ve batı sanatında Hz. Meryem'i de temsil etmektedir. Altı köşeli yıldız, uğursuzluğu ve kötü güçleri bertaraf etmek için kullanılmıştır. Mühr-i Süleyman ya da Davut Yıldızı (Davud'un oğlu Süleyman'ın adıyla, Süleyman'ın Mührü olarak da anılır) (Şekil 20) olarak bilinmektedir (Çoruhlu, 2013, s. 237). Kapılarda "ev sahibini ev yaşamında sağduyulu ve bilge kılmak" maksadıyla kullanılmıştır.

Şekil 20.

Sekiz köşeli yıldız, eski uygarlıklarda ve İslam dünyasında kullanılan bir motiftir. Kareyle daire arasında bir form olan sekizgen (oktagon), yerle gök arasındaki bağlantının geçiş evresini simgelemektedir. Merhamet ve şefkat, sabretmek, doğruluk, sır tutmak, sadakat, cömertlik anlamlarını sembolize etmektedir

(Şekil 7-11-17-19). Yıldızların dışında kare ve üçgenlerde kapı yüzeylerinde kullanılmıştır. Kare sağlamlık ve durağanlığı, dünyayı ve maddeyi sembolize eder (Gibson, 2009, s. 9). Üçgen ise özgürlük, eşitlik ve kardeşliği simgeler (Ersoy, 2007, s. 184). Özellikle muskalarda kullanılan üçgenler, evleri kötülüklerden korumak için kullanılmıştır. Ayrıca üçgen motifi, basite indirgenmiş stilize göz formudur. Göz motifleri üçgenin yanında kare, eşkenar dörtgen, dikdörtgen, haç, yıldız şekillerinin geometrik uygulamalarıdır. En sık rastlanan göz motifi, dörde bölünmüş eşkenar dörtgen şeklindedir (Şekil 8-10-13). Tunus kapı süslemelerinde en çok kullanılan sembollerden biridir.

Geometrik semboller içerisinde dikkat çeken süslemelerden biri de çarkı felek motifidir. Motif merkezden dışarı açılan kollar ve bu kolları kuşatan daire formundan meydana gelmiştir. Tekerleğe benzeyen motif güneş simgesi, gökyüzündeki hareketin kaynağı ve yeniden doğuşu sembolize etmektedir (Çaycı, 2015, s. 300). Tunus kapılarında yoğun olarak değişik formlarda kullanılmıştır (Şekil 16).

Kapılar üzerinde görülen sembolik motiflerden biri de "Fatma Ana Eli"dir (Şekil 14). Hz. Muhammed'in kızı ve Hz. Ali'nin eşi, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in annesi olarak tarihi bir şahsiyet olan Hz. Fatma, zamanla "Fatma Ana" adıyla efsanevi kimliğe bürünmüştür (Öztürk, 2010, s. 133).

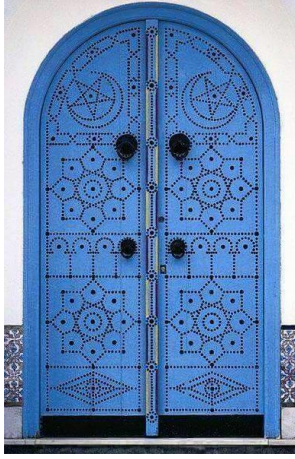
Şekil 21.

Şekil 22.

Kadınların yardımcısı, uğur, bereket, hastalara şifa, eş ve komşularla iyi geçinmenin sembolü (Üçer, 1981, s. 113) olan Fatma Ana Eli, kapıların vazgeçilmeyen süsleme unsurlarından biridir (Şekil 21-22). Aile ocağının koruyucusu olarak da kullanılan sembol (Esin, 1978, s. 90; Türkmen, 1999, s. 179; Bayat, 2007, s. 50), eski Türk kültüründe "Umay" inancı, Azerbaycan ve Anadolu'da "Fatma Ana" kültü olarak (Beydili, 2005, s. 585), Altay Türklerinde ise çocukların ve hayvan yavrularının koruyucusu olan bir ilahi ruh olarak süslemede kullanılmıştır (İnan, 1998, s. 398).

Sidi Bu Said, Hammamet ve Sousse'de yer alan kapıların benzerleri Cezayir, Fas, Ege kıyıları ve adalarda yer alan evlerin kapı açıklıklarında ve pencere kepenklerinde de görülmektedir. Özellikle Fas'ta yer alan kapılar malzeme, süsleme ve renkleriyle benzer bir durum ortaya koyarken (Şekil 23-24), Ege kıyıları (Şekil 25), Mikanos ve Santorini (Şekil 26) gibi Yunan adalarında görülen kapı ve pencerelerin renkleri açısından benzer oldukları gözlenmektedir.

Şekil 23.

Şekil 24.

Şekil 25.

Şekil 26.

Sonuç

Nazar, büyü, muska, fal, bereket, doğum, ölüm, evlilik, çocuk, gebelik, hastalık, kuraklık gibi güncel hayatı ve onun akışını ve aynı zamanda geleceği ilgilendiren konulardan oluşan semboller güncel yaşamı ilgilendirdiği, gelenek yolu ile taşındıkları için sorgulanmazlar, tartışılmazlar ve bu nedenle de çok uzun zaman içerisinde değişirler. Yerlerine yeni bir şey konmadığı sürece devam ederler. Renkleri, desenleri, tokmakları ile Tunus kapıları birer yıldız haritasıdır. Geçmiş ve gelecek ve elbette bugün bu kapılarda yazılıdır. Tunus kapılarının her biri sanat eseri haline getirilmiş bir mimari öğedir. Kapı ustalarının yaptığı süslemeler kullanılan malzemeyi sıradanlıktan çıkarmış, görsel bir şölen ortaya koymuştur. Kapılar üzerinde yer alan motif ve kompozisyonlar yüzyıllar boyunca farklı kültürlerin birer sentezi olarak bir araya getirilerek bütünlük sağlanmıştır. Bu nedenle Tunus kapıları geçmişten günümüze gelen, geleceğe uzanacak özellikleri ve sembolik çözümlenmeleri göz önüne alındığında sürekliliğini devam ettirecek önemli yapı elemanlarıdır.

Kaynakça

- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik tasviri I*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Belli, O. (1982). Urartularda hayat ağacı inancı. *Anadolu Araştırmaları (ayrı basım)*, S.VIII. İstanbul.
- Çal, H. (1999). Osmanlı halkaları ve kapı tokmakları. *Osmanlı Ansiklopedisi, C.11*, s. 275-283. Ankara.
- Çal, H., Ataoğuz Çal, Ö. (2008). *Trakya bölgesi kapı tokmakları ve çekecekleri*. Ankara.
- Çaycı, A. (2016). Zaman ve sanat bağlamında Çark-ı Felek motifi, *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*, s. 299-307. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (1999). *Türk mitolojisinin ABC'si*. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (1995). Türk sanatında balık figürlerinin sembolizmi. *Türk Dünyası Dergisi*, 99, s.53-54.
- Demirci, H. (1953). *Roma tarihi I*. Ankara.
- Demiriz, Y. (2000). *İslam sanatında geometrik süsleme*. İstanbul.
- Erbek, G. (1986). Hayat ağacı motifi. *Antika Dergisi, S.15*, İstanbul.
- Ergun, P. (2004). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara.
- Ersoy, N. (2007). *Semboller ve yorumlar*. İstanbul.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet'ten önceki Türk kültür tarihi ve İslam'a giriş (Türk kültürü El-Kitabı)*, II/I.
- Gibson, C. (2009). *Semboller nasıl okunur? Resimli sembol okuma rehberi*. İstanbul.
- Göktaş, L. (2010). Geleneksel kapı halkaları ve tokmakları. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C.6*, s.341-369. Safranbolu.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler*. I. Cilt. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları. (b'den Ayrı Basım), İstanbul. Edebiyat Fakültesi Matbaası. 1998
- Kumartaşlıoğlu, S. (2015). Fatma Ana üzerine anlatılan efsaneler. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.3(6)*, s.106-115.
- Maksutoğlu, M. (1966). *Tunus'ta Osmanlı hâkimiyeti*, A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi. Ankara.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi*. C.II. Ankara.
- Önge, Y. (1982). Türk mimarisinde çivili tezyinat. *IV. Türkoloji Kongresi*, s.79-93. İstanbul.
- Özer, D. (2012). Toplumsal düzenin oluşmasında renk ve iletişim. *ODTÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C.3*, s. 268-281. Ankara.
- Öztürk, E. (2010). Hz. Fatma kültü. *Toplum Bilimleri Dergisi, C.4(8)*, s.127-144.
- Türkmen, F. (1999). Eski Türklerin inançlarında tabiat kültü. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.3*, s.175-181.
- Uçar, F. (2004). *Görsel iletişim ve grafik tasarım*. İstanbul.
- Üçer, M. (1981). Türk folklorunda 'Fadime Ana' (II). *Kültür Ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, I*, s.113-120. Ankara.
- Yiğit, İ. (2012). Tunus. *DİA, C. XII*, s. 385. İstanbul.
- www.birbilgidaha.wordpress.com
- www.freemages.com
- www.gezgindergi.com
- www.haberturk.com
- www.suffagah.com

AFRİKA'DA MİSYONERLİK ÇALIŞMALARİ VE SÖMÜRGEÇİLİK

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Prof. Dr. Erdal AKSOY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

erdal.aksoy@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2201-9039

Gönderim Tarihi: 22.12.2019 Kabul Tarihi: 26.12.2019

Alıntı: AKSOY, E. (2019). Afrika'da Misyonerlik Çalışmaları Ve Sömürgecilik. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22.

ÖZ: 30.065.000 km²'lik bir alana sahip olan Afrika kıtası; Avrupa kıtasını, ABD'yi ve Çin'i içine alabilecek bir büyüklüğe sahiptir. Avrupa ülkelerinin kralları tarafından desteklenen seyyahların başlattığı keşiflerin izlerini, Afrika kıtasına ülkelerinin kiliseleri tarafından gönderilen misyonerlerin faaliyetleri takip etmiştir. Bu kıtaya gönderilen/giden misyonerleri sömürgeci Avrupa ülkelerinin askerleri izlemiş sonuçta yüz yıl süren bir zaman diliminde tüm Afrika kıtası işgal edilmiştir. Sömürge devletleri işgal ettikleri yerlerde yaşayan toplumlar için iyilik yaptıklarını düşünüyordular. Misyonerlik, sömürge yönetimleri ve medeniyet Batılı toplumlardan her bakımdan "geri" kalmış olan Afrika kıtasına yüksek bir yaşam standardı ve yönetim kalitesi götürceğine inanıyordu. Bu alanda çalışan bazı bilim insanları ve araştırmacılar sömürge yönetimlerinin Afrika'yı işgal etmelerini kıtayı kurtarmak için gerçekleştirilen "insancıl" ve "hayırsever" bir müdahale olarak görmüşlerdir. Günümüzde bazı bilim insanları ve araştırmacılar misyonerlerin kaşif, tüccar ve askerler kadar sömürgeci güçlerin bir parçası olduklarını iddia etmektedirler. Aynı şekilde, sömürge yönetimleri arasında kurulan ilişki ve işbirliğinin tesadüfi ve kasıtsız olduğu kabul edilmektedir. Bu işbirliğinin tesadüfi olmaktan öte bilakis birbirini destekleyen, birbirinin önünü açan bir ilişki biçimi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afrika, misyon, misyonerlik, sömürgecilik, sömürge yönetimi

Missionary Activities and Colonialism in Africa

ABSTRACT: With an area of 30.065.000 km², Africa continent is large enough to include the European continent, the US and China. The discoveries initiated by travelers who were supported by the kings of European countries were followed by the activities of missionaries sent to the African continent by their churches. The missionaries sent to this continent were followed by the soldiers of the colonial European countries. As a result, the entire African continent was occupied during a period of one hundred years. The colonial states thought they were doing good for the societies living in the places they occupied. It was believed that, missionary, colonial governments and civilization would lead to a high standard of living and quality of life in the African continent, which in all respects lagged in Western societies. Some scientists and researchers working in this field have considered the colonial governments' invasion of Africa as a humanitarian and benevolent intervention to save the continent. Today, some scientists and researchers claim that missionaries are as much a part of colonial powers as explorers, merchants and soldiers. Likewise, the relationship and cooperation between the colonial administrations is considered to be accidental and unintentional. This cooperation is more than a coincidence, it is a kind of relationship that supports each other and paves the way for each other.

Keywords: Africa, mission, missionary, colonialism, colonial administration

"...Batılılar geldiklerinde ellerinde İncil, bizim elimizde topraklarımız vardı. Bize, gözlerimizi kapayarak dua etmeyi öğrettiler. Gözümüzü açtığımızda, bizim elimizde İncil, onların elinde topraklarımız vardı..."¹

Giriş

Sömürgecilik her ne kadar Fenikeliler gibi Akdeniz ve Kızıldeniz havzasında etkili olan ve farklı noktalarda koloniler kuran devletlerin dönemine kadar giden üç bin yıllık bir geçmişe sahip olduğunu belirten Kavas'a (2006) göre, sömürgeleştirme konusundaki asıl modern yöntem ve teknikleri Avrupa devletleri 16-20. yüzyıllar arasında özellikle Afrika başta olmak üzere Asya ve Amerika'da uygulamıştır.

Sömürgeciliğin, çağdaş Afrika'da Hristiyanlık için bir leke haline geldiğini belirten Okon (2017) Afrika'nın Avrupa devletlerinin sömürgeleştirme politikaları sonucunda Hristiyanlığa döndürüldüğünü tarihi bir gerçek olarak nitelendirmektedir. 19. yüzyıl Afrika'sında sömürgeciliğin misyonları desteklediğini söylemenin abartı olmayacağını düşünen Okon (2017) misyonerler, tüccarlar ve sömürge yöneticilerinin Afrika'da ortak bir çıkarları olduğunu ifade etmektedir.

¹ Kenya'nın kurucu devlet başkanı Jomo Kenyatta'nın sözleri.

Afrika tarihçileri, son 19. yüzyıl Afrika'sındaki misyonlar ile sömürge işgali arasındaki ilişkiyi hararetle tartışmaktadırlar. Bilim insanları, milliyetçi tarih yazımında misyonerlerin rolü ve konumu konusunda bölünmüş durumdadırlar. Bilim insanlarının zihnini meşgul eden bazı sorular şunlardır; misyonerleri, Afrika'nın sömürülmesi ve ötekileştirilmesinde hem sömürge yönetimleriyle hem de ticari güçlerle ortak olarak tanımlamak doğru bir tarihsel değerlendirme midir? Örneğin sömürge döneminde misyonerler, tüccarlarla sömürge yetkililerinden herhangi bir zamanda, herhangi bir şekilde yardım alma ihtiyacı duysalardı, bu tip olayları misyonerlerin sömürge güçleriyle suç ortaklığı ve işbirliği için delil olarak kullanmak yerinde bir tarihsel düşünce midir? (Okon, 2017, ss. 327-328).

Bu çalışmada, hem bu sorulara cevaplar aranmış hem de Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde misyonerlerle sömürge yönetimleri arasında bir ilişki ve temasın olup olmadığını tartışan bilim insanlarının görüşleri incelenmeye çalışılmıştır.

Afrika'da Misyonerlik Çalışmaları

Misyon ve Misyoner kelimeleri Latince "missio" kelimesinden türemiştir. Misyon kelimesi sözlükte görev, yetki, vekâlet; bir kimseye bir işi yapması için verilen özel vazife anlamına gelir. Dolayısıyla misyoner yetkili görevli kimse, Hristiyanlığı yaymayı vazife edinmiş kendisini bir fikrin yayılmasına adanmış kimse demektir. Bu görev ve yetki diplomatik olabildiği gibi dini de olabilmektedir. Dini faaliyet ve propaganda için kendisine özel bir görev verilen din adamı rahip ve rahibe misyoner olarak adlandırılmaktadır (Tümer & Küçük, 1993, s. 381).

Batılılar sömürge bölgelerini "misyon ülkeleri" olarak adlandırılmışlardır. Aslında Baba tarafından Oğlun; Baba ve Oğul tarafından da Kutsal Ruh'un gönderilişine yönelik Tanrısal iradeyi ifade etmek için Teslis öğretisi bağlamında kullanılan Latince "misyon" terimi, 16. yüzyılda Ignatius Loyola tarafından, kolonilere kilise görevlileri gönderilmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Bu görevle gönderilen kişiler "misyoner", bunların gittikleri ülkeler ise "misyon ülkeleri" olarak adlandırılmıştır. Sömürge bölgelerinde, sömürgeci güçlerin oluşturdukları ekonomik ve ticari çıkar amaçlı etkinliklerde de kilise ile siyasal güçler arasında güçlü bir ittifak ve iş birliği, kısmen de menfaat çekişmeleri dikkati çekmekteydi (Gündüz, 2005, s. 177).

Avrupa sömürgeciliğin yolunu açan en önemli kuruluşlar, aslında aydınlar tarafından kurulan sosyal bilim alanındaki kuruluşlar olmuştur. Kısaca "Şarkiyatçılık" denilen bu faaliyetler sömürgeciliğin temel taşı olmuştur. Edward Said'e (2004, s. 13) göre kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası olarak 18. yüzyıl sonu alınır, Şarkiyatçılık, Şark'la –Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir Batı biçemi olarak incelenebilir, çözümlenebilir.

Avrupa sömürgeciliği 17. ve 18. yüzyıllar boyunca daha ziyade Afrika kıtasının batı ve güney sahil şeritlerinde kurduğu ticaret kolonileri vasıtasıyla köle satın almanın ötesinde fazla bir varlık gösterememiştir. 19. yüzyıla girildiğinde Avrupalılarda Afrika'yı tanıma merakı en üst seviyeye çıkmıştır. 18. yüzyılda birkaç meraklı dışında pek cesaret edilmeyen kıtanın iç bölgelerine gitme ve oraları tanıma, kendi tabirleriyle keşfetme serüveni başlamıştır. Kısa zamanda Avrupa'da birbiri ardına kurulan ve çoğu kralların himayesinde desteklenen farklı Coğrafya Cemiyetleri ve Enstitüleri genç maceraperestleri buralara gitmeye teşvik etmiş, içlerinden sağ dönebilenlere büyük mükâfatlar ve madalyalar takdim edilmiştir (Kavas, 2006, s. 105).

Müslüman isimlerini alan, Müslümanlar gibi giyinen ve bu kıyıklar içinde Müslüman topluluklar arasında rahatça dolaşan çok sayıdaki seyyah türlü türlü zahmetlere katlanmıştır. Bunlardan Edward William Lane Mansur Efendi ve John Lewis Burdhardt Şeyh İbrahim B. Abdullah isimleriyle Mısır topraklarında gezmiş ve araştırmalarda bulunmuş seyyahlardan sadece birkaçıydı. Bu seyyahların bölge hakkında tutmuş oldukları notlar Afrika'nın hiç bilinmeyen iç bölgeleri hakkında önemli derecede malumatın toplanmasına yardımcı olmuştur. Hatta Afrika'daki mevcut yabanî hayvanlardan balıklara ve kuşlara varıncaya kadar listelerini tutmuşlar ve Almanya ile İngiltere arasında kararlaştırılan esaslar doğrultusunda Londra'da bir beynelmilel konferans düzenlemişlerdir (Tandoğan, 2011, s. 143). Ziyaret ettikleri her kabile reisleriyle mukavele imzalamışlar ve bu şekilde bölgeyi en ince ayrıntısına kadar inceleyerek işgallerine zemin hazırlamışlardır. Seyyahların yaptıkları geziler Avrupalıların Afrika kıtasını daha iyi tanımlarına vesile olmuş ve kıta üzerindeki ilgisini artırmıştır (Gözenç, 1995, s. 70).

Avrupa devletleri 19. yüzyılın ilk yıllarında Afrika kıtasına çok sayıda seyyahlar göndermişlerdir. 19. yüzyılın ortalarına kadar çok sınırlı sayıda seyyahlar hariç Avrupalılar her ne maksatla olursa olsun kıtanın iç bölgelerine giremediler. Kuzey ve Doğu Afrika'nın içerilerine doğru gidenler ise Osmanlı Devleti'nden alınan izinlerle ve korumalarla, Güney ve Batı Afrika'da da Müslüman sultanlıkların yardımlarıyla seyahat edebilmişlerdir (Tandoğan, 2011, s. 145).

Sömürge devletlerinin özellikle ekonomik bakımdan idareleri altındaki topraklardan istifade ettikleri dönemler, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemdir. 1876'ya kadar Afrika'nın sadece % 10'u Avrupalılarınındı. Kıtanın içlerine henüz girilmemiştir. Bu tarihten sonra büyük paylaşma başladı ve 19. yüzyılda sömürgeci genişleme daha çok Afrika'da olmuştur. Avrupa diplomasisinin de ana konusu buydu. Afrika'nın iç kısımlarının haritasını çıkarmak bu kıtanın paylaşılmasının hazırlık aşamasıydı. İşgal ettikleri bu toprakları paylaşırken enleminden boylamına kadar detaylı haritalar çizdiler. Büyük nehirlerin kaynakları, göllerin yerleri ve dağların genel çizgileri ortaya çıkarılmıştır (Tandoğan, 2011, s. 149). 1850'ye kadar yirmi civarında keşif yapıldı. 1851-1860'da yirmi yedi, 1861-1870'de yirmi dokuz, 1871-1880'de kırk yedi ve 1881-1890'da seksen dört keşif yapılarak dağ, göl ve nehir sistemleri saptanmıştır (Ataöv, 1977, s. 15).

Afrika'da sınırların sömürgeci ülkeler tarafından çiziminde büyük ölçüde yeryüzü şekilleri, nehirler, göller ve doğal kaynaklar esas alınmıştır. Bu çizilmiş olan "yapay sınırlar" dinleri, dilleri, kültürleri aynı olan grupların farklı devlet sınırları içerisinde, dinleri, dilleri, kültürleri farklı olan grupların aynı devletin sınırları içerisinde bırakılmasına neden olmuştur. Bu duruma Nijerya'da Hausa, Yoruba ve İgbolar, Ruanda ve Burundi'de Hutular ve Tutsiler, Gana'da Asantiler ve Fantiler örnek verilebilir. Bu kıtada yer yer birbirlerinden farklı dil, kültür ve medeniyete sahip, barış içinde bir arada yaşamaları çok zor olan toplulukları aynı sınırlar içerisinde bırakmışlardır.

15. yüzyılda ilk defa seyyahlar ve tüccarlarla birlikte misyonerler Afrika'ya gelmeye başladılar ve Senegal açıklarındaki Cap-Vert (Yeşil Burun) ile Gabon açıklarındaki Sao-Tome adalarında misyonerlik merkezleri kurmuşlardır. Calvinist Kilisenin ve Katolik misyoner faaliyetinin izlerine 16. yüzyıldan itibaren 17. yüzyıl dâhil bugünkü Kongo Devleti'nin Atlas Okyanusu sahili bölgesinde, Mozambik boğazı boyunca uzanan sahilde ve Güney Afrika'nın uç bölgesinde rastlanmaktadır (Kavas, 2002, s. 447).

Afrika kıtasında misyonerlik faaliyetlerinin arttığı dönem 1800-1860 yılları arası olup aynı zamanda sömürgeciliğin yeryüzünde yaygın hale dönüştüğü dönemdir. İlk misyoner teşkilatları Protestan iken 1830'dan itibaren Fransızlar'ın öncülüğünde Katolik misyoner teşkilatları da çoğalmıştır. Belli başlı teşkilatlar: London Missionary Society, Church Missionary Society (Anglican), Baptist Missionary Society, American Board of Commissioner for Foreign Missions, Basel Mission, Peres Blancs gibi (Kavas, 2002, s. 448).

1860 yılına gelindiğinde Afrika'nın üç farklı bölgesinde büyük bir misyonerlik faaliyeti göze çarpmaktadır (Kavas, 2002, ss. 448-449); Birincisi bugünkü Fas devletinden Osmanlı Devleti'ne bağlı Trablusgarp eyaletine kadar Cezayir ve Tunus dâhil Fransız Katoliklerinin misyonerlik faaliyetlerinin yerleşmesi ve gittikçe kuzeyden güneye doğru yayılmasıdır. İkincisi günümüz devletlerinden Senegal'den Gabon'a kadar olan ve Batı Afrika sahilleri olarak bilinen Gine Körfezi boyunca yürütülen İngiliz Protestan, Fransız Katolik, Amerikan Protestan ve Katolik ile Alman Protestan misyoner faaliyetlerin aşırı derecede yaygınlaşmasıdır. Üçüncüsü ise en önemli bölgelerden bugünkü Güney Afrika devletinde yer alan Ümit Burnu'ndan hem Atlas Okyanusu hem de Hint Okyanusu istikametinde güneyden kuzeye doğru İngiliz, Alman, Amerikan Protestan misyoner ağıdır. Bu bölgede Katolik misyoner faaliyetleri 19. yüzyılın ilk yarısında fazla yaygın değildir. Afrika kıtasının bir parçası kabul edilen Madagaskar adası da bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin faal olduğu bir yerdir. Hint Okyanusu sahili boyunca uzanan bölgede ve Kızıldeniz'in batı kıyılarında ise dikkate değer her hangi bir misyonerlik faaliyetine henüz rastlanmamaktadır. Yine Mısır'da Kahire ve civarıyla sınırlı Protestan ve Katolik misyonerlik faaliyeti bulunmaktadır.

Kavas'a (2004) göre, sömürge idarelerinin kendi ülkelerinin kiliseleriyle birlikte hareket etmesine Fransa en güzel örneği teşkil etmiştir. Çünkü 1875 yılında değişik ülkelerde bulunan Katolik misyonerlerin dörtte üçü Fransız olup rahibe ve rahip toplam sayıları 20.000'nin üzerindedir. Kuzey Afrika ve Siyah Afrika toplumlarını Hristiyanlaştırmayı çok isteyen le Bearnais Charles Martial Allemand Lavigerie, bu amaca hizmet etmeleri için 1868 yılında Afrika Misyonerleri Cemiyeti'ni (la Societe des Missionnaires d'Afrique)

kurmuştur. Bu cemiyet içinde Beyaz Babalar (Peres Blancs) Beyaz Rahibeler (Soeurs Blanches) erkek- lere ve kadınlara hitap etmek üzere iki ayrı birim oluşturmuştur. Hedef kitle olarak ise kuzey ve batı Afrika'da Müslümanlar seçilmiştir. Cezayir'de bu faaliyet daha ziyade salgın hastalıklar sonucu ailelerini kaybeden Müslüman çocuklarının yetimhanelere alınması ve buradaki eğitimleri esnasında Hristiyan- laşmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca, Afrika'nın iç kısımlarına yerleştirilen misyonerler buralarda kendilerine emanet edilen veya satın aldıkları köle çocukları Cezayir'deki Beyaz Babaların okullarına gönderdiler. Eğitimlerini tamamlayan çocuklar ait oldukları memleketlere geri gönderilerek bizzat kendi toplumlarını Hristiyanlaştırma hedefinde etkili bir araç olarak kullanılmışlardır.

Afrika Misyonerleri Cemiyetine mensup rahiplerin ilk faaliyetlerden birisi öğrendikleri yerli diller ile ilgili eserler yayımlamaktı. Doğu Afrika yerli dillerinden Luganda dilinde ilk *Küçük İlmihal (Petit cathechisme)* 1881 yılında bölgeye varmalarından iki sene sonra hazırlanıp Cezayir'de basıldı. Ardından bu dilde *Luganda Dili El Kitabı (Manuel de langue Luganda, 1884)*, *Luganda Grameri (Grammaire Luganda, 1885)*, *Luganda Dilinde İlmihal (Cathechisme Luganda, 1888)* isimli kitaplar birbirini takip etmiştir. Yine bu dille başta İncil olmak üzere diğer bazı eserler de tercüme edilip basılmıştır. Tanganyika misyonu ise 1884 yılında Doğu Afrika'da en yaygın konuşulan Svahili dilinde *Küçük İlmihal (Petit Cathechisme)* ve *Svahili Grameri (Grammaire Swahili)* adlı kitaplar ile 1885 yılında *Svahili Küçük Sözlüğü'nü (Vocabulaire Swahili)* basmıştır. Yine aynı dilde *Gramer ve Genel Coğrafya (Grammaire et Geographie Generale)* isimli eserler yayımlamıştır. 1979 yılında Afrika Misyonerleri Cemiyeti Kütüphanesinde bulunan ve bizzat Beyaz Babalar tarafından telif edilip basılan kitaplar hakkında bir çalışma yapılmıştır. Sonuçta etnog- rafia konusunda 800, yerli diller konusunda 200 ve Afrika yerlilerinin gelenekleri, destanları, tarihte baş- larından geçen meşhur olaylar ile doğrudan Beyaz Babaların bu kıtadaki faaliyetlerini ele alan eserler olmak üzere toplam 1.300 kitap tespit edilmiştir (Kavas, 2004, s. 25-26).

Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi

Sömürgeciliği dışarıdan bir gücün yabancı hâkimiyetinin dayatılması ve bunun sonucu olarak fethedilen insanların kontrol edilmesi ve sömürülmesi olarak değerlendiren Okon (2017:328) yabancı hâkimiyeti- nin, siyasi aldatma ve propaganda yoluyla uygulanabileceğini belirtmektedir. Ona göre, tebaa halkın siyasi olarak zapt edilmesi ve üzerinde çocukmuş gibi hâkimiyet kurulması dışında, ekonomik sebep- lerde genellikle sömürge işgalinin temel nedenleridir. Afrika tarih yazımında sömürgecilik, Avrupa'nın üstün askeri güç kullanarak kıtanın insan ve doğal kaynaklarını ele geçirip sömürdüğü dönemi temsil etmektedir. Afrika, sömürge yönetimi için müzakere yapmadı. Akli başında herhangi birinin esaret için özgürlüğünü kendi isteğiyle teslim etmesi doğal değildir ve mantıksızdır.

Gerek sömürgecilik gerekse sömürgecilik sonrası dönemlerde, Batı toplumlarının Batı dışı toplumların maddi ve maddi olmayan tüm kaynaklarını kendi toplumlarının kalkınması ve ekonomik refahı için kul- lanmalarını "medeniyet" kavramını kullanarak meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Batılı ülkeler Af- rika veya Asya kıtalarındaki ülkeleri sömürgeleştirmek için o bölge/ülkelerdeki var oluş sebeplerini "medeni olmayan" Batı dışı toplumlara "medeniyet götürmek" olarak göstermeye çalışmışlardır.

Tamamen insani nedenlerle, gelişmiş Avrupalı "medeni" devletler, "ilkel" Afrikalıyı medenileştirecekler- dir. "Medenileştirme" kavramı ise bir kişiyi veya toplumu davranış ve tutum değişikliği oluşturmak mak- sadıyla eğitmek ve ileriye götürmek manasına gelmektedir. Bu kelimenin nesnesi olarak genellikle gelişmemiş ve olgunlaşmamış kişi/toplumlar, öznesi olarak ise gelişmiş ve ileri kişi/toplumlar kullanılı- mıştır. Normalde kelime anlamı olarak medenileşme/medenileştirme, yardım etme fiiline ve iyi niyetli bir girişime çağrı yapmaktadır. Ancak, sömürgeci devletlerin Afrika'da yaptıkları ve bıraktıkları kötü izler kelimenin sözlük anlamıyla açıklanmayacağını göstermektedir (Demir, 2011).

İngiliz İmparatorluğu'nun önemli isimlerinden A. J. Balfour, 1910'da, Avam Kamarası'nda yaptığı konu- şmada, bir yandan Doğu toplumları hakkında olumlu ifadeler kullanırken, diğer yandan da "Batılı uluslar, tarihte ortaya çıkar çıkmaz kendilerine özgü erdemleri edinip... kendi kendini yönetme yetilerinin ilk il- kelerini... sergilediler... Genel deyişle 'Doğu'daki Şarklıların tüm tarihine bir göz atın, kendi kendini yö- netmenin izine rastlayamazsınız. Tüm önemli yüzyılları... Zorbalık altında, mutlakiyetçi yönetimler altında geçti" derken çok tanıdık bir yüzle karşımıza çıkıyor. Ezelden beri "üstün" olan bir ırkın mensubu olan bu "seçkin" Batılı, Doğulu kardeşlerine "içten" bir acıma duyuyor ve "bu mutlakiyetçi yönetimin bizim tasarrufumuzda olması hayırlı mıdır? Hayırlıdır, derim ben", diyerek onları "kurtarma"nın çaresini gös- termektedir (Said, 2004, ss. 42-43).

Robinson ve Gallagher *Africa and Viktorians* (Afrika ve Viktoryenler) adlı kitaplarında sömürge işgalinin arkasındaki itici gücün ekonomik nedenler olmadığını ısrarla savunmuşlardır. Ayrıca Afrika'nın İngiliz imalatçılar tüccarlar ve yatırımcıların ilgisini çekecek çok fazla ekonomik ve ticari potansiyele sahip olmadığını da iddia ettiler. Sömürgecilik onlara göre daha ziyade yasa dışı ve uzun süreli çatışmalar yoluyla kendi kendini yok eden parçalı bir kıtayı kurtarmayı amaçlayan hayırsever ve insancıl bir müdahaleydi (Okon, 2017, s. 331). Batılı bilim insanları sömürge yönetimlerini hayırsever ve insanı bir jest olarak meşrulaştırılmaya çalışmaktadırlar.

Portekizli tarihçi Adriona Vasco Rodrigues bu iddiaya tartışılabilir başka bir boyut getirmiştir. Yine de bunu Avrupa ırkının "insani" ve "medenileştirici" misyonunu haklı göstermek için yapmıştır. Rodrigues'e göre sömürgeleştirme yoluyla Afrikalı insanlık statüsüne yükseltildi: "Özellikle de Portekizliler tarafından uygulanan sömürgeleştirme, Siyahiyi insan statüsüne yükseltti; ta ki onu artık kendilerine eşdeğer görene kadar" (Rodrigues 1968'den aktaran Okon, 2017, s. 332).

Afrikalıların gelişip olgunlaşarak tam bir insan statüsüne ulaşmalarına sömürgeciliğin yardımcı olduğu yönünde hatalı bir sonuca varan bu tez tarihi gerçeklere uymadığı gibi çok fazla taraflıdır. Teknolojik üstünlük dışında ahlaki ve irksal üstünlük hissi de veren bu tez, beyaz adamı teorik olarak hiyerarşinin en tepesine yerleştirilirken telafi edilemez şekilde aşağı ve anlamsız görülen siyah adamı en alta yerleştirmektedir. Böylece Afrika'nın işgali ve ardından yaşanan büyük insanlık dramları ve bütün bir kıtanın parçalanması, normal insanlar haline gelmeleri için yıllarca vesayet altında tutulmaları gereken Afrikalıların sözüm ona çıkarına olacak şekilde gerçekleştirilmiştir.

Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde misyonerlerin rolü konusunda akademik çevrede tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı bilim insanları ve araştırmacılar Afrika'nın sömürülmesi ve kültürel boyunduruk altına sokulmasında bazı misyonerlerin sömürge yetkilileriyle aslında işbirliği yaptığı görüşünü desteklemekte iken, bu tezin karşısında olup eleştiren bilim insanları da bulunmaktadır.

Afrika'nın sömürülmesi ve kültürel boyunduruk altına sokulmasında bazı misyonerlerin sömürge yetkilileriyle işbirliği yaptığı görüşünü destekleyen bilim insanlarından biri de Walter Rodney'dir. Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa?* (Avrupa Afrika'yı Nasıl Az Gelişmiş Yaptı?) adlı kitabında misyonerlerin emperyalizmin aktörleri olduğunu iddia etmiştir. "Hristiyan misyonerlerin sömürgeci güçlerin kaşif, tüccar ve askerler kadar parçasıydı... misyonerler, kendilerini öyle görseler de görmeseler de pratik anlamda sömürgeciliğin aktörleriydiler..." (Rodney 1972, s. 277).

Rodney (1972) korkunç bir adaletsizlik zalimlik ve insanlıktan çıkarma karşısında misyonerleri alçak gönüllülük ve teslimiyet vaazında bulunmakla suçlamıştır. İngiliz tüccarlar Afrika'daki müşterilerini istismar ederken, misyonerler barış, bağışlama ve iyi komşuluk vaazlarını vermiştir. Bu da aslında gerçek bir isyanı, kendini korumayı ve kararlılığı engellemiştir. Rodney misyonerlerin, statükonun korunması ve Afrikalılar ile Avrupalılar arasındaki efendi-köle ilişkisinin idame ettirilmesi için çalıştıklarını iddia etmiştir.

Ogbu Kalu'da, bu tartışmaya katkıda bulunarak misyonerlerle tüccarlar arasındaki işbirliğine dair çok fazla delil bulunduğunu kabul etmektedir.

Misyonerlerin, tüccarlar ve sömürge yöneticileriyle Afrika'nın zararına işbirliği yaptığı görüşüne tamamen katılmayan bilim insanlarından biri N.S.S. Iwe'dir. Ona göre; "Günümüzde bazı Afrikalılar misyonerlerin kaşif, tüccar ve askerler kadar sömürgeci güçlerin bir parçası olduklarını savunuyorlar... misyonerlik ile kültürel sömürgecilikte böyle bir işbirliğinin tamamen tesadüfi, gayri resmi ve kasıtsız olduğu kabul edilebilir" (Rodney 1972, s. 230).

Ali Mazrui (1969) ise sömürgeci devletlerin Afrika'yı araştırmalarında üç temel hedefleri olduğunu belirtmektedir. Bu hedeflerden birincisi, bilim insanları ve kaşiflerin yapmış oldukları çalışmalarıdır. İkincisi, sömürgeci yönetimlere Afrika'nın coğrafyası, kültür ve medeniyeti hakkında bilgi desteği sağlamak amacı ile yapılan çalışmalarıdır. Bu çalışmalar daha çok ticari çıkarlar göz önünde tutularak yapılmıştır. Yeni pazar yerleri ve yollar keşfetmek; altın, baharat, kahve gibi değerli ürünleri bulmak ve bunların Avrupa'ya ulaşımını sağlamak amacıyla yapılan çalışmalarıdır. Seyyah ve akademisyenlerden oluşan araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar gerek sömürgeci devletler gerekse de ticari kuruluşlar tarafından desteklenmiştir. Üçüncüsü ise Hristiyanlık inancını yaymak amacı ile yapmış oldukları çalışmalarıdır. Avrupalı devletlerin Afrika'ya gitmelerindeki temel sebeplerden biri olarak bu amaç karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Avrupa devletler kendilerini askeri ve teknolojik bakımından üstün görmekle birlikte,

Asya ve Afrika kıtalarına egemen olmalarını Allah'ın takdiri ve hedefi olduğuna da inanmışlardı. Dolayısıyla bu devletlere düşen görev de sözde geri kalmış ve "dinsiz toplum" olan Afrikalılara yardım etmek ve doğru yola getirmektir.

Ali Mazrui'nin sömürgeci devletlerin Afrika çalışmalarını bu şekilde sınıflandırması eleştiriye çok açık görünmektedir. Çünkü sömürgeci devletlerin ekonomik ve siyasal destek ve yardımları ile gerçekleştirilen çalışmaları bu şekilde tasnif etmek mümkün gözükmemektedir. Bu çalışmalar bu şekilde kolaylıkla tasnif edilecek kadar açık seçik olmadığı gibi daha fazla karmaşık ilişkiler ağı içerisinde gerçekleştirildiği görülmektedir.

Sonuç

Sömürgecilik politikalarının temel güdüsü, "medenî" olmayan geri kalmış Batı dışı toplumları "medenileştirme" bir başka ifade ile modernleştirme çabaları olmuştur. Sömürgeleştirme sürecinde, sömürge yönetimlerinin kurulması ve sürdürülmesinde, Doğu-Batı ikiliği (dikotomisi) ve bu ikilikte Batı'nın her alanda "üstün-ileri", Doğu'nun ise aynı şekilde her alanda "aşağı-geri" olduğunu ifade eden söylemin etkili olduğu görülmektedir. Buradan hareketle, Batı uzun bir tarihsel sürece yayılmış çabalar sonucunda, gerçekte olmayan bir "Doğu" inşa etmiştir. Sosyolojik anlamda Batı'nın bir "Doğu" sorunu olmuş ve bu sorunu Oryantalizm (Şarkiyatçılık) araştırmışken; Doğu'nun da bir "Batı" sorunu bulunmaktadır. Bu sorunu araştırmak içinde Türkiye'de Garbiyatçılık adında bilim kurulmaya çalışılmıştır.

Sömürgeciliğin Afrika'daki misyonerlik çalışmalarına yardımcı olduğu inkâr edilemez bir gerçeklik olarak görülmektedir. Sömürge yöneticileri misyonerlere çok fazla yardım ve hatta onların güvenliğini sağlamışlardır. Misyonerler sömürge güçlerinden bağımsız olarak Afrika'da çalışmalarını yürütmeleri için ekonomik kaynaklara sahip olmaları tamamen imkânsızdı. Bu nedenle bazı şeyleri yapabilmeleri için sömürge güçleriyle işbirliği yapmaları gerekiyordu.

Misyonerler ve oryantalistlerin yapmış oldukları çalışmalar bilinmeyen kıtalar ve coğrafyaların bilgisini ortaya çıkarmış, önlerini ve yollarını aydınlatmıştır. Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde misyonerler ile sömürgeci yönetimler arasında ilişki ve işbirliği olduğunu düşünen bilim insanları ve araştırmacılar olduğu gibi bu görüşü desteklemeyenler de bulunmaktadır.

Afrika'nın sömürgeleştirilme süreci, seyyahlarla başlayan ve onların izinde giden misyonerleri sömürge askerleri takip ederek 30.065.000 m²'lik çok büyük kıta, yüz yıl süren bir zaman diliminde Avrupalı devletler tarafından işgal edilmiştir. Kısa zamanda alınan aşırı tedbirler sonucu, özellikle önemli bir kısmı yeni kurulan sömürge idarelerinin merkezlerinde kendi örf ve adetlerine bağlı yerli toplumları zayıflatmayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

- Ataöv, T. (1977). *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Demir, A. (2011). Sömürge devletlerinin kullandığı sömürgecilik araç ve metotları vaka Analizi: Belçika Krallığı'nın Kongo'daki sömürge dönemi, *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 7(14), 117-141.
- Gündüz, Ş. (2005). *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gözenç, S. (1995). *Afrika Ülkeler Coğrafyası-I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Hüseyin, A. (1991). *Batının İslâmla Kavgası*. (M. Karaşahan, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kavas, A. (2002). Afrika'da Misyonerleri Cemiyeti Beyaz Babalar (Peres Blancs), *Milel ve Nihal* 1(2), s. 9-39.
- Kavas, A. (2004). Afrika Misyonerlik Faaliyetleri, *Dinler Tarihi Araştırmaları-III* (2000. Yılında Hıristiyanlık Sempozyumu 9-10 Haziran 2001) Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s.447-452.
- Kavas, A. (2006). Afrika'da Sömürgeciliğin XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Kurulamamasında Osmanlı Devleti'nin Rolü, *Yükselen Afrika ve Türkiye* (1. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi), Ed. Ahmet Kavas ve Hasan Öztürk, İstanbul: Tasam Yayınları, s.103-108.
- Mazrui, Ali A. (1969). European Exploration and Africa's Self-Discovery, *The Journal of Modern African Studies* 7(4), Cambridge: Cambridge University Press.
- Okon, Etim E. (2017). Afrika'da Hristiyan Misyonerler ve Sömürge Yönetimi. (E. S. Arıt, Çev.) *Hece Dergisi Afrika Özel Sayısı* 246/247/248.
- Rodney, W. (1972). *How Europe Underdeveloped Africa*, London: L'ouverture.
- Said, E. (2004). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. (B. Ülner, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Tandoğan, M. (2011). *Osmanlı Devleti'nin Afrika'da Avrupa Sömürgeciliğine Karşı Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın Başları)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tümer, G. & Küçük, A. (1993). *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.

MUHAMMED EMİN EZ-ZİLEVÎ, EDEBÎ KİŞİLİĞİ VE ŞİİRLERİ

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Öğr. Gör. Dr. Ramazan BEZCİ

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Yabancı Diller Yüksekokulu

ramazanbezci@outlook.com

ORCID: 0000 0002 6121 6599

Gönderim Tarihi: 16.12.2019 Kabul Tarihi: 22.12.2019

Alıntı: BEZCİ, R. (2019). Muhammed Emin Ez-Zilevî, Edebî Kişiliği Ve Şiirleri. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22

ÖZ: Bu makalede 18. ve 19. yüzyılda yani Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde Medine'de doğmuş ve yaşamış Türk şair Muhammed Emin ez-Zilevî'nin hayatı, ailesi, eserleri ve edebî kişiliği ele alınmıştır. Osmanlı Dönemi Arap şiirine katkı sağlamış şairlerden biri olan ez-Zilevî, 1188/1774 yılında Medine'de doğmuş ve 1240/1825 yılında yine burada vefat etmiştir. ez-Zilevî, devlet memurluğu sebebiyle buraya göç etmiş bir Türk aileye mensup olmasına rağmen Arapça şiirler kaleme almıştır. Onun bu şiirlerini Muhammed el-İd el-Haṭrâvî bir araya getirerek tahkik etmiştir. ez-Zilevî'nin nazmettiği şiirleri doğru bir şekilde değerlendirebilmek amacıyla, makalenin boyutu çerçevesinde devrin sosyal ve siyasal olaylarına da kısaca değinilmiştir. Aynı çerçevede şairin şiirlerini daha iyi analiz edebilmek için Osmanlı döneminde Arap edebiyatının durumu hakkında da değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu değerlendirme sürecinde onun edebî kişiliği ve şiirleri muhteva açısından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Emin ez-Zilevî, Şiir, Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı, Medine, ihvâniyyât

Muhammed Emin ez-Zilevî, his Literary Personality and his Poems

ABSTRACT: This article discusses the life, family, works and literary personality of the Turkish poet Muhammed Emin ez-Zilevî who was born and lived in Medina in the 18th and 19th centuries, during the collapse of the Ottoman Empire. ez-Zilevî, one of the poets who contributed to the Ottoman period Arabic poetry, was born in Medina in 1188/1774 and died there in 1240/1825. Although ez-Zilevî was a member of a Turkish family who emigrated there because of a civil service, he wrote Arabic poems. Muhammad al-İd al-Haṭrâvî collected and examined his poems. In order to correctly evaluate the poems that ez-Zilevî had written, the social and political events of the period were briefly mentioned within the scope of the article. In the same framework, in order to better analyze the poet's poems, evaluations were made about the situation of Arab literature in the Ottoman period. In this evaluation process, his literary personality and poems were evaluated in terms of content.

Keywords: Muhammed Emin ez-Zilevî, Poetry, Arabic Poetry in the Ottoman Period, Rhetoric, Madinah, Ikhwaneyat

Muhammed Emin ez-Zilevî, 17. yüzyılda Anadolu'dan Medine'ye göç etmiş Türk asıllı memur bir aileye mensuptur. Türk olmasına rağmen Arapça şiirler kaleme almış kendi zamanının önde gelen şairlerinden biridir. ez-Zilevî, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde Arap ülkelerinde patlak veren sosyal ve siyasal olayların sıkıntılarını bizzat kendisi yaşamış ve bu yaşanmışlıklarına şiirlerinde geniş yer vermiştir. ez-Zilevî'nin hayatını ve ailesini araştırma aşamasında başvuru kaynaklarında ne yazık ki kendisiyle ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Terâcim kitaplarındaki birkaç satırı geçmeyen ve birbirinden alıntı yapıldığı intibai veren bilgilerin, onun hayatını aydınlatma noktasında katkı sağlamadığını söylemek yanlış bir yargı olmayacaktır. Medine Şehri'nde başlayıp bir süre Mısır'da devam eden ve tekrar geri döndüğü Medine'de sona eren yaşam serüveninde karşılaştığı sıkıntılara da yer verdiği divanı, çalışmada ez-Zilevî'nin hayatına ışık tutan en önemli kaynak olmuştur. Arap Yarımadası'ndaki karışıklıklar sebebiyle Mısır'a göç etmesi, ailesinden ve dostlarından ayrı kalması, çağdaşları, hocaları ve bir süre sonra tekrar Medine'ye dönme çabaları hakkında terâcim kaynakları değil, onun divanı ve diğer iki eseri makaleye referans olmuştur. Ayrıca ez-Zilevî'nin yaşantısı, ailesi, dönemin sosyal ve siyasal durumu hakkındaki araştırma sürecinde yararlanılan kaynaklardan bir diğeri de onun şiirlerini iki kapak arasında toplayan Muhammed el-İd el-Haṭrâvî'nin tahkikidir. Onun, ez-Zilevî'nin divanındaki şiirlerinden ve diğer iki eserinden çıkarımlar yaparak şairin hayatı, seyahatleri, ders aldığı hocaları ve çağdaşları ile ilgili terâcim kitaplarında bulunmayan bilgiler aktardığı dikkatlerden kaçmaz.

el-Haṭrâvî'nin yaptığı bu çalışma, her ne kadar makalenin bütün aşamalarında birinci dereceden kaynaklık teşkil etmiş olsa da ez-Zilevî'nin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal durumu hakkında bilgiler verdiği kısımlarda, muhakkikin değerlendirmelerine ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiştir. Zira el-Haṭrâvî'nin, bu akademik çalışmasının zikredilen kısımlarında, amacından uzaklaşarak bütünüyle Suud Ailesinin, Osmanlı Devleti'ne isyan ettiği sürece odaklandığı, bu dönemde cereyan eden olaylara da objektiflikten ve akademik duruştan uzak yaklaşımı (ez-Zilevî, 1985, ss. 11-23) dikkatlerden kaçmaz.

Edebî ve akademik bir çalışma özelliği taşıyan bu tahkik, anılan kısımlarda taraflı ve önyargılı tutumuyla Osmanlı ve Türk karşıtlığı dayatmak için kaleme alınmış bir gazete makalesi intibâi vermektedir. Hâlbuki el-Haṭrāvî'nin bu tahkikinin, hem edebî bir şahsiyeti ve divanını ilmî literatüre kazandırma boyutuyla hem de Osmanlı devri Arap şiirine ışık tutma niteliğiyle, ifade ettiği edebî ve ilmî değer yadsınamaz.

ez-Zilevî'nin divanındaki şiirleri doğru bir şekilde analiz edebilmek için dönemin edebî hayatına makalenin boyutu çerçevesinde değinmek faydalı olacaktır.

Arap edebiyatının geçirdiği süreçler incelendiğinde, bu dönemlerden her birinin kendine özgü nitelikler ve edebî formlar barındırdığı dikkatlerden kaçmaz. Câhiliye Devrinden itibaren Sadru'l-İslâm Dönemi, Emevî Dönemi, Abbasî Dönemi ve Osmanlı Dönemi, Modern Dönem Arap şiirinin doğuş ve olgunlaşma evrelerinin zamansal boyutunu temsil eder. Her ne kadar Câhiliye Dönemi şiiri, diğerlerine öncelense ve sonraki edebî çalışmaların temeli olarak kabul edilme yaklaşımı neredeyse bütün edebiyat eleştirmenlerince kabul görse de; anılan edebî süreçlerin her birinin kendi zamanının sosyal ve siyasal olaylarıyla bezenen, kendisine mahsus bir anlamsal ve şekilsel formu barındırdığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlı Dönemi Arap edebiyatının hem muhteva hem de şekil açısından önceki dönemlerin bir devamı niteliği taşıdığı ve temel karakteristiğini muhafaza ettiği gözlemlenir. Bu niteliğiyle dönemin şiiri, hem kendinden önceki edebî kazanımlarını devam ettirmiş, hem de Osmanlı-Arap kültür ve edebiyatının sentezinin dönemin bölge halkı üzerindeki yansımalarını sonraki nesillere taşıma vazifesini icra etmiştir.

Arap edebiyatı araştırmacılarının ekseriyeti ve Oryantalistler, Osmanlı devrinde Arap şiirinin daha önce görülmemiş boyutta bir duraklama süreci geçirdiğini iddia ederek sert tenkitlerde bulunmuşlardır. Zikredilen görüşün temsilcileri Osmanlı devrinin, Arap Toplumları perspektifinden her açıdan dört yüzyıllık bir geri kalmışlığın temsilcisi olduğunu ve bu dönemde Arapların hem edebî hem düşünsel hem de bilimsel ilerlemelerden mahrum bırakıldığını iddia etmişlerdir (el-Bustânî, yıl yok, ss. 210-211; ez-Zeyyât, yıl yok, s. 402; Selîm, 1957, ss. 91-92; 'Abbûd, 2014, ss. 277-278; Zeydân, yıl yok, s. 291; Dayf, 1984, s. 41; Tasa, 2007, s. 42).

Osmanlı Devri Arap Edebiyatı ile ilgili benzeri olumsuz yargılar, genelde tarihsel deneyim ve bilgi derinliğinden yoksun Arap Edebiyatı araştırmacıları tarafından öne sürülmüştür (eş-Şinnâvî, 1980, ss. 15-27). Osmanlı Devrinde bölgedeki talebelerin ve hocaların gelir kaynaklarının kurutulması sayılarının azaltıldığı, eğitim merkezlerinin kapatıldığı, kütüphanelerdeki kitapların İstanbul'a götürülme suretiyle yağmalandığı, eğitimin Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nin dört duvarı arasına hapsedildiği (Selîm, 1957, ss. 91-92) şeklindeki iddiaların, tarihsel veriler ve dokümanlarla kanıtlanma gerekliliği, iddia sahiplerinin üzerinde tarihî bir sorumluluktur.

Sosyokültürel yapı ve tarihsel süreçler göz ardı edilmek suretiyle yapılan bu tenkitlere karşın, Seyyid Kutup (ö. 1966) gibi bu dönemi kendi tarihsel sürecini göz önünde bulundurarak değerlendiren İslâm düşünürlerinin de bulunması memnuniyet ve umut vericidir. O, Avrupa'ya İslâm dininin nüfuz etmesinin önündeki en önemli engel konumunda olan Bizans Devleti'nin Osmanlıların eliyle yıkılmasıyla, İslâm Dininin Avrupa içlerine kadar girmesinin mümkün olduğunu söylemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, zamanın en kuvvetli İslâm Devleti olduğu ve bütün dünya Müslümanlarının koruyuculuğunu üstlendiği de onun dillendirdiği bir diğer tarihsel gerçekliktir. O, Osmanlı Devleti'nin varlığıyla bütün dünya Müslümanlarına güven verdiğini ve bu dönemde Hristiyanların, başta Kudüs Şehri olmak üzere, hiçbir İslâm toprağına haçlı saldırısı düzenlemeye kalkışmadığını ilave eder. Seyyid Kutup'un Osmanlı Devleti'nin Avrupalılara karşı yaptığı bu mücadeleleri, Tâbi'nin İslâm Dinini diğer ülkelere yaymak amacıyla ortaya koyduğu mücadeleye benzetmesi de takdire şayan bir diğer olgudur (Hâlid, 2007, s. 16).

Ömer Ferrûh'un (ö. 1987), bu çerçevede Me'âlimu'l-Edebî'l-'Arabî adlı eserindeki değerlendirmelerinin de daha insafli ve gerçekçi olduğu kanaatindeyiz. Zira O, İngiliz edebiyat tarihinde William Shakespeare'in (ö. 1616) ölümünden sonra, onun kalitesinde bir edebî kişiliğin yetişmemesinin, ondan sonraki dönemleri tamamen çöküş devri olarak nitelemeyi gerektirmeyeceğini söyleyerek meseleye farklı bir bakış açısı getirmiştir (Yazıcı, 2001, s. 55).

Bu dönemde Osmanlı Devlet erkânı başta olmak üzere her katmandan insanlar, Arap dilini öğrenerek Arapça pek çok eser kaleme almışlardır. Bu kişilerden bazılarının isimlerini zikretmenin faydalı olacağı aşîkârdır. Ebu's-Suûd Efendi (ö. 981/1574), Taşköprüzâde (ö.968/1561), İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534), Hocazâde (ö. 892/1488), Hacı Halîfe (Kâtip Çelebi), Molla Câmî (ö. 1492), (ö. 1656), Molla Hüsrev (ö. 884/1480), Birgivî (ö. 981/1574) (ez-Zeyyât, yıl yok, s. 402).

Değindiği üzere ez-Zilevî'nin şiirlerini bir araya getirerek tahkik eden Haṭrâvî de Osmanlı Devrini edebiyatta dâhil, her yönden bir çöküş süreci şeklinde yaftalayarak sürekli bu söylemini yinelemiştir. Muḥakkikin, aynı bölümün satır aralarında bölgenin özellikle de Hicaz yöresinin bu dönemde birçok şair yetiştirdiği, yörenin diğer bütün ilim alanlarında da verimli bir süreç geçirdiği şeklindeki itirafı da dikkatlerden kaçmaz. Haṭrâvî bu kabullenmelerinden sonra bile, devrin yetiştirdiği edîp, şair ve âlimleri doğru ve gerçek İslâmî akîdeden uzaklaşıp sapmakla itham etmekten geri kalmamıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 27).

Son tahlilde bu zaman dilimi, Arap edebiyatının özellikle de Arap şiirinin, duraklama dönemi şeklinde yaftalansa da bu yargının tarihsel araştırma noksanlığından kaynaklanabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Son dönemlerde yapılan objektif ve bilimsel çerçevedeki akademik çalışmalar, Osmanlı dönemi Arap şiirinin anılan ithamların aksine kendini geliştirerek yenilediği gerçeğini ortaya koymaktadır.

1. Şairin Yaşadığı Dönemde Medine

Tarihsel vâkıalar gibi, kişileri de yaşadıkları çağ ve toplumdan soyutlayarak incelemenin, eksik veya yanlış değerlendirmelere sebep olacağı kaçınılmazdır. Özellikle bu kişi, toplumun nabzını tutan ve dönemin kültürel faaliyetlerini sonraki nesillere aktaran bir şair konumunda yer alıyorsa, onu yaşadığı coğrafya ve toplumla birlikte değerlendirmenin önemi daha da artmaktadır (Fidan, 2014, s. 6). Bu nedenle Muhammed Emin ez-Zilevî'nin hayatını ve divanını daha sağlıklı bir bakış açısıyla değerlendirme yapabilmek için, onun yaşadığı şehir olan Medine'nin genel durumuna göz atmak faydalı olacaktır.

Medine, dünyanın en büyük yarımadası olan Arap Yarımadası'nın batısında, Kızıl Denize yaklaşık 130 km. uzaklıkta, Mekke'nin 350 km. kadar kuzeyinde yer alır. Deniz seviyesinden yüksekliği 619 metredir (Ebû Zeyd, 1999, s. 17; Bozkurt ve Küçükaşçı, 2003, s. 305).

Medine Şehri'nin isimlerine gelince, Semhûdî Vefâ'ul-Vefâ bi Eḥbâr-i Muṣṭafâ adlı eserinde, şöyle der. "Ben bu kadar çok ismi olan başka bir şehir bilmiyorum. Medine'nin isminin bu kadar çok olması, onun şerefine yüceliğine işaret etmektedir." O, Medine'nin isimlerini 94 olarak rivayet ettikten sonra, eserinde tek tek bu isimlere yer verir (es-Semhûdî, 2001, s. 61; el-Berr, 2000, s. 7). el-Ḥamevî ise Medine'nin 29 ismi olduğunu belirterek bunları nakleder (el-Ḥamevî, tarih yok, s. 83).

Tarihsel süreçte, Medine'de nüfusunun çoğunluğunu elinde bulunduran Evs ve Hazrec kabileleri, sonraki zaman dilimlerinde İslâm'ı yaymak için Medine'yi terk ederek başka bölgelere dağılmışlardır. Bu göçlerden sonra Medine'deki nüfus ve nüfuz üstünlüğü, Ebu Tâlib'in soyundan gelen Hz. Hüseyin, Hz. Hasan ve Hz. Cafer b. Ebî Tâlib'in torunlarına geçmiştir. Bu üç grup Medine'nin yönetimi noktasında uzlaşamayınca aralarında hâkimiyet mücadeleleri patlak vermiş, Medine'de tutunamayan Hasenîler, Medine'yi terk ederek Mekke'ye gitmişler ve oranın yönetimini ellerine almışlardır. Bu hâkimiyet mücadeleleri sonunda Hz. Cafer'in torunları da Medine'yi terk ederek, Mekke ve Medine arasındaki Zebîd diyarına yerleşmişlerdir. Böylece Hüseyinîler Medine'nin yönetiminde tek söz sahibi olarak kalmışlardır (İbn Haldûn, 1981, s. 139).

Medine'nin yönetimini ellerinde bulunduran Hüseyinîler, 10. yüzyıldan itibaren bazen Fâtimîler, bazen de Abbâsîler adına hutbe okutmuşlardır (Küçükaşçı, 2007, s. 162). Mekke emirliğini yürüten Hz. Hasan'ın soyundan gelen Katâde ailesi, daha sonraki süreçte bütün Hicaz'ın idaresini eline almıştır. Her ne kadar Medine'de Hz. Hüseyin'in soyundan gelen bir eşraf bulunsa da çoğu meselede Mekke emirine tabi idi. Başka bir ifade ile Mekke emiri, Mısır'a hâkim olan devlet adına bütün Hicaz'ı yönetiyordu (Şâkir, 2000, s. 240).

Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle beraber, Mekke ve Medine de Osmanlı egemenliğine girmiştir. Bu dönemde Mekke'de Hasenîlerden bir "Mekke emîri", Medine'de ise Hüseyinîlerden bir "Şeyhu'l-Harem" bulunmaktaydı. Osmanlı, bu sistemi bozmadan Mekke Emîri ve Şeyhu'l-haremin yanına merkezden birer vali tayin etmekle yetinmiştir (Sâmi, 1898, s. 1931).

Medine şehrinin en yüksek yöneticisi konumundaki Şeyhu'l-haremin görev süresi en fazla dört yıl olmakla birlikte, genelde bu süreyi doldurmadan azledilirlerdi. Bu makama seçilen kimseye, Cidde valisi tarafından hil'at giydirilmekteydi. Şeyhu'l-hareme Cidde Valisi tarafından hil'at giydirilmesi, bürokratik hiyerarşide Şeyhu'l-haremlüğün, Cidde Valiliğinden daha aşağı bir statü olduğunu gösterir (Osmanoğlu, 2004, s. 88).

Muhammed Emin ez-Zilevî'nin yaşadığı 18. ve 19. yüzyılda Mısır ve Hicaz, daha önce görmediği boyutta buhranlı bir süreçten geçiyordu. Bu dönem şairin hayatını altüst etmiş o, bu süreçte Medine'den ayrılarak Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde sadece onun hayatını değil bütün bölgeyi etkileyen birbiri ile ilintili önemli üç olay tarih kaynaklarında geniş yer bulur. Bunlardan ilki Fransa'nın Mısır'ı işgali, ikincisi Hicaz'da patlak veren Vahhâbî ayaklanması ve son olarak da Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya başkaldırısıdır.

Osmanlı Devleti'ndeki gerilemeyi fırsat bilen Fransa Hükümeti, 1212/1798 yılında doğu orduları komutanı General Napolyon Bonapart'ı Mısır'a saldırmakla görevlendirmiştir (ez-Zeydî, 2009, s. 173). Osmanlı ordusuna kıyasla daha modern ve daha düzenli olan Fransa ordusu kısa sürede Mısır'a hâkim oldu. Sömürgeleşme sürecinde Fransa ve İngiltere açısından büyük önem taşıyan Mısır'ın işgali üç yıl sürmüştür. Fransa orduları komutanı Napolyon'un şu sözü, Mısır'ın konumunun Avrupa Devletleri açısından önemini çok iyi özetler. "Mısır'a hâkim olan Avrupa ülkesi, Hindistan'a da hâkim olur" (Altundağ, 1988, s. 21).

Şairin yaşadığı yüzyılın bir diğer önemli siyasi olayı, bölgede patlak veren Vahhâbîlik akımıdır. Necid şehrinin Uyeyne beldesinde doğan Muhammed b. Abdülvahhâb (ö. 1206/1792), kadı olan babasından bütün İslâmî ilimleri okudu. O, İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) fikirlerinden etkilenmiş, sonra da bu fikirleri yayma mücadelesine girişmiştir. Her ne kadar babası, bu fikirlerin propagandasını yapmasına engel olsa da onun ölümünden sonra selefî ilkeler ortaya koyarak insanları çevresinde toplamaya çalışmıştır (Şâkir, 2000, s. 256).

Muhammed b. Abdülvahhâb, doğup büyüdüğü Uyeyne şehrinde karşılaştığı tepkiler üzerine Dir'i'ye gelerek buraya yerleşti. Onun fikirlerinden etkilenen şehrin yöneticisi Muhammed b. Suud, (ö. 1179/1765) başarılı olduktan sonra kendisini terk etmemesi ve hasat zamanı bölgeden toplayacağı haraca karışması şartıyla onunla ittifak yaptı. Hatta Muhammed b. Suud, Muhammed b. Abdülvahhâb'ın kızıyla evlenerek ortaklıklarını daha da pekiştirmiştir (eş-Şâhid, 2005, ss. 570-571).

İki yıl süren çetin savaşlar sonunda Vahhâbîlerin merkezi Dir'i'yi zapteden Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, (ö. 1264/1848) Abdullah b. Suud'u (ö. 1233/1818) esir alarak Mısır'a götürmüştür. Suud-Vahhâbî isyanının bastırılmasında gösterdiği başarılarından dolayı İbrahim Paşa'ya mükâfaat olarak paşalık ve Cidde Valiliği verilmiştir (Harrâz, 1970, ss. 106-107).

Osmanlı Devleti, Suud ailesinden Hicaz'ı geri alınca bölgedeki merkezî yönetimi güçlendirmek için Mekke ve Medine'ye doğrudan İstanbul'daki paşaları göndermeye başladı. İstanbul'dan gönderilen bu paşalar bazen hem Şeyhu'l-harem hem de vali olarak görev yapmışlardır (el-Berâde'î, 1972, s. 129).

Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Mısır'dan çıkarılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır'a vali olarak atadığı Hüseyin, Tahir, Ali ve Hurşit Paşaları çeşitli entrikalarla defetmeyi başardı. Hicazda patlak veren Vahhâbî ayaklanmasıyla mücadele etmesi ve mukaddes bölgeleri onların elinden kurtarması şartıyla Osmanlı Devleti tarafından, istemeyerek de olsa Mısır'a vali olarak atanmıştır (Altundağ, 1988, s. 21).

Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran, umumî bir Avrupa savaşı başlatabilecek tehlikeli bir boyuta ulaşan Mısır meselesi, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1831 yılında Suriye'ye saldırmasıyla patlak vermiştir (Altundağ, 1988, s. 41).

Osmanlı Devleti'nin yıkılarak Rusya'nın güneye inmesini istemeyen Avrupa ülkeleri, Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne isyanı sürecince Osmanlı'nın yanında yer almışlardır. Mehmet Ali Paşa'nın bu denli güçlenerek topraklarını genişletmesinden rahatsız olan Rusya da aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı. İbrahim Paşa'nın ordusuyla Kütahya'ya yaklaştığı sırada, Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın Mehmet Ali Paşa'ya baskıları sonuç verir ve 1833 yılında Kütahya Antlaşması imzalanır. Ne var ki bu anlaşma ne Osmanlı Devleti'ni ne de Mehmet Ali Paşa'yı memnun etmiştir (ez-Zeydî, 2009, s. 196).

2. Hayatı

2.1. Kimliği ve Ailesi

Şairin tam ismi, Muhammed Emin b. Hüseyin b. Ebî Bekir b. Haşar ez-Zilevî'dir. ez-Zilevî'nin doğum tarihi ile ilgili Terâcimu âyânî' Medîneti'l-Munevvera dışındaki biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Anılan bu kitabın ise şairin doğum tarihini, doğduğu yıl, ay ve gece şeklinde ayrıntılı

olarak aktardığı görülür. Bu eserde verilen bilgilere göre şair, hicrî 1188 senesinin, Cemâziye'l-evvel ayınının 23'üncü gününün salı gecesi dünyaya gelmiştir (Yazarı meçhul, 1984, s. 122).

ez-Zilevî'nin babasının ismi, ondan bahseden terâcim kitaplarının çoğunda "Habîb", diğer bazılarında da "Hüseyin" şeklinde rivayet edilmiştir. Hediyyetü'l-'ârifin müellifi İsmail Paşa, onun babasının adını "Abdullah" olarak zikreder ki onun dışında herhangi bir kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmamıştır (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Kehhâle ve Corcî Zeydân başta olmak üzere birçok edebi tarihçi, onun babasının adını "Habîb" şeklinde aktarmışlardır (ez-Ziriklî, 2002, s. 42; Kehhâle, 1986, s. 437; Zeydân, tarih yok, s. 333). Muhakkik el-Haṭrâvî, ez-Zilevî'nin babasının adının "Habîb" olmadığını, "Hüseyin" olduğunu söyler ve bu bilgiyi de şairin kendi ifadelerine dayandırdığını zikreder. Ayrıca Muhakkik, şairin babasının ismi konusundaki hatada ez-Ziriklî'nin başı çektiğini, Kehhâle ve diğer kaynakların onun bu yanlışını devam ettirdiklerini ifade eder (ez-Zilevî, 1985, s. 7).

Tuḥfetü'l-muḥibbîn ve'l-aşhâb müellifi Abdurrahman el-Enşârî, "Beytu'z-Zilevî" başlığıyla yer verdiği bilgilerde ez-Zilevî'nin babasının ismini Hüseyin olarak zikreder. O, şairin ailesinin nisbetinin "ez-Zilevî" olduğunu söyledikten sonra, ailenin Zile'den geldiğine ve Zile'nin bu devirde "Rum Diyârı" şeklinde adlandırılan "Anadolu"nun tanınmış şehirlerinden biri olduğunu aktarır. el-Enşârî, 1177/1764 senesinde Medine Şehri'ne göç ederek yerleşen ez-Zilevî'nin babası Hüseyin Efendi'nin bu aileden Medine'ye gelen ilk kişi olduğunu nakleder (el-Enşârî, 1970, s. 265).

Terâcimu ' yâni' Medîneti'l-Münevvera adlı eserde, ez-Zilevî'nin annesinin adının Vehbe binti Şeyh Muhammed el-Burhân olduğu ve şairin babasıyla 1175/1762 senesinde evlendiği zikredilmektedir (Yazarı meçhul, 1984, s. 122).

ez-Zilevî, yaşadığı Medine Şehri'ndeki sosyal statüsü, kendi devrinin aranan şairi olması, tarihçi kimliği vb. nitelikleri sebebiyle çeşitli lakap ve nispetlerle terâcim kaynaklarında yer almıştır.

ez-Zilevî'nin edebî kişiliğinin işlendiği bölümde detaylı olarak değinileceği üzere onun, dönemin Arap dünyasının tanınmış şairlerinden olduğu için "edîb" lakabının, kendisinden bahseden bütün terâcim kitaplarında zikredildiği dikkatlerden kaçmaz (el-Cubûrî, 2003, s. 328).

ez-Zilevî, babası Hüseyin Efendi'nin ölümünden sonra, yine babasının mesleği olan Mescid-i Nebvî'deki hatiplik vazifesini üstlenerek ömrü boyunca bu görevi icra etmiştir. Bu vazifesi nedeniyle şairin, "hatîb" şeklindeki lakabına da ondan bahseden neredeyse bütün kaynaklarda yer verildiği görülür (el-Bayṭâr, 1991, s. 883; ez-Zilevî, 1985, s. 23).

ez-Zilevî, tarihle de ilgilenmiş, 11. asra kadar yaşamış nahivcilerin, edebiyatçıların, şairlerin, tarihçilerin ve fakihlerin hayatı hakkında bilgiler verdiği Ṭabaḳātu'l-Fuḳahâ ve'l-'Ubbâd ve'z-Zuhhâd adlı eserini kaleme almıştır. Bazı terâcim kitapları da onun bu tarihçi kimliğini öne çıkartarak "el-müerriḥ" şeklindeki lakabını zikretmişlerdir (el-Cubûrî, 2003, s. 149).

İḍâḥu'l-meknûn müellifi İbrahim Paşa, ez-Zilevî hakkında bilgiler verirken, o dönemde "Diyâr-ı Rûm" olarak adlandırılan Anadolu'ya nispeti olan onun "er-Rûmî" lakabını aktarır (el-Bağdâdî, 1945, s. 491).

Şairin büyüdüğü Medine Şehri'ne nispet edilerek "el-Medenî" şeklindeki nispetide çoğu kaynakta yer alır (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Şairin ailesinin göç ederek geldiği dönemin Sivas Vilayetine bağlı Zile şehrine nispeti ise bütün kaynaklarda öncelikli olarak zikredilmiştir. ez-Zilevî'nin soyunun Anadolu'daki dönemin önemli şehirlerinden Zile'ye dayandığına ve babasının vazifesi gereği buradan göç ederek önce Cidde'ye sonrada Medine'ye geldiğine ve buraya yerleştiğine değinilmiştir. ez-Zilevî'nin yaşadığı dönemde Zile, Osmanlı Devleti'nin "Vilâyeti Suğrâ" olarak isimlendirilen Sivas Vilayetinin Tokat Sancağına bağlı bir kazası konumunda idi (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Şairin memleketi Zile ile ilgili bu kısa girizgâhtan sonra, onun buraya nispeti olan ve neredeyse bütün terâcim kitaplarında farklı formlarda zikredilen "ez-Zilevî" nispetindeki ihtilaflara kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Onun Zile şehrine nispeti bağlamındaki ihtilaflara, Muhakkik el-Haṭrâvî'nin de tahkikinde yer verdiği ve şairin şiirlerini derlediği tahkikinin dış kapağına onun nispetini "الرَّزَلِّي" olarak yazdığı görülür (ez-Zilevî, 1985, ss. 6-7).

Şairin Zile'ye nispetinde kaynaklarda rivayet edilen formlar şunlardır.

“الزَيْلِيَّ” (el-Bağdâdî, 1955, s. 361), “الزَيْلِيَّ” (İbn Hacer el-‘Askalânî, 1994, s. 471), “الزَيْلِيَّ” (ez-Ziriklî, 2002, s. 42), “الزَيْلِيَّ” (el-Enşârî, 1970, s. 264)

Bu çerçevede son noktayı koyacağı kanaatini taşıdığımız ve şairin yakın dostu Ahmet Arif'e şiirlerini ve diğer eserlerini muhafaza ve neşretme izni verdiği icazeti şu şekildedir.

وَكَتَبَهُ الْقَبِيرُ الْمُجَبَّرُ مُحَمَّدُ أَمِينُ بْنُ حُسَيْنِ الزَّيْلِيَّ وَي بِمِصْرَ الْقَاهِرَةِ، فِي الْخَامِسِ مِنْ شَوَّالِ سَنَةِ سَبْعٍ وَثَلَاثِينَ وَأَلْفٍ مِنَ الْهَجْرَةِ حَامِداً مُصَلِّياً

(Bunu) ona -Ahmet Arif'e- fakîr Muhammed Emin b. Hüseyin ez-Zilevî izin vermek üzere Kahire şehrindeyken hicrî 1037 yılının Şevval ayında -Allah'a- hamd ederek ve- Hz. Peygamber'e- salâtü selam getirerek yazdı (ez-Zilevî, 1985, s. 59).

2.2. Seyahatleri:

Terâcim kitaplarında ez-Zilevî'nin hayatının hiçbir süreci ile ilgili doyurucu bilgilere ulaşılamamıştır. Hatta bu kitaplarda yer alan bilgilerin, şairin ölüm tarihinin ve “edebî” lakabının aktarılmasından bir adım öteye geçmediği söyleneceği yanlış bir yargı olmayacaktır. ez-Zilevî'nin hayatı hakkında bilgi veren biyografi kaynaklarındaki metinlerin içerik ve söylem benzerliği, aktarılan bu bilgilerin tek bir kaynaktan geldiği şüphesi uyandırdığına da değinilmiştir.

ez-Zilevî'nin şiirlerini toplayarak tahkik eden el-Haṭrâvî'nin, onun hayatı ve Mısır'a yolculuğu ile ilgili pek çok bilgi aktardığı ve terâcim kitaplarında dahi yer almayan bu malumatların, şairin kaleme aldığı şiirlerinden ve diğer iki eserinden muhakkikin ulaştığı çıkarımları olduğuna değinilmiştir. Örneğin, şairin diğer iki eserinde bazı kişiler ile ilgili “hocamız” şeklindeki söylemlerinden yola çıkılarak, terâcim kitaplarının yer vermediği onun hocaları hakkındaki bilgilere birinci ağızdan ulaşılmıştır.

Şair, Suud-Vahhâbî ayaklanması sürecinde isyancıların Mekke ve Medine şehirlerini de ele geçirmeleyle doğup büyüdüğü Medine'yi terk etmek zorunda kalmıştır. Zikredilen bu buhranlı dönemde ez-Zilevî'den başka diğer bazı âlimler de onun gibi Medine'den ayrılmış, Mısır, Şam ve Bağdat'a göç ederek, isyan bastırılana kadar hayatlarını bu şehirlerde devam ettirmişlerdir (ez-Zilevî, 1985, s. 28).

Bu kargaşa ortamında Türk kimliği sebebiyle Medine'yi terk etmek zorunda kalan ez-Zilevî, o devirde Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti konumundaki Mısır'a göç etmiştir. Şairin Mısır'a yaptığı yolculuğun yanı sıra, burada bulunduğu süre zarfında çektiği maddi ve manevi sıkıntılara ve Medine'ye dönüş sürecinde karşılaştığı zorluklara da yine şiirlerinden yola çıkılarak ulaşılmıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 29).

Çalışmanın boyutu çerçevesinde ez-Zilevî'nin Mısır'da karşılaştığı zorlukların kendi kalemine nasıl yansıdığını görmek adına onun birkaç beytine yer vermek faydalı olacaktır.

1 مَالِي وَمِصْرَ وَبِحَمَامِهَا وَطَرُقَهَا دُفْتُ أَلِيمِ الْعَذَابِ

2 حَمَامُهَا يَبْرُقُ فِي لَحْيَتِي وَأَرْضُهَا تَحْتُو بِوَجْهِ التُّرَابِ

1. Benim Mısır'da ne işim var! Ben onun hamamlarında ve yollarında işkencenin acısını tattım.

2. Onun hamamları sakalıma tükürür ve yolları da yüzüme toprak saçar (ez-Zilevî, 1985, s. 148).

1 مَا مِصْرُ إِلَّا جَنَّةٌ رُحِرْتُ فِيهَا لَنَارُوحٍ وَرِيحَانُ

2 أَلْحُورُ وَالْوَلْدَانُ مَجْمُوعَةٌ بِهَا وَعِنْدَ الْبَابِ رِضْوَانُ

1. Mısır süslenmiş bir cennetten başka bir şey olamaz. Onda bizim için ferahlık ve reyhan bulunur.

2. Huriler ve genç uşaklar (burada) toplanmıştır. Kapının yanında da Rıdvan (meleği) vardır (ez-Zilevî, 1985, s. 148).

Yukarıda zikredilen beyitlerden de anlaşılacağı üzere şair, bazen Mısır'da karşılaştığı sıkıntılara sitem etmiş, bazen de burada yaşadığı güzel şeylerden duyduğu heyecanı, Mısır'ı cennet bahçelerinden bir bahçeye benzeterek dillendirmiştir.

ez-Zilevî'nin Mısır'da yaşadığı zaman diliminde Medine'de geride bıraktığı oğlu Esad'a duyduğu hasret ise, İbrahim Paşa için kaleme aldığı aşağıda zikredilen beyitlerdeki serzenişinden anlaşılacaktır.

1 وَأَيُّ عَلَى الْإِنْعَامِ وَالْبِرِّ شَاكِرٌ وَلَا أَشْتَكِي دَهْرًا عَلَى الْخَرِّ يَجْهَلُ

2 سِوَى الْبُعْدِ عَنْ رِيحَانَةِ الْقَلْبِ بُنْيَى، فَقَلْبِي بَعْدَهُ مُتَمَلِّمٌ

1.2. Hiç şüphe yok ki ben lütuf ve ikrama (karşı) şükredenim. Yüreğimin reyhanı (biricik) oğulcuğum Esad'dan uzak kalmanın dışında bir şeyde, hür kişiye karşı ahmakça tavır alan zamanı şikâyet etmiyorum. Yüreğim ise ondan (Esad'ın ayrılığından) sonra (acı çekerek) kıvranıyor (ez-Zilevî, 1985, ss. 127-128).

Şairin Mısır'da bulunduğu sırada maddi olanaklarının kısıtlı olduğu, dönüş için dost ve ahbablarına çerez alacak dahi parasının bulunmadığını dillendirdiği dizelerinden birkaçı şöyledir.

1 أَعُوذُ لِأَهْلِي بَعْدَ طَوْلِ تَعْرُبِي وَلَا كِسْوَةَ تُهْدَى إِلَيْهِمْ وَلَا نُقْلُ؟

2 أَقَابِلُ أَحْبَابِي بِوَجْهِي وَكُلُّهُمْ يُنَاطِرُ مَا أُهْدِيهِ لَوْ أَنَّهُ الْبُقْلُ؟

3 أَوَاجِهْ أَقْرَانِي بِأَتْوَابِي الَّتِي حَرَجْتُهَا عَنْهُمْ وَأَخْلَقَهَا الْعَسْلُ

4 وَفِي الْعَيْدِ لِأَبْنِي وَلَا لِي كِسْوَةٌ أَنْتَ وَتَقْضَى الْعَيْدُ وَانْقَطَعَ الْحَبْلُ

1. Uzun süren bir ayrılıktan sonra aileme geri döneceğim, (aileme) hediye olarak verilecek ne elbise ne de çerez (kuru yemiş) var.?

2. Dostlarla yüz yüze geleceğim, onlar ise çerez dahi olsa (kendilerine) ne hediye vereceğimi münakaşa ediyorlar.?

3. Ben, yakınlarımla kendilerinden ayrıldığı sırada (üzerimdeki) ve yıkamanın yıprattığı elbiseler ile (onlarla) yüz yüze görüşeceğim.

4. Ne oğluma ne de bana bayramda bir elbise dahi gelmedi. Bayram bittiği zaman da bağlar koptu gitti (ez-Zilevî, 1985, s. 135).

Suud-Vahhâbî isyanının bastırılma sürecinde şairin 1822 yıllarına kadar, doğup büyüdüğü Medine'den, ailesinden ve dostlarından ayrı kalarak Mısır'da yaşamaya mecbur bırakıldığı anlaşılacaktır (ez-Zilevî, 1985, s. 28). Bu bilgi de ez-Zilevî'nin divanındaki şiirlerinden yapılan çıkarımlarla ve Suud-Vahhâbî isyanının bastırıldığı zaman dilimi dikkate alınarak tespit edilebilmiştir.

ez-Zilevî'nin İstanbul'a gittiği, bir süre burada kaldığı ve bu süre zarfında bazı önemli kişilerle tanıştığı bilgilerine de yine şiirlerinde yer verdiği şahsiyetler göz önünde bulundurularak ulaşılmıştır. Onun İstanbul'da tanıştığı ve dizelerinde yer verdiği şahsiyetlerden biri Ahmet Şakir Efendi'dir (ez-Zilevî, 1985, s. 57).

2.3. Vefatı

ez-Zilevî'nin ölümüne gelince İsmail Paşa, onun Medine'de öldüğünü rivayet eder (el-Bağdâdî, 1955, s. 361). Onun hakkında bilgi veren bütün terâcim kitaplarının, onun hicrî ölüm tarihini ittifakla 1241 şeklinde aktarırken milâdî ölüm tarihini ise, 1825-1826 şeklinde iki farklı rakam olarak aktardıkları görülmüştür (el-Enşârî, 1970, s. 265; Zeydân, tarih yok, s.333; el-Bağdâdî, 1955, s. 361; el-Cubûrî, 2003, s. 149; ez-Ziriklî, 2002, s. 42; Yazarı meçhul, 1984, s. 122; Keĥhâle, tarih yok, s. 71). Abdurrezak el-Baytâr, Hilyetu'l-beşer adlı eserinde şairin vefatının hicrî 1222'den daha sonra vuku bulduğunu aktarır ve bu noktada kesin bir tarihe ulaşamadığı bilgisini ilave eder (el-Baytâr, 1991, s. 1195).

2.4. Eğitimi

Terâcim kaynaklarında ez-Zilevî'nin eğitim hayatı ile ilgili de herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Şairin babası Hüseyin Efendi'nin mesleği olan Mescidi Nebevî imam hatipliği göz önünde bulundurulduğunda ez-Zilevî'nin, İslamî ilimlerle tanışmasının erken dönemlerde ve onun ilk öğretmenin de babası Hüseyin Efendi'nin olduğu teorisi yanlış bir çıkarım olmayacaktır.

Dönemin eğitim-öğretim sistemi ve süreçleri göz önünde bulundurulduğunda şairin okul formunda ilk eğitimini, dönemin Medine Şehri'ndeki başka çocuklar gibi kendi mahallesinde bulunan mahalle mektebinde aldığı söylenebilir. Bu yerel okulların bazıları eğitim süreci ve derslerin muhtevası bakımından

Mescid-i Nebevî'ye bağlı iken, bazılarının da bu konularda Mescid-i Nebevî ile herhangi bir bağı bulunmuyordu. Bu okullarda okuma yazma ve Kur'an-ı Kerim öğretilmesine öncelik verilir ve hafızlık yapabilecek kadar zeki olan öğrencilere de hafızlık dersleri verilirdi. Bu mekteplerde, Kur'an-ı Kerim öğretimine ek olarak Arapça ve diğer İslâmî ilimler de okutuluyordu (ez-Zilevî, 1985, s. 24).

Şairin yaşadığı dönemin eğitim süreçleri çerçevesinde yapılan yukarıdaki çıkarımların devamında yine aynı dönemin bir diğer ve en önemli eğitim kurum karşımıza çıkmaktadır. Zikredildiği üzere Mescid-i Nebevî'nin devrin Medine'sinin en önemli eğitim kurumu oluşu ve en büyük ilim yuvası konumu tarihsel bir gerçektir. Hz. Peygamber'in kabrini ve Mescidi Nebevî'yi ziyaret için gelen bazı âlimler de burada ilim halkaları kurarak farklı alanlarda dersler veriyordu. Bütün İslam tarihi boyunca olduğu gibi, şairin yaşadığı zaman diliminde de Medine Şehri, ilim ve kültürde bölgenin diğer ilim merkezleri olan Mekke, Şam ve Mısır'dan geri değildi. Zikredildiği üzere ilk eğitimini babası ve mahalle mektebinde alan ez-Zilevî, daha sonra şehrin önde gelen ailelerinin çocukları gibi Mescid-i Nebevî'deki ilim halkalarına katılarak Mescid-i Nebevî şeyhlerinden ders almıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 24).

Muhammed Emin ez-Zilevî, döneminin aranan şairlerinden biri ve kitap telif edecek kadar iyi bir tarihçi olmasının yanında, zamanının önde gelen fıkıhçılarından biri olarak kabul ediliyordu (ez-Zilevî, 1985, s. 24).

Medine Valisi Davut Paşa (ö. 1267/1851) da yönetici kimliğinin yanında büyük bir ilim aşığı idi. O, Medine'ye vali olarak atanmasından sonra modern ve daha sistemli bir tarzda Osmanlı merkezi yönetimine bağlı Nizâmiye Medreselerini kurmuştur. Bu yeni okullarda hem İslâmî ilimler hem de pozitif ilimler okutulmakta idi (ez-Zilevî, 1985, s. 25).

2.5. Hocaları

ez-Zilevî'den bahseden biyografi kaynakları, onun ders okuduğu hocalarından hiç bahsetmemişlerdir. Şairin hocaları ile ilgili malumatlara gelince, onun Tabakât'ında tanıttığı bazı kişileri "hocamız" şeklindeki nitelemelerinden yararlanılarak ulaşılmıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 30).

Anılan şekilde yani ez-Zilevî'nin kendi söylemlerinden yola çıkılarak hocalarından tespit edilebilenlerin isimleri şöyledir.

Ebu'l-Feth Osman ed-Dimeşki: Osman b. Abdullah Ebu'l-Feth el-Hanefî ed-Dimeşki (ö. 1214/1799 m.), bir dilbilimci ve fakihdir. O da ez-Zilevî gibi Medine Şehri'nde doğup büyümüş, bu şehirde pek çok öğrenciye dersler vermiş ve Medine şehrinde vefat etmiştir (Keḥḥâle, tarih yok, s. 363).

Ebu'l-Feth'in en önemli eserleri şunlardır, Şerḥu Muḫaddimetî'l-Ecurûmî, Şerḥu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir, Kut'u'l-Ḳulûb'dir (el-Bağdâdî, 1955, s. 361).

Muhammed Emin Bâlîzâde: Tam adı, Muhammed Emin Ali b. Abdurrahman el-Hanefî Bâlîzâde olup o, "İbn Bâlî" lakabıyla tanınmıştır (el-Bağdâdî, 1955, s. 355; Keḥḥâle, tarih yok, s. 77). Biyografi kaynakları İbn Bâlî'nin, 1164/1751 yılında doğduğunu ve 1219/1805 yılında vefat ettiğini aktarırlar (el-Bağdâdî, 1955, s. 355).

İbn Bâlî, devrinin meşhur Hanefî fıkıhçılardan biri olup, onun en tanınmış kitabı, Mecmû'atu'l-Fetâvâ'dır (Keḥḥâle, tarih yok, s. 77).

Salih b. Muhammed b. Nuh el-Fullânî: Salih b. Muhammed b. Nuh, "el-Fullânî" lakabıyla tanınmıştır. O, Sudan'dan Medine'ye gelerek buraya yerleşen "Fullân" kabilesine nispet edilerek bu şekilde lakaplandırılmıştır.

O, döneminin hem tanınmış bir hadisçisi hem de Malikî Mezhebi'nin önde gelen fıkıhçılarından biriydi. el-Fullânî, 1165/1752 senesinde Medine'de dünyaya gelmiş ve 1217/1803 senesinde yine Medine Şehri'nde vefat etmiştir. el-Fullânî, ilim tahsil etme için bir çok şehre yolculuk yapmış, sonra yeniden Medine Şehri'ne geri gelerek, vefat edene kadar burada yaşamıştır. Onun en tanınmış kitabı Kitfu's-Semer fî Esânîdî'l-Muşannefât fî'l-Funûni ve'l-Eser'dir.

2.6. Çağdaşları:

Ahmet Arif: Muhammed Emin ez-Zilevî'nin çağdaşları arasında şairin kendisiyle en çok ahablık ettiği ve hakkında en fazla medih temalı şiir yazdığı kişi, Ahmet Arif (ö. 1275/1859)'tir. Ahmet Arif, önce Mısır'da sonra da Medine'de kadılık görevi yapmıştır. Ahmet Arif'in Medine'de kadılık yaptığı dönemde kurduğu, kendi adını taşıyan ve binlerce cilt kitabı (yaklaşık yedi bin) barındıran kütüphanesi günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır. O, sonraki dönemde İstanbul'a geri dönerek farklı devlet kurumlarında çeşitli vazifeler üstlenmiştir. Ahmet Arif, 1260/1845-1267/1852 yılları arasında şeyhülislamlık görevini icra etmiş ve İstanbul'da 1274/1859 senesinde vefat etmiştir (Tâhir, 1872, ss. 34-35).

Şair ez-Zilevî'nin Ahmet Arif hakkında kaleme aldığı şiirlerin sayısının çokluğu onların dostluklarının ve samimiyetlerinin en büyük göstergesidir. Ayrıca şairin şiirlerini ve diğer eserlerini muhafaza ve rivâyet etme hakkını verdiği tek kişinin de Ahmet Arif olduğu dikkatlerden kaçmaz (ez-Zilevî, 1985, s. 58-59). Değindiği üzere ez-Zilevî'nin şiirlerinin çoğu, zikri geçen Ahmet Arif'in Medine'deki kütüphanesinde şairin kendi el yazması olarak bulunmaktadır (ez-Zilevî, 1985, s. 64).

Hasan b. Muhammed el-'Attâr: Şeyhu'l-İslâm Hasan b. Muhammed el-'Attâr el-Mısırî, Kahire şehrinde 1179/1766 senesinde dünyaya geldi. O, Fas'tan Kahire'ye gelerek ve buraya yerleşmiş bir aileye mensuptur. el-'Attâr çocukluğunda babasının dükkanında ona yardım ederken babası tarafından keskin zekası fark edilmiş ve yine babası tarafından ilme yönlendirilmiştir (et-Teymûr, 2003, ss. 25-30).

ez-Zilevî'nin samimi dostlarından biri olan el-'Attâr, ona bazı konularda şiir yazmasını telkin etmiş, şair de onu kırmayarak onun istediği konularda şiirler kaleme almıştır (ez-Zilevî, 1985, s. 56). el-'Attâr, Kahire şehrinde 1250/1835 senesinde vefat etmiştir.

Hasan Bosnevî: Bosnevî (ö. 1253/1837), ez-Zilevî'nin Mısır'a göç etmeden önce Medine'deki dostlarından biri idi. ez-Zilevî ile Bosnevî'nin samimiyetleri şairin divanında yer alan, "mürâselât" formundaki şiirsel yazışmalarından anlaşılmaktadır (ez-Zilevî, 1985, s. 32).

Ahmed b. Muhammed b. Ali eş-Şirvânî: eş-Şirvânî (ö. 1253/1837), Yemenli bir edip ve âlim olup pek çok eser telif etmiştir. eş-Şirvânî'nin yazdığı eserlerin en tanınmışsı *Hadîkatu'l-Efraḥ li İzâhati'l-Efrâḥ*'tir (ez-Ziriklî, 2002, s. 246).

ez-Zilevî'nin yaşadığı devrin önde gelen diğer ilim adamları şunlardır. Ahmed el-Bağlevî (ö. 1216/1801), Ahmed b. Abdülkadir b. Bekrî (ö. 1201/1786), Şeyh Ahmed b. Bâbâ eş-Şankîfî (ö. 1260 /1844), Zeynulâbidîn b. Cemeli'l-Leyl (ö. 1235/1819), Muhammed b. Muhammed el-Mağribî'dir (ez-Zilevî, 1985, s. 25). (ö.1201/1786).

2.7. Eserleri

Şairin yaşam serüveni, çok sıkıntılı geçmiş, ne kadar olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte hayatının bir döneminde hem Medine'den hem de ailesi ve dostlarından ayrı Mısır'da yaşamak zorunda kalmıştır.

Onun hem divanı hem de kaleme aldığı diğer eserleri göz önünde bulundurulduğunda hayatının bu meşakkatli süreçlerinde dahi ilimle meşgul olduğu ve kitap telif etmekten geri kalmadığı söylenebilir.

ez-Zilevî'nin tanınmış eseri, bazı terâcim kitaplarının da yer verdiği makalenin konusu da olan Arapça divanıdır. Ondan bahseden biyografi kaynaklarının bazıları hicri 11. asırdan önce yaşamış nahivci, edebiyatçı, fıkıhçı ve dilciler hakkında bilgiler verdiği *Tabakâtu'l-Fukahâ* isimli bir kitabını zikrederler (Vollers, 1889, s. 80). Corcî Zeydân ise *Târîhu dâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye* adlı eserinde ez-Zilevî'nin *Tabakâtu'l-Ḥanefiyye* adlı bir eseri daha olduğunu rivayet eder, fakat diğer kaynaklarda onun bu eseri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır (Zeydân, tarih yok, s. 333).

Tabakâtu'l-Ḥanefiyye: Muhammed Emin ez-Zilevî, bu kitabını yedi bölüme ayırarak kaleme almıştır. İlk bölümde dört mezhep imamlarının, sonraki bölümde İmamı Muhammed (ö. 189/805) ve Ebû Yusuf (ö. 182/798) gibi mezhepte müçtehid imamların, üçüncü bölümde de mezhebin meselelerinde müçtehid imamların, dördüncü bölümde tahrîç ehli ve mukallid imamlar olarak isimlendirilen mezhep imamlarının, beşinci bölümde ise mukallidlerden fıkıhçılardan tahrîc ehli olanların, altıncı bölümde de mukallid fıkıhçılardan kuvvetli fetva ile daha kuvvetliyi birbirinden ayırt edebilen fıkıhçıların hayatı hakkında malûmâtlar aktarmıştır. Son bölümde de mukallid fıkıhçılardan bunlara ehil olmayanlar hakkında bilgi vermiştir (Zeydân, tarih yok, s. 333).

Tabakâtu'l-Fukahâ: Şairin bu kitabının tam ismi, Tabakâtu'l-Fukahâ ve'l-'Ubbâd ve'z-Zühhâd ve Meşâiyihî't-Ṭarîka ve's-Şûfiyye ve'l-Muerrihîn ve'l-Ḳurrâ ve'n-Nuhât ve'l-Luğaviyyîn ve's-Şu'arâ'dır. ez-Zilevî'den bahseden biyografi kitaplarının çoğunluğu onun bu eserinin sadece adını zikretmekle yetinmişler, bunun ötesinde bir bilgi vermemişlerdir. Onun bu eseri hakkındaki bilgilere yalnızca Fihristu'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti'l- Maḥfûza bi'l-Kutubhâne el-Hıdıvî el-Mısrî isimli kitapta ulaşılabilmektedir (Vollers, 1889, s. 80).

ez-Zilevî, hicrî 11. asrın sonuna kadar yaşamış binden fazla nahivci edebiyatçı, dilci ve fıkıhçının yaşamı ile ilgili bilgiler aktardığı bu kitabını, alfabetik düzende kaleme almıştır (Zeydân, tarih yok, s. 333).

3. Edebî Şahsiyeti ve Divanı

ez-Zilevî'nin hayat serüveninin hiçbir sürecine değinmeyen terâcim kaynakları, kısa cümlelerle de olsa onun edebî kişiliğine değinmişler ve onun "edîb" lakabına bütün kaynaklar yer vermiştir. Şairin edebî kişiliği noktasında en fazla bilgi veren Abdürezzak el-Baytâr'ın, Hılyetu'l-beşer adlı eserinde şairin bazı şiirlerini de rivayet ettiği dikkatlerden kaçmaz. Bu çerçevede Muhakkik el-Haṭrâvî, ez-Zilevî'nin bazı şiirlerini Hılyetu'l-Beşer'de bulduğunu aktarır (ez-Zilevî, 1985, s. 64).

Iraklı edebiyatçı Abdülbâkî el-Amerî (ö. 1277/1861), bu dönemde Mısır ve Medine'de kadılık yapmış olan, sonraki süreçte şeyhülislamlık da yapacak olan Ahmet Arif'i öven şairler arasında karşılaştırma yapar ve ez-Zilevî'nin diğer şairlerden daha üstün olduğunu aktarır. Ayrıca onun yazdığı şiirlerin de diğer şairlerin şiirlerinden daha belîğ ve şiirsel zevk olarak çok daha iyi olduğunu ilave eder (ez-Zilevî, 1985, s. 60).

ez-Zilevî'nin bizzat kendisi de kaleme aldığı şiirlerin, diğer pek çok meşhur şairin şiirlerinden daha kaliteli olduğunu savunurdu. O, Ebu Temâm (ö. 231/846), el-Buhturî (ö. 284/897), Ebu'n-Nuvvâs (ö. 198/813), İbnu'r-Rûmî'ye (ö. 283/896) benzetilmekten ve bu şairlerle kıyaslanmaktan hoşlanırdı (ez-Zilevî, 1985, s. 29).

Bu bağlam da Abdürezzak el-Baytâr da şairin kendi zamanındaki şöhretinin el-Cevherî'nin (ö. 400/1009) kendi dönemindeki şöhretinden daha aşağı olmadığını aktarır (el-Baytâr, 1991, s. 1195).

ez-Zilevî'nin devrin sosyal ve siyasal şartları gereği Mısır ve İstanbul'a yolculuk yaparak buralardaki farklı kültür ve ilim adamları ile tanışmış olması, hem kaleme aldığı şiirlerine hem de fikir dünyasına zenginlik katmıştır. Divanındaki şiirlerin muhteva çeşitliliği, temaları ele alış üslubu ve dizelerinde yer verdiği lafızların özgünlüğü, şairin düşünce ufkunun ne kadar zengin olduğunu kanıtlar.

O, şiirlerinde her ne geleneksel çizgi de kalsa da onun, döneminin tema zenginliğini, etkili ve güzel bir söylemi yakaladığı söylenebilir. Onun divanındaki şiirler, ustalıklı dizilmiş inciler misali sözcükler ve anlamları arasındaki ahengi temsil eder. Zira şiirde beyti meydana getiren sözcüklerdeki akıcılık ve anlamsal kurgu şiir nazmetmenin olmazsa olmaz ön koşuludur. Bu çerçevede şairin şiirleri incelendiğinde, onun şiirlerinde sanatsal kaygılara teslim olunmadığı tınısı ile kulakları mest ettiği söylenebilir.

Dillendirildiği üzere onun kendi zamanının önde gelen şairlerinden biri olduğunda hiç şüphe yoktur. Bunun kanıtı, dönemin Arap dünyasının önde gelen ismi Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve Suud-Vehhâbî ayaklanmasını bastıran İbrahim Paşa'nın resmî törenlerde kendisinden şiir okumasını istemesidir (ez-Zilevî, 1985, s. 57).

Terâcim kaynaklarının ekseriyetinde şairin Arapça divanı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Hediyyetu'l- rifn müellifi İsmail Paşa, şairin Türkçe yazılmış bir divanı bulunduğunu aktarmış (el-Bağdâdî, 1955, s. 361) lakin onun Arapça olarak yazdığı divanına hiç temas etmemiştir. Bu durumda İsmail Paşa, ya ez-Zilevî'nin Arapça olarak yazdığı divanını Türkçe zannederek hata yapmış ya da şairin Türk asıllı olması sebebiyle Türkçe kaleme aldığı bir divanı daha vardır. Şair hakkında bilgi veren biyografi kaynaklarının hiçbirinin değinmediği Türkçe bir divanın bulunması, kanaatimizce gerçeklikten uzak bir yaklaşım olup muhtemelen İsmail Paşa, şairin Arapça divanını Türkçe zannetmiştir.

Ziriklî'nin, ez-Zilevî'nin birçok şiiri bulunduğunu zikrederken, onun bir divanı bulunduğuna hiç değinmemesi de dikkatlerden kaçmaz.

Abdürezzak el-Baytâr, da Hılyetu'l-Beşer'inde şair ile ilgili bilgiler aktardığı kısımda, onun yüzden fazla beytini rivayet etmesine karşın, divanından hiç söz etmemiştir (el-Baytâr, 1991, s. 1195).

Abdurrahim Ebu Bekir, eş-Şi'ru'l-Ĥadîṣ fi'l-Ĥicâz adlı eserinde şairin divanındaki şiirlerden yaklaşık 22 sayfasının Medine'deki Ahmet Arif'in kendi kütüphanesinde el yazması olarak bulunduğunu zikreder. Abdurrahim Ebu Bekir, bu kütüphanede bulunan şiirlerin iki kapak arasında bir kitapçık olarak değil, birbirinden ayrı sayfalar şeklinde bulunduğunu aktarır (Ebu Bekir, tarih yok, s.130).

ez-Zilevî'nin zikredilen şekilde dağılık haldeki şiir sayfalarını bir araya getiren ve Dîvân-ı Muhammed Emin ez-Zilevî adıyla tahkik ederek yayınlayan Muhammed el-'Id el-Haṭrâvî, şairin hâlihazırda Medine'de yaşayan yakınlarıyla görüştüğünü lakin şairin bu akrabalarının yanında onun hiçbir şiirine ulaşamadığını aktarır (ez-Zilevî, 1985, s. 62). el-Haṭrâvî, şairin divanındaki sayfaların büyük çoğunluğunun, şairin kendi el yazısıyla Ahmet Arif'in Medine'deki kütüphanesinde bulunduğunu ifade eder. Muhakkik, şairin diğer şiirlerini lûsî'nin Şehiyyu'n-Neğam, Bosnevî'nin divanı ve İsmail Paşa'nın Hediyyetu'l-' rifin adlı eserlerinde bulunduğunu ilave eder (ez-Zilevî, 1985, s. 60).

el-Haṭrâvî, Ahmet Arif'in kütüphanesindeki yazma nüshayı meydana getiren sayfalardan 43'ünün art arda dizili olduğunu ve bunların aralarında boş sayfanın bulunmadığını zikreder. Zikredilen şekilde art arda dizili halde bulunan bu sayfalar, divanın bütün sayfalarının dörtte birini teşkil etmektedir. Nüshanın kalan dörtte üç sayfalarını tamamlamaya şairin ömrünün vefa etmediği anlaşılmaktadır. Muhakkik, zikri geçen kaynaklara müracaat ederek iki kapak arasına koyduğu şairin şiirlerinden başka kendisinin ulaşmadığı şiirlerinin de bulunabileceğini ilave etmiştir (ez-Zilevî, 1985, s. 60).

Şairin divanındaki bu şiirlerin en kısası iki beyit ve en uzununu da 69 beyit olup, divanı 17'si kaside formunda ve 77'si de kaside boyutuna ulaşmayan kısa şiirler olmak üzere toplam 94 şiirden oluşmaktadır.

ez-Zilevî'nin divanında yer alan şiirleri incelendiğinde onun şiirlerinin özgün sanatsal örgülerinin yanında, konu çeşitliliği ve zenginliği de dikkatlerden kaçmaz. Çalışmanın boyutu çerçevesinde şairin edebî kişiliğine ışık tutması amacıyla onun divanındaki şiir formlarına kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

ez-Zilevî'nin medih temalı şiirlerinin, onun divanının büyük bölümünü teşkil ettiği ve şairin medih formundaki şiirlerinde en çok yer verdiği şahsiyetlerin ise devlet erkânı olduğu dikkatlerden kaçmaz. Devrin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa başta olmak üzere Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ve o dönemde hem Mısır hem Medine Kadılığı yapmış ve daha sonra da şeyhülislamlık yapacak olan Ahmet Arif, şairin methettiği devlet adamlarıdır.

Şairin Medine'yi terk etmesine sebep olan Suud-Vahhâbî ayaklanmasını askeri dehası sayesinde bastıran İbrahim Paşa, onun dizelerinde geniş yer tutmaktadır.

İbrahim Paşa'nın methinde en önemli kurgunun kahramanlık ve cesaret unsurları üzerine şekilleneceği kaçınılmazdır.

ez-Zilevî'nin, aşağıdaki beyitlerde İbrahim Paşa'nın cesaret ve kahramanlığını farklı boyutlarla ve özgün bir yaklaşımla dillendirdiği görülür. Memdûh İbrahim Paşa, ölümden ve tehlikelerden korkmadan düşmanlarının üzerine yürüyecek kadar cesurdur ve de savaş meydanlarında düşmanlarına ölüm saçmaktadır. Bu dizelerde memdûhun kahramanlık ve cesaretinin dört bir yana yayılması ve düşmanlarının yüreklerine de korku salması bir başka medih unsurudur. Memdûhun himâye ettiği kişilere gelince, bu kimselerin düşmanları ne kadar çok olursa olsun, refah ve huzur içinde yaşayacaklardır.

1 فَلَوْسِرْتَقْرَدًا، وَالْعَدَاةُ تَجَمَّعَتْ وَسِيْقَالِيكَ الْجَيْشِ وَالْحَبْلُ الرَّجُلُ وَالْحَيْلُ

2 وَجَاءَ هُمُوعَكَ النَّذِيرُ، تَمَرَّ قُوا أَيَادِي سَبَا طَرَدًا، وَمَا جُرْدَ النَّصْلُ

3 وَكَمْ حُضِنْتَعَمَرَ ابْتَالِرْدَى لِلِقَا الْعِدَا فَلَمْ يُحْطِ بِهَمْ نَهْبُولًا فَاتَهُمَقْتَلُ

4 مَنْ كَانَ مَلْحُوظًا بِعَيْنِ عِنَايَةٍ سَوَاءَ عَلَيْهِ كُنْتُرُ أَعْدَاءِهِ وَالْقُلُ

1. Sen yalnız başına yürüsen, düşmanlar toplanıp bir araya gelse; ordu, suvariler ve yaya (askerler) senin üzerine gönderilse,

2. Ve de senin (tarafından)bunlara bir elçi gelse, (ok veya kılıçların) ucu (kınından) sıyrılmadan, onlar çil yavrusu gibi dağılırlar.

3. Düşmanlarla karşı karşıya gelmek için sen ölümün nice meşakkatine daldın, sen onlara hücumunda hata yapmadın, zaten ölüm de onları es geçmedi.

4. Her kim ki senin gözetiminde ise, bu kişinin düşmanlarının az veya çok olması eşittir (ez-Zilevî, 1985, s. 133).

Arap edebiyatının medih temalı şiiirlerinin bir diğeri olmazsa olmazı ve memdûhun gönlünü en çok okşayan medih unsuru hiç şüphe yok ki cömertlik olgusudur. Zira cömertlik olgusu aracılığıyla şair, hem memdûhu methetmiş olur hem de memdûhun cömertliğinin kendisine de yansması genellikle beklenir. Her ne kadar bütün şairler kaleme aldıkları şiiirleri veya şairlik konumunu bir çıkar ve menfaat elde etme kapısı olarak görmese de memdûhun hoşnutluğunu ifade etmek amacıyla kendilerine takdim ettiği hediyelere de hayır dememişlerdir.

Mehmet Ali Paşa gibi devrin hem bölgesel hem de uluslararası boyutta tanınan bir şahsiyetinin cömertlik olgusuna değinirken, medih unsurlarının da yüksek perdeden olmasının gerekliliği aşikârdır. Bu yaklaşımlar ışığında şair, aşağıdaki beyitlerde Mehmet Ali Paşa'nın kereminin Nil Nehri'ni ve yağmur bulutlarını mahcup edecek boyutta olduğunu söyleyerek methine girizgâh yapmıştır. Şiiirinin devamında bir üst perdeden medih olgularına geçen ez-Zilevî, memdûhun eli açıklığının dillere destan olduğunu zikretmiş ve onun cömertliğinin kıyamete kadar da insanların dillerinden düşmeyeceğini dillendirmiştir. Ayrıca şaire göre memdûhun insanlara yaptığı iyilikler, bu kimselerin başında birer taç misali, başkalarına karşı bir gurur ve övünç kaynağıdır.

1 فَقَدْ صَارَ وَجْهُ النَّيْلِ بِحُمُرٍ حَجَلَةً وَمُرُنُ السَّمَاءِ غَيْظًا بَكَى بِسِجَامٍ
2 فَمَا هُوَ إِلَّا فِي الْمَكَارِمِ آيَةً بُنُو الدَّهْرِ يَتْلُوهَا لِيَوْمِ قِيَامٍ
3 مَوَاهِبُهُ صَاعَتْ لَا مِلْجُودِهِ أَكْلِيلٌ قَدْ حَلَّتَيْنِ حَاسِرَ هَامٍ

1. Nil (Nehri)"in yüzü mahçubiyetinden dolayı kıpkırmızı oldu ve gökyüzünün yağmur bulutları öfkesinden dolayı damla damla ağladı.

2. O, yüce değerlerde, zamanın evlatlarının (insanlarının) kıyamet gününe kadar zikredecekleri bir ayetten başka bir şey olamaz.

3. Onun hediyeleri, cömertliğini umanlar için, açık başlarını süsleyen taçları yapar (ez-Zilevî, 1985, s. 141).

Şairin yüreğinden, aşkın ve sevginin bir sızıntısı olarak kabul edilen gazel formundaki şiiirlerin de medih temalı şiiirler gibi ez-Zilevî'nin dizelerinde geniş yer bulduğu görülür.

Afif gazel formundaki aşağıdaki dizelerde, sevgiliye duyulan hasretin etkili ve güzel bir söylemle dillendirilişi yer alır. Şairin sevdiğine duyduğu özlemin, kendisini yaşayan bir ölü halet-i ruhiyesine doğru sürüklediği ve hasret acısının da ona ölüm acısından daha beter geldiği anlaşılmaktadır.

1 يَمُوتُ إِذَا أَعْرَضْتَ عَنْهُ صَبَابَةً وَيَحْيَى إِذَا أَقْبَلْتَ، وَاجْتَمَعَ الشَّمْلُ
2 نَعْتَهُ النَّوَاعِي وَهُوَ حَيٌّ، وَإِنْ مَا يُقَاسِيهِ مِنْ جَوْرِ الْهَوَى ثَوْنَهُ الْقَتْلُ

1. Sen ondan yüz çevirirsen hasretle ölüp gidecek. Eğer ona yönelirsen de yaşayacak ve vuslat vuku bulacak.

2. Ölü tellalları, yaşadığı halde onun ölüm haberini yaydılar. Öldürülmek, onun katlandığı aşk zulmünden daha aşığıdır (ez-Zilevî, 1985, s. 112).

ez-Zilevî'nin divanında yer verdiği bir diğeri şiiir çeşidi de hissî gazeldir. Hissî gazel formundaki şiiirler onun divanında azımsanamayacak kadar çoktur. Kadın bedeninin tasviri niteliğindeki bu tür şiiirlerin şairin dizelerinde geniş yer bulmasının onun yaptığı Mescidi Nebevî hatipliği ile örtüşmediği düşünülebilir. Muhakkikin da ifade ettiği üzere, her ne kadar bu yargı ilk etapta doğru gibi gelse de şairin kendini, önceki dönem ünlü şairlerle denk görmesinden yani sanatsal kaygılardan kaynaklandığını söylemek gerçeğe daha yakın gözükmektedir.

Aşağıdaki iki dizede ise sevgilinin tebessümü, tükürüğü ve gülüşünün pek çok unsurla bir arada işlendiği dikkati çekmektedir. Öncelikle sevgilinin tebessümü bütün hastaların sıkıntılılarına şifadır. Sevgilinin tükürüğü de susuzluğa birebir olup, bakışı ise öldürücü niteliği ile şairin dizesinde öne çıkmaktadır. Ayrıca sevgilinin tükürüğünün soğukluğu, şairin yüreğini yakan ve sönmek bilmeyen yangını söndürecek tek şey olarak nitelenir.

1 وَمَسْمُهُ يَشْفِي ضَنْكَكَ مُسَقِّمٍ فَرِيقَتُهُ تُرْوِي، وَمَقْلَنُهُ تُرْدِي
2 يَمِينًا لَوْ إِنِّي دُفْتُ بَرْدَ رُضَابِهِ لِأَطْفَا ذَاكَ الْبُرْدُ مَا بِي مِنْ وَقْدٍ

1. Onun gülümsemesi her hastanın sıkıntılarına şifa verir, onun tükürüğü de susuzluğu giderir, gözleriye helâk eder.

2. Yemin ederim ki, ben onun tükürüğünün soğukluğunu (bir) tadsam, bu soğukluk bendeki ateşi söndürürverir (ez-Zilevî, 1985, s. 109).

ez-Zilevî'nin divanı incelendiğinde, onun divanında çok fazla bulunmasa da ihvâniyât formundaki şiirlere de yer verdiği görülür. ez-Zilevî'nin ihvâniyât formundaki bir şiirinin, muhtevası yakın dostu Hasan Bosnevî'nin cevaplamasını istediği bir bulmacadır.

1 أَيُّهَا الْحَبْرُ هَاكَ مِثِّي لَعْرًا ثُمَّ هَاتِ الْجَوَابَ إِنْ كُنْتَ تَدْرِي
2 أَيُّ شَيْءٍ تَرَاهُ جِينًا جَمَادًا وَتَرَاهُ جِينًا سَيْلًا وَبَجْرِي
3 وَهُوَ الْعَالَمُ الْخَبِيرُ بِمَا فِي سَالِفِ الْعَصْرِ مِنْ خِيَارٍ وَشَرِّ
4 لِجَمِيعِ الْكُتَابِ رُبْحٌ إِذَا مَا قَلْبُهُ وَذَاكَ فِي وَسْطِ شِعْرِي

1. Hey bilge kimse, (bak) benden bir bilmece şayet bildiysen cevabı getir (söyle).

2. Hangi şeyi, bazen katı halde, bazen de sıvı halde akar görürsün.

3. O, geçmiş asırlardaki iyilik ve kötülükleri bilendir ve onlardan haberdardır.

4. Onu karıştırdıkları sürece bütün yazarlar için bir kazanç vardır. (Bulmaca), işte bu şiirim içindedir (ez-Zilevî, 1985, ss. 174-175).

ez-Zilevî'nin divanında yer alan bir diğer şiir çeşidi de hikmet ve öğüt formu olup, onun yaptığı meslek göz önünde bulundurulduğunda şiirlerinde hikmet ve öğütün bulunmaması düşünülemez.

Şairin şiirlerindeki hikmet ve öğüt olgularının müstakil şiir formunda olmayıp şiirdeki muhtevayı destekleme veya konu geçişlerinde veya şiirin sonundaki hâtime bölümünde yer verildiği dikkatlerden kaçmaz. Böylece şair söylemine hem tınısal bir güzellik katmış hem de içeriği daha güçlü hale getirmiştir.

Aşağıdaki dizelerde ez-Zilevî, günahkâr ve asi bir kimseye öğüt verirken öncelikle Allahtan sakınması gerekliliğini ona hatırlatır. Sonra yapabildiği kadar günah işlemekten uzak durmasını öğütler. Devamında ise Allah'ın muttakî kişilerin arzuladıkları her şeyi adeta önlerine sereceğini zikretmeden geçmez.

Ayrıca bu dizeler, şairin iktibâs formu şiirlerinden birine de örneklik teşkil etmektedir. O, daha etkili bir söylem yakalamak için Kur'ân'dan iktibâsta bulunur ve Allah'ın takva sahibi kimseleri bu dünyada da yalnız ve yardımsız bırakmayacağını dillendirir.

1 أَلَا فَاتَّقِ اللَّهَ يَا مَنْ عَصَى وَلِلدَّيْبِ مَهْمًا اسْتَطَعْتَاجْتَبِ
2 فَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يُعْظِمْ لَهُ بِيَوْمِ الْجَزَا الْأَجْرَ مِمَّا يُحِبُّ
3 وَفِي الصَّبِيقِ بَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا (وَيُرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ)

1. Ey (Allah'a) isyan eden, aman ha Allah'tan sakın, gücünün yettiği kadar günahattan uzak dur.

2. Kim Allah'tan sakınırsa, Allah mahşer gününde ona istediği şeylerden (kat kat) büyülterek (verecektir).

3. Sıkıntıda iken (Allah) ona bir çıkış yaratır ve (onu hiç ummadığı yerden rızıklandırır) (ez-Zilevî, 1985, s. 166).

Şairin divanında yer verdiği bir diğer şiir formu da itizârdır.

Arap edebî literatüründe itizâr temasını en güzel şekilde yansıtan şiirlerin pek çoğunun, Sadru'l-İslâm döneminde telif edildiği gözlerden kaçmaz. İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'li müşriklerle birleşerek İslâm'ı ve Hz. Peygamber'i fütursuzca hicveden dönemin pek çok şairi, Mekke'nin Müslümanlar tarafından fetih edilmesinden sonra bir bir Hz. Peygamber'e gelerek itizâr formundaki şiirlerle ondan özür dilemiştir (Demirayak, 2009, s. 133).

Şairin divanında itizâr formundaki şiirlerinin az olduğu ve özür dileme mahiyetindeki bu tarz birkaç şiirini de dostları için kaleme aldığı söylenebilir.

Zikredilen itizâr temalı beyitlerde şair, öncelikle ve kesin bir dille kendisinin büyük hatalar yaptığını ve sevgi duygularını bulandırdığını itiraf eder. Sonra da muhatabına bir o kadar affedici ve merhametli olduğunu anımsatarak, onun bu yüce merhametinin kendisini de kapsamayı ümidiyle af diler.

- 1 لَإِنْ كُنْتُ كَدَّرْتُ الْوَدَادَ بَرَأْتِي فَخُذْ مَا صَفَا وَالْأَخْذُ بِالْعَفْوِ أَصْلَحُ
2 فَمِثْلُكَ دُوْحَلِمٍ، يَعْفُ عَنِ الْأَدَى وَيَعْفُو عَنِ الْجَانِي، وَيَصْفُو، وَيَصْفَحُ
3 وَمِثْلِي مَنْ يُبْدِي الْقَبِيحَ لِقُبْحِهِ (وَكُلُّ إِنَاءٍ بِأَلَدِي فِيهِ يَنْضَحُ)

1. Eğer ben hatamla sevgiyi kirletip bulandırdıysam, sen pak ve arınmış olanı seç, zira affetmek daha uygundur.

2. Senin gibi hilm sahibi, eziyet etmekten uzak durur, cânîyi bile bağışlar, saf ve paktır, affeder.

3. Benim gibisi ise çirkinliğinden dolayı çirkinliği gösterendir. Nitekim her kap içindekini sızdırır (ez-Zilevî, 1985, s. 169).

Şairin divanında değinilmesi gereken bir diğer nokta da şiirin hâtime olarak isimlendirilen son beyitlere ayrı bir önem vermesidir. Onun özellikle kaside formuna ulaşan şiirlerinde son bölümde memduhuna dua etmeyi, memduhun şiirine hüsnükabul göstermesini rica etmeyi veya onun için dua ifadeleri ile bitirmeyi tercih etmiştir.

ez-Zilevî, Ahmed Arif'i övdüğü aşağıdaki kasidesini onun hakkında uzun bir ömür temenisi ve afiyet dilekleriyle noktaladığı görülür.

- 1 بَقِيَّتْ مُنْعَمًا لِرُحُورِ رَوْضِ الْمَدْحِ تَقْتَطِفُ
2 وَمَنْ صَافِي سَلَابِ الْمَجْدِ طُولَ الدَّهْرِ تَرْتَشِفُ
3 مَدَى الْأَيَّامِ مَا حَبَّ بِحَبِّ ظَلِّ يَأْتَلِفُ

1. Sen, medih bahçesindeki gülleri toplayarak, refah içinde uzun ömür yaşayasın.

2. Sen şeref şarabından sonsuza kadar yudumlayasın.

3. (Ne yazık ki) günlerdir seven sevdiğine kavuşamıyor (ez-Zilevî, 1985, s. 102).

Şairin divanında birkaç beyti geçmese de rastladığımız diğer şiir tarzı hamriyât olup, şarabın üretimi, sunumu, şarap ve şarap meclislerinin tasvirini konu alan şiirlerdir. Hamriyyât formu şiir, Câhiliye döneminden itibaren şiirsel tema olarak şairlerin ilgi gösterdiği konuların başında gelmektedir.

Cahiliye dönemi şairlerinden el-'Aşâ Kays, (ö. 629 m.), hem kendi dönemindeki hem de sonraki dönemlerde hamriyât tarzı şiir yazan şairlerin imamı olarak görülür. O, bütün zamanların hamriyât formunda en iyi şiir yazan şairi kabul edilir (Muhammed Hüseyin, 1972, s.7).

Osmanlı dönemi Arap edebiyatı tahlil edildiğinde artık Câhiliye hamriyât şiirinin öncülerinden Aşâ (ö. 6/628), Emevi hamriyât şairi Ahtal (ö. 91/710) ve Abbasî dönemi hamriyât şiirinin simge şairi Ebu Nuvâs (ö. 198/814) gibi etkileyici şarap ve şarap meclisleri tasviri yapan şairlere pek rastlanmamaktadır (Demirayak, 2015, s. 355). Şair, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın ordusunu överken, onların savaşta olağanüstü coşkularını, şarabın verdiği sarhoşluğun çılginlığıyla tasvir eder.

- وَيُمْسُونَ مِنْ خُمْرِ الشَّجَاعَةِ فِي الْوَعَى سَكَارَى، وَمَا دَأَفُوا عَتِيقَ مُدَامِ

Onlar, cesaret şarabının etkisiyle, savaşlarda sarhoş olarak akşamlıyorlar. Onlar yıllanmış şarabı da henüz tadmadılar (ez-Zilevî, 1985, s. 112).

Klasik Arap edebiyatının sembolü kabul edilen kaside başta olmak üzere, zamanın edebî akımı çerçevesinde taştîr, muhammes ve muvaşşaha tarzı şiirler de onun divanında geniş yer bulmuştur.

Muhammed Emin ez-Zilevî'nin telif ettiği muvaşşahasının bir beyti şöyledir:

مَرَاكَ لِلْعَيْنِ فُرَّةٌ وَجَلَا   وَفِي تَلَايِكَ أَمْنٌ مَنْ وَجَلَا يُطْلَبُ
كُلُّ إِلَى وَجْهِكَ الْحَمِيلِ بَجْنُ   وَحَيْنُ مُضْنَاكَ إِنْ بَعْدَتْ بَجْنُ
فَارْفِقْ بِمَنْ فِي رَحَى الْبَعَادِ طَحْنُ

Seni görmek, göze hem bir aydınlık hem de sürmedir. Senle buluşmak korkan kimseye güven verir ve istenir.

Herkes senin o güzel yüzünün hasretini çeker.

Sen uzak durursan, (aşk) sıkıntısının vakti gelip çatar.

Ayrılık değirmeninde öğütülen kimseye şefkatli ol (ez-Zilevî, 1985, s. 105).

Bu devrin en yaygın şiir formlarından olan taştîrin de ez-Zilevî'nin şiirlerinde en güzel örnekleriyle geniş yer tuttuğu gözlerden kaçmaz. Taştîr sanatında en önemli nokta, alıntı yapan şairin bu alıntıyı şiirine katarken tekellüf ve dolgu hissi uyandırmamasıdır. Yani bu sanatın icrasında söz konusu referans sebebiyle, şiirin akıcılığından ve manasından ödün verilmemelidir ('Abdunnûr, 1984, s. 68).

Onun şiirlerindeki taştîr formunun bir örneğinde Şafiyuddîn el-Halî'nin (ö. 739/1339)

(بَا قَرِيرَ الْعُيُونِ، رَقٌّ لِعَيْنِ) beyti şöyle referans yapılmıştır.

1 يَا قَرِيرَ الْعُيُونِ، رَقٌّ لِعَيْنِ   وَبُلْهَا أَحْجَلُ السَّحَابِ الْمَطِيرَا
2 فَهِيَ لَا تَهْتَدِي لِطَيْفِكَ لَمَّا   فَجَرَّتْهَا دُمُوعُهَا تَفْجِيرَا

1. Ey gözlerin aydınlığı, gözyaşları yağmur bulutlarını unutturan göze merhamet et.

2. Gözyaşları dolu dolu fışkırdığında o, senin hayaline (bir yol) bulamıyor (ez-Zilevî, 1985, s. 82).

ez-Zilevî'nin divanında geniş yer verdiği ve devrin en popüler şiir türlerinden biri olan muhammes formunun güzel örneklerinden birisi şair tarafından şöyle nazmedilmiştir.

(وَأَسْأَلُ مَنْ بَفَرَقْتَهُمْ رَمَانِي) dizesi, şair tarafından ustaca muhammes formunda şöyle kaleme alınmıştır.

1 وَأَسْأَلُ مَنْ بَفَرَقْتَهُمْ رَمَانِي   يُسْكِنُ مَا (عَرَانِي) مِنْ جُنَانِ   وَيُفْرَعُ الْأَصْطَبَارَ عَلَى جَنَانِي
2 وَقَبْلَ رَهَاقِ رُوجِي وَامْتِحَانِي   يَمُنُّ عَلَيَّ مِنْهُمْ بِالرُّجُوعِ

1. Onlarla ayrılığa beni atan kimseden, beni (dört bir yandan) kuşatan deliliği sakinleştirmesini ve içime sabır boşaltmasını istedim. .

2. Ruhum helak olmadan ve denenmeden önce, onların bana dönmesiyle beni nimetlendiriyor (ez-Zilevî, 1985, s. 87).

ez-Zilevî'nin divanı incelendiğinde, divanındaki pek çok şiirde onun muhammes sanatına başvurduğu görülür. Bu dizelerde akıcılığın sağlandığı ve mana bütünlüğünün başarılı bir şekilde sağlandığı gözlerden kaçmaz.

Sonuç

Muhammed Emin ez-Zilevî, Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetiminin zayıflığı sebebiyle patlak veren Suud-Vahhâbî ayaklanması sürecinde Türk kimliği sebebiyle doğup büyüdüğü Medine'yi terk etmek zorunda kalmış ve Mısır'a giderek orada yaşam mücadelesi vermiş bir kişidir.

Onun, Türk bir aileye mensup olmasına rağmen Arapça eserler kaleme alması ve hatta Arapça şiirler nazmetmesi onun Arap Diline ne kadar hâkim olduğunu kanıtıdır.

ez-Zilevî, Osmanlı devletindeki merkezi otoritenin zayıflaması sebebiyle bölgede patlak veren siyasi olayların yansımalarını yaşamış ve bu yaşanmışlıklarına da dizelerinde sitemkâr ifadelerle yer vermiştir.

Onun şiirleri, Arap edebiyatı açısından bir duraklama süreci yaftasıyla itham edilen Osmanlı Dönemi Arap edebiyatının başarılı örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece onun gibi bu dönemde yaşamış diğer şairler ve âlimler gün yüzüne çıkartılarak bu dönemin akademik ve bilimsel çalışmaları yeniden objektif olarak değerlendirilme gerekliliği gözler önüne serilmektedir.

Ez-Zilevî, kendisini önceki dönem büyük şairlerin kategorisinde değerlendirmektedir ve onun bu sanatsal kaygılarının şiirlerine de yansıdığını söylemek mümkündür. İster sanatsal kaygılar isterse zamanın edebî akımı sebebiyle olsun dönemin bütün şiir çeşitleri ve edebî sanat örgüleri onun divanında başarılı örnekleriyle yer bulmuştur.

KAYNAKÇA

- ‘Abdunnûr, C. (1984). *el-Mu‘cemu’l-edebî*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn.
- ‘Anânî, M. Zekeriyya. (1999). *Târîhu’l-edebi’l-Endelusî*. byy: Dâru’l-Ma‘rifeti’l-Câmi‘iyye.
- Abbûd, M. (2014). *Edebu’l-‘Arab*. Kahire: Maṭba‘atu Hindâvî.
- Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî, *ed-Devletu’l-‘Usmâniyye devletun İslâmiyyetun mufterâ‘aleyhâ*, (Kahire, Maṭba‘atu Câmi‘ati’l-Ḳâhire, 1980), 1/15-27.
- Abdurrahman el-Enşârî, *Tuhfetu’l-muḥibbîn ve’l-aşhâb*, 265;
- Ahmet b. Ali İbn Hacer el-‘Askalânî, *el-Mecme‘u’l-muessis li’l-mu‘cemi’l-mufehris*, thk. Yusuf Abdurrahman Mar‘aşlî, (Beyrut, Dâru’l-Ma‘rife, 1994), 4/471.
- Altundağ, Ş. (1988). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı*. Ankara, TTK. Basımevi.
- Aydın, M. (2006). Müveşşah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay.
- Bekir b. Abdillâh Ebû Zeyd, *Haşâişu Cezîrati’l-‘Arab*, (Riyad, Vizâratu’ş-Şuûni’l-İslâmiyye ve’l-Evkâf, 1999), 17;
- Bozkurt, N., Küçükaşçı, M. Sabri. (2003). Medine. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yay.
- Butrus b. Bûlus el-Bustânî, *Udebâu’l-‘Arab fi’l-Endelus ve ‘aşri’l-inbi‘âs*, (Kahire, Dâru Nazîr ‘Abbûd, ts.), 210-211;
- Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi’l-Luğati’l-‘Arabiyye*, thk. Şevkî Dayf, (Kâhire, Dâru’l-Hilâl, ts.).
- Dayf, Ş. (1984). *Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî* (‘Aşru’d-duvel ve’l-İmârât). Kahire: Dâru’l-Me‘ârif.
- Demirayak, K. (2009). *Arap edebiyatı tarihi (Sadru’l-İslâm dönemi)*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Demirayak, K. (2015). *Arap edebiyatı tarihi (Osmanlı dönemi)*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Ebu Bekir, A. *eş-Şi‘ru’l-ḥadîs fi’l-Hicâz*. Byy: Dâru’l-Merîḥ, ts.
- Ebû Zeyd, B. b. Abdillâh. (1999). *Haşâişu cezîrati’l-‘Arab*. Riyad: Vizâratu’ş-Şuûni’l-İslâmiyye ve’l-Evkâf.
- el-Bağdâdî, İ. Paşa. (1945). *İdâhu’l-meknûn fi’z-zeyli ‘alâ keşfi’z-zunûn*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- el-Bağdâdî, İ. Paşa. (1955). *Hediyetu’l-‘ârifîn*. İstanbul.
- el-Baytâr, A. (1991). *Hilyetu’l-beşer fi târihi’l-ḳarni’s-sâlişi ‘aşar*. thk. Muhammed Behçet el-Baytâr. 2. Baskı. Beyrut: Dâru Şâdir.
- el-Berâde ‘î, A. b. Muhammed. (1972). *el-Medînetu’l-Munevvera ‘abra’t-târîhi’l-İslâmî*, Medine.
- el-Berr, A. Abdulhamit. (2000). *et-Tuhfetu’z-zekiyye fi feđâili’l-Medîne*. Mansûra: Dâru’l-Yaḳîn.
- el-Bustânî, B. b. Bûlus. *Udebâu’l-‘Arab fi’l-Endelus ve ‘aşri’l-inbi‘âs*. Kahire: Dâru Nazîr ‘Abbûd, ts.
- el-Cubûrî, K. Selmân. (2003). *Mu‘cemu’l-udebâ*. thk. Muhammed Ali Cemmâz. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- el-Cubûrî, K. Selmân. (2003). *Mu‘cemu’ş-şu‘arâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye.
- el-Enşârî, A. b. Abdülkerim. (1970). *Tuhfetu’l-muḥibbîn ve’l-aşhâb*. thk. Muhammed ‘Arûsî el-Meṭavî. Tunus: el-Mektebetu’l-‘Atîka.
- el-Hamevî, Y. b. Abdillâh. *Mu‘cemu’l-buldân*, Beyrut, Dâru’s-Şâdir, ts.
- el-Hâşimî, A. (2016). *Mizânu’z-zeheb fi şinâ’ati şî’ri’l-‘Arab*. Kahire: Müessesetü Hindâvî.
- es-Semhûdî, A. b. Abdillâh Nûruddîn. (2001). *Vefâu’l-vefâ bi aḥbâri Muştafâ*, thk. Kâsım es-Sâmîrrâî, byy: Müessetu’l-Furḳân li’t-Turâşi’l-İslâmî.

- eş-Şâhid, M. es-Seyyid. (2005). Muhammed b. Suud. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yay.
- eş-Şinnâvî, A. Muhammed. (1980). *ed-Devletu'l-'Usmâniyye devletun İslâmiyyetun mufterâ'aleyhâ*. Kahire: Maṭba'atu Câmî'ati'l-Kâhire.
- et-Teymûr, A. b. İsmail. (2003). *A'lâmu'l fikri'l-İslâmî fi'l-'aşri'l-ḥadîs*. Kahire: Dâru'l-'Afâkı'l-'Arabîyye.
- ez-Zeydî, M. (2009). *el-'Aşru'l-'Usmânî*. Amman, Dâru Usâme.
- ez-Zeyyât, A. Hasan. *Târîhu edebî'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'n-Nehḍa, ts.
- ez-Zilevî, M. Emin. (1985). *Divan*. Thk. Muhammed el-Îd el-Haṭrâvî. Medine: Mektebetu Dâr-ı't-Turâş.
- ez-Ziriklî, H. b. Mahmûd. (2002). *el- A'lâm*. 15. Baskı. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn.
- Fidan, İ. (2014). *Arap şairlerden İbn Nakîb ve şiiri*. Doktora Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Hâlid, N. (2007). *el-Edebu'l-'Arabî beyne 'aşrayn-i'l-Memlûkî ve'l-'Usmânî*. Gazze.
- Ḥarrâz, S. Recep. (1970). *ed-Devletu'l-'Usmâniyye ve şibhu cezîrati'l-'Arab*. Kahire.
<http://www.yildiztepe.com/boztepe/zile>. erişim. (18.12.2018).
- Hut, D. (2016). Osmanlı Arap vilâyetleri, Arabizm ve Arap milliyetçiliği. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 1.
- İbn Hacer el-'Askalânî, A. b. Ali. (1994). *el-Mecme'u'l-muessis li'l-mu'cemi'l-mufehris*. thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Haldûn, A. b. Muhammed. (1981). *Târîhu İbn Haldûn*. thk. Halil Şehhâde, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İsmail Paşa el-Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn*, (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1945), 1/491.
- Kâmil Selmân el-Cubûrî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. Muhammed Ali Cemmâz, (Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2003), 5/149.
- Kehhâle, Ö. Rıza. (1986). *Mu'cemu muşannifi'l-kutubi'l-'Arabîyye*. Beyrut: Muessesetu'r-risâle.
- Kehhâle, Ö. Rıza. *Mu'cemu'l-Muellifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.
- Küçükaşçı, M. Sabri. (2007). *Abbasilerden Osmanlılara Mekke-Medine*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Küçüksarı, M. (2015). Osmanlı Dönemi Arap Şiirinde Taşîr. *Marife Dergisi*.
- Mahmûd Rızk Selîm, *el-Edebu'l-'Arabî ve Târîhuhû fi 'Aşri'l-Memâlîk ve'l-'Usmâniyyîn ve'l-'Aşri'l-Ḥadîs*, (Mısır, Metâbi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1957), 91-92;
- Mârûn 'Abbûd, *Edebu'l-'Arab*, (Kahire, Maṭba'atu Hindâvî, 2014), 277-278;
- Maṭlûb, A. (2001). *Mu'cemu muştalahâti'n-naḳdi'l-'Arabîyyi'l-ḳadîm*. Beyrut: Mektebetu Lubnân.
- Mufid ez-Zeydî, *el-'Aşru'l-'Usmânî*, (Amman, Dâru Usâme, 2009), 173.
- Muhammed es-Seyyid eş-Şâhid, "Muhammed b. Suud" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul, TDV. Yay., 2005), 30/570-571;
- Muhammed Hüseyin, M. (1972). *Esâlibu's-sinâ'a fi şî'ri'l-jamr ve'l-esfâr*. 1. b. Dâru'n-Nehḍati'l-'Arabîyye, Beyrut.
- Osmanoğlu, A. Emin. (2004). *Hicaz Eyaletinin Teşekkülü*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, (Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, ts.), 9/71.
- Sâmi, Ş. (1898). *Ḳâmûsu'l-a'lâm*. İstanbul: Maṭba'atü Mihrân.

- Selîm, M. Rızk. (1957). *el-Edebu'l-'Arabî ve târîhuhû fi 'aşri'l-Memâlik ve'l-'Usmâniyyîn ve'l'aşri'l-hadis*. Mısır: Metâbi'u Dâri'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Suzan, Y. (2010). Arap şiirinde bir nazım türü: Muhammes. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. Kasım, Sayı 4.
- Şâkir, M. (2000). *et-Târîhu'l-İslâmî*. Byy: el-Mektebetu'l-İslâmî.
- Şemsettin Sâmi, *Ķâmûsu'l-a'lâm*, (İstanbul, Maṭba'atü Mihrân, 1898), 3/1931.
- Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî ('Aşru'd-Duvel ve'l-İmârât)*, (Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1984), 41;
- Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyânı*, (Ankara, TTK. Basımevi, 1988), 21.
- Tâhir, B. Mehmet. (1872). *Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Tasa, M. (2007). *İbnu's-Semmân ve şiirleri*. Konya: Adal Ofset.
- Vollers, K. (1889). *Fihristu'l-kutubi'l-'Arabiyyeti'l-mahfûza bi'l-kutubhâne el-Hıdivî el-Mısrî*. Mısır.
- Yazarı meçhul. (1984). *Terâcim âyâni' Medîneti'l-Münevvera*. thk. Muhammed Tuncâ. Cidde: Dâru'ş-Şurûk.
- Yazıcı, H. (2001). 17. Asır Arap edebiyatının bir değerlendirmesi ve Hızır b. Muhammed el-'Âmâsî. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2.
- Zeydân, C. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*. thk. Şevkî Dayf. Kâhire: Dâru'l-Hilâl, ts.

SUDAN'DA İNGİLİZ İŞGALİ VE GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA'nın LAYİHALARI

ARAŞTIRMA MAKALESI

Prof. Dr. Şennur ŞENEL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Sennur.senel@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9916-1661

Rabar SLEMAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Gönderim Tarihi: 12.12.2019 Kabul Tarihi: 20.12.2019

Alıntı: ŞENEL, Ş. & SLEMAN, R. (2019). Sudan'da İngiliz İşgali Ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Layihaları. *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, 1(1), 11-22

ÖZ: Sudan, Emevi, Abbasi, Memlük ve 1504-1821 tarihleri arasında da Func sultanlığı hâkimiyetinde bulunmuştur. 1821'de Osmanlı Devleti adına Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa Sudan'ı yönetimi altına almıştır. 1821'de başlayıp 1882'de İngiltere'nin işgaliyle sonuçlanacak sürece kadar geçen bu döneme Türk/Türkiye Dönemi denilmektedir. 19. yüzyılda sanayileşme ile birlikte kapitalizm ve emperyalizmin yönlendirmesiyle Afrika kıtasını da kapsayan coğrafya, emperyal güçlerin hedefi olmuştur. Nitekim İngiltere, Uzakdoğu'daki çıkarları için önemli konumda olan Mısır'ı işgal etmiştir. Bir süre sonra da Sudan'a doğru genişleme siyaseti benimsemiştir. 1882-1899 dönemine kapsayan işgal süreci Sudan topraklarında siyasi, askeri, dini, birçok gelişmeyi içinde barındırır. 1881'de başlayan Mehdi Hareketi 1821'den itibaren fiilen bölgeyi idare eden Osmanlı devleti için ciddi bir mesele haline almıştır. Sudan'daki Osmanlı idaresi 1879'da Hıdiv Tefrik'in Mısır'ın başına geçmesiyle sarsılmıştır. 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgali bölgeyi idare edilemez hale getirmiştir. Bu sırada Sudan'da çıkan Mehdi Hareketi başarılı olmuştur. Meselenin başında Mehdi Hareketini ciddiye almayan İngiltere, Mehdi Hareketinin bu başarısı karşısında dikkatini Sudan'a çevirmiştir. Bu hadiseler Osmanlı yönetiminin de dikkatle takip ettiği gelişmelerdendir. Nitekim Osmanlı bürokrasisinin önemli isimlerinden Gazi Ahmet Muhtar Paşa 5 Kasım 1885'de Mısır fevkalade komiseri olarak atanmıştır. 22 Aralık 1885 tarihli görev talimatnamesinde İngiliz askerinin Mısır'daki varılığının devamına neden olan Sudan sorununun halledilmesi ve asayişin temini için çalışması emredilmektedir. Bu süreçte İngilizlerin Sudan'ın iç kesimlerine doğru ilerlemelerine şahit olan Ahmet Muhtar Paşa, bölgedeki İngiliz faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Yaklaşık yirmi dört sene Mısır'da görev yapan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, alınması gereken tedbirlere ilişkin Babıalî'ye pek çok rapor sunmuştur. Her ne kadar Ahmet Muhtar Paşa'nın öneri ve uyarıları dikkate alınmaya çalışılsa da İngilizlerin Sudan'ı ele geçirme noktasında kararlı politikaları Osmanlı Devleti'nin çabalarını boşa çıkarmıştır. Dolayısıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Sudan'ın işgalinin önüne geçmek için yaptığı tespitlere dayalı tavsiyeleri de bir sonuç vermemiştir. Makale bu görevle görevlendirilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın görevi esnasında tespit ettiği sorunlar ve meselenin çözümüne ilişkin önerilerini ihtiva eden layihalarını konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Osmanlı Devleti, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, İngiltere, İngiliz işgali.

British Occupation in Sudan and Gazi Ahmet Muhtar Pasha's Reports

ABSTRACT: Sudan was ruled by Umayyads, Abbasid, Mamlukes, and, between 1504 and 1821, by the Funj Sultanate. In 1821, Muhammad Ali Pasha, the Ottoman Governor of Egypt, took Sudan under his rule on behalf of the Ottoman Empire. This period, which began in 1821 and ended in 1882 with the British occupation, is called the Turkish/Türkiye Period. With the onset of industrialization taking place in the 19th century and due to the urges of the capitalism and imperialism, the geographical regions including the African continent became the target of the imperial powers. Especially the British Empire occupied Egypt, which was at a location that was important in terms of the interests of the empire in the Far East. After a while, the British Empire adopted a policy of expanding its territories into Sudan. The process of occupation, which took place in the period between 1882 and 1899, involved many political, military and religious developments on the Sudanese territory. The Mahdiyyah Movement, which began in 1881, turned into a serious issue for the Ottoman Empire, which had been virtually ruling the region since 1821. The Ottoman rule in Sudan weakened when the Khedive Tewfik Pasha came to the power in Egypt. The occupation of Egypt by the British Empire in 1882 made the region ungovernable. The Mahdiyyah Movement emerging at that period in Sudan became successful. The British Empire, which didn't take the matter seriously on its onset, shifted its attention on Sudan upon the success of the Mahdiyyah Movement. These events were the developments the Ottoman Empire was closely following as well. Hence, Gazi Ahmed Muhtar Pasha, an important figure of the Ottoman bureaucracy, was appointed as the Ottoman High Commissioner in Egypt on November 05, 1885. In his terms of reference dated December 22, 1885, he was ordered to solve the issue of Sudan, which constituted a reason for the continuation of the existence of the British troops in Egypt and to work for ensuring the public order. Ahmed Muhtar Pasha, who witnessed the advance of the British into the inner regions of Sudan in this process, explained the activities of the British in detail. Serving approximately for a period of twenty-four years in Egypt, Gazi Ahmed Muhtar Pasha submitted many reports to the Ottoman Government concerning the measurements to be taken. Although the suggestions and warnings of Ahmed Muhtar Pasha was tried to be taken into consideration, the determined policies of the British in order to seize Sudan failed the Ottoman efforts. Thus, the suggestions of Gazi Ahmed Muhtar Pasha based on his determinations aimed at the prevention of the occupation of Sudan yielded no results. The present article discusses the reports of Gazi Ahmed Muhtar Pasha that included the problems he determined throughout his term of service and his suggestions concerning the solution of the issue.

Keywords: Sudan, Ottoman Empire, Ahmed Muhtar Pasha, United Kingdom, British Occupation.

Giriş

Müslüman coğrafyacılar, 8. yüzyıldan itibaren Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyısındaki Senegal ve Gambia'dan doğuda Habeşistan'ın batı sınırlarına kadar uzanan ve Büyük Sahrâ'nın güneyinde kalan İslâmiyet'in yayıldığı geniş bölgeyi Bilâdü's-Sûdân olarak adlandırmışlardır. Günümüzdeki Sudan Cumhuriyeti topraklarına tekabül eden İngiliz-Mısır Sudanı da bu geniş bölgenin doğu kısmını oluşturmaktadır (Kavas, 2009, s. 458).

Sudan Arapça'da "siyahlar" anlamına gelmektedir. Araplar Afrika'ya girdikten sonra Kızıldeniz kıyılarından başlayarak Batı Afrika'ya kadar uzanan geniş alana, orada siyahiler yaşadığı için Biladu's-Sudan (Siyahlar Ülkesi) adını vermişlerdir. Din ve dil çeşitliliğe sahip ülkenin çoğunluğunu Arap asıllı Müslümanlar oluşturmaktadır. Bunun yanında pek çok farklı etnik grup ülkede varlığını sürdürmektedir (Arpa, 2013, s. 92).

9 Temmuz 2011 tarihindeki bölünmeden önce Sudan, Kızıldeniz'in batı kıyısında ve Afrika'nın doğusunda yaklaşık 2,5 milyon kilometre kareyi içine alan ve Mısır, Libya, Çad, Orta Afrika, Kongo, Uganda, Kenya, Etiyopya ve Eritre ile çevrili geniş coğrafyaya sahip bir ülke idi (Nour, 2005, s. 115). Fakat belirttiğimiz tarihte Güney Sudan'ın ayrılması ile ikiye bölünmüş böylece ülkenin sınırları ve nüfus verileri değişmiştir. Buna göre komşuları Etiyopya, Mısır, Libya, Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Eritre ve Güney Sudan olmuş; yüzölçümü de 1.886.068 km²'ye düşmüştür. Bu haliyle Sudan, dünyada 16, Afrika'da ise Cezayir'den sonra ikinci büyük ülke durumundadır (Karabayır, 2011, s. 2). Sudan'ın günümüzde başşehri Hartum¹ (Kavas, 2009, s. 462) olup diğer önemli şehirleri Port Sudan, Ubeyyid, Niyâlâ, Vedmedenî, Kadârif, Kûstî, Fâşir ve Cüneyne'dir (Avcı, 2009, s. 458).

Sudan, Osmanlı hâkimiyetine Nisan 1821'de Kızıldeniz'i kontrolü altına almak isteyen Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın çabaları sonucunda katılmıştır. Mehmed Ali Paşa ve oğulları, Osmanlı devleti adına Sudan'ı 1821-1882 yılları arasında hâkimiyetleri altında bulundurmuşlardır. Onların yönetimindeki bu döneme genel Sudan tarihi içinde "Türkiye" veya "Türk Dönemi" adı verilmiştir (Özdağ, 2017, s. 117-147; Kavas, 2009, s. 462).

Söz konusu Osmanlı-Mısır hâkimiyeti süresince bölgede çeşitli karışıklıklar çıkmış, 19 Ocak 1899'da Sudan'da yönetimin çerçevesini oluşturan bir antlaşmanın imzalanmasıyla Sudan'ın kontrolü fiilen İngiltere'nin eline geçmiştir. Bâbiâli, hâkimiyet haklarının ihlâl edildiği gerekçesiyle bu antlaşmaya şiddetle karşı çıktıysa da bir sonuç alamamıştır (Kavas, 2009, s. 461).

İngiliz İşgali Öncesinde Sudan'ın Durumu

1504'de Sudan'da Func Sultanlığı kurulmuştur (Aykaç, 1996, s. 460; Kavas, 1996, s. 460). 1821'de Osmanlı devleti adına Mehmet Ali Paşa Sudan topraklarına hâkim olduğunda Func Sultanlığı da son bulmuştur. Söz konusu bölge, Osmanlılar için doğu ticaretinin kontrolü açısından büyük önem taşımakta idi (Orhonlu, 1996, s. 123). Doğu'nun baharatlarını Mısır ve Suriye üzerinden Avrupa'ya nakleden ticaret yollarını kontrol altında tutmaya çalışan Portekizliler'in egemenliğine son vermek amacıyla, Kızıldeniz'i Portekizliler'e kapatmak istemişler, bu girişim neticesinde Sudan'ın Sevakin (ve Masava) limanlarını içine alan stratejik noktalarını 1527'de ele geçirmişlerdir. Sevakin'in ele geçirilmesi Osmanlı kuvvetlerini Sudan mahallî gücü Func Sultanlığı ile karşı karşıya getirmiştir (1504-1821) (Hasan, 2006, s. 286).

Osmanlı Devleti bugünkü Sudan bölgesini doğrudan yönetmemiş, yalnızca Sevakin kısmını merkezi idareye bağlayarak diğer kısımların yönetimini mahalli idarecilere bırakmıştır. 1820 yılında düzenlediği seferle Sudan'ı kontrolü altına alan Mehmet Ali Paşa, Sudan'ın tamamında Osmanlıya bağlı bir idare kurmuştur (Kutluoğlu, 2002, s. 63). Mehmed Ali Paşa'nın fethi sonrasında Sudan, 1821-1881 Türk yönetimi, 1881-1898 Mehdî idaresi (Seyyid, 2003, s. 380-382) ve 1898-1952 İngiliz Mısır ortak idaresinde yönetilmiştir (Gümüş, 2013, s. 105).

Mehmet Ali Paşa ve oğullarının yönetimindeki bu döneme genel Sudan tarihi içinde "Türk Dönemi/Türkiye" adı verilmektedir. Nitekim Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve oğulları, Osmanlı Devleti adına Sudan'ın idaresini 1821-1882 yılları arasında kendilerine verilen en üst yetkilerle sürdürmüşlerdir. 1841'de fermanla Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya tevdi edilen bölgenin idaresiyle Sudan'da Mısır adına

¹ Hartum, Mavi Nil ile Beyaz Nil'in birleştiği noktada bulunan Halfa şehrinin yerine Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından 1823 yılında kurulmuştur.

hükümdarlıkla birlikte kumandanlık dönemi başlamıştır. 1844-1882 yılları arasında Ahmet Paşa Meniklî (1844-1845)'den Mehmet Rauf Paşa (1879-1882)'ya kadar pek çok yönetici tarafından idare edilen Sudan'daki Türkiye dönemi etrafında topladığı kuvvete "ensar", hareketine de "ensar hareketi" adını veren (Koçak, 1999, s. 43) Muhammed Ahmed Mehdî'nin 1881'de başlattığı hareketle 1885 yılında tamamen yıkılmıştır (Kavas, 2009, s. 462). İngilizlerin sömürgecilik faaliyetleri doğrultusunda Sudan'ı işgal girişimlerini püskürterek (Koçak, 1999, s. 12-13) İngiliz güçleriyle yaptığı savaşları da kazanan Mehdî böylece Kızıldeniz'den Dârfûr'a, Dongola'dan Bahrûlgazâl'e kadar Mısır Sudanı'nın başlıca vilayetlerine hâkim olmuştur (Öz, 2005, s. 498).

İsyan sonrasında bölgeye görevlendirilen Ahmet Muhtar Paşa, "Mısır'sız bir Sudan" ve "Sudan'sız bir Mısır" düşünülmemeyeceğini belirterek her ikisinin de Osmanlı topraklarını tamamlayan unsurlar olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Sudan'ın hukukuna ve mevcûdiyetine taarruzun kabul edilemeyeceğini de bildirmiştir. Ayrıca Hartum'da basılan yirmilik gümüş mecîdi sikkenin bir tarafında padişah tuğrası diğer tarafında "*duribe fi Hartum*" yazılmış olmasının ve Sudan'ın bütün cami ve mescitlerinde ve farklı günlerde okunan hutbelerde Sultan Abdulhamid Hân hazretlerinin adına okunup duâlar edilmekte olmasından hareketle burada ortaya çıkan isyanın Osmanlı hilafeti aleyhinde olmadığını da aşikâr olduğunu vurgulamıştır².

Sudan'da İngiliz İşgali

19. yüzyılın başlarında İngilizlerin Doğu Afrika, özellikle Kızıldeniz limanları üzerindeki etkinliğinin giderek artmaya başlamasıyla Doğu Afrika'yı (Habeşistan ve Sudan) kontrolü altına almak isteyen Mehmet Ali Paşa ile İngiltere arasında ilişkiler gerilmiştir. Bu süreçte İngilizlerin Sudan'a yönelik tedrici bir işgal politikası uyguladıkları görülmektedir.

Sürecin nasıl geliştiğine daha yakından bakmak gerekirse şunlar ifade edilebilir: Avrupalı Devletler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yeni sömürgeler elde etmek amacıyla Afrika Kıtası'na yönelmişlerdir. İngiltere ve Fransa'nın sömürge alanlarını genişletmesi sonradan Almanya ve İtalya gibi devletlerin de Afrika'ya yönelmesine neden olmuştur. Özellikle İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesinden sonra Sudan coğrafyasının önemi giderek artmıştır. İngiltere hem Güney Afrika'da bulunan sömürgeleriyle bağlantıyı sağlamak hem de Fransızların Sahra-altı Afrikası'nda doğuya doğru genişlemesini önlemek amacıyla Sudan üzerine genişleme siyaseti izlemiştir (Özdağ, 2017, s. 141).

İngiltere'nin Mısır, Sudan ve Kızıldeniz kıyılarına yerleşme politikası, 1878 Berlin Antlaşması sonrasında gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu zamandan sonra İngiltere'nin sömürge yollarını güvence altına almak ve yeni nüfuz alanları edinmek üzere harekete geçmiş olduğu görülmektedir. Aynı dönemde artık İngiltere, Osmanlı topraklarını koruma politikasından da vazgeçmiş durumdadır (Uçarol, 2015, s. 298-299). Bu süreçte, İngiltere'nin Akdeniz ve Kızıldeniz'e yerleşebilmek üzere bölgedeki gelişmeleri, çıkarları lehine kullanma yolunda hareket ettiği gözlenmektedir (Yol, 2016, s. 100). Bu bağlamda İngiltere'nin kendileri açısından kilit bir konumda bulunan Sudan'ı kontrol etmek istemesinin temel gerekçesi, Güney Afrika ve Kuzey Afrika arasındaki sömürgeleriyle bağlantıyı sağlamaktır (Uçarol, 2015, s. 358).

Bu süreçte 1881'de patlak veren Mehdi hareketi, Sudan'da Osmanlı hâkimiyetini sona erdirerek Sudan'a doğru genişleme siyaseti izleyen İngiliz hükümetinin Sudan işgalini engellemiştir. Ancak bu durumun İngiltere'ye, Mısır'da kalmayı meşru bir hale getirmek için fırsat verdiği de anlaşılmaktadır (Armaoğlu, 1999, s. 421; Şam, 2001, s. 188).

İngiliz görevlileri bu süreçte, mağlubiyetle neticelenen savaşlar sonrasında bölgeden birliklerinin çekilmesinin kendilerini lekelediğini, bölgede İngiliz birliklerini bekleyenlerin olduğunu, yardım edilen kabilelerin İngilizlere itimat ettiklerini, terk edilecek olursa bir daha asla İngilizlere inanmayacaklarını ifade

² T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y. EE., 87/15, 20 Cemaziyelahir 1304/16 Mart 1887: " ... Sudan Mısır'sız ve Mısır Sudan'sız olmayacağı gibi her ikisi dahî eczâsı mütemmim-i memâlik-i hazret-i pâdişâhîden olduğu cihetle elbette Sudan'ın hukûkuna ve mevcûdiyetiyle ta'rruzunun kabûl ve tecvîz buyrulmayacağı derkârdır. 'Ale'l husûs Hartum'da zarb olunmuş yirmilik sim mecîdi şeklinde görülen bir sikkenin bir tarafı tuğrâ-yı garâ-yı hazret-i pâdişâhî ile müzeyyen ve diğer tarafında (Zarb/Darb-ı Fî Hartum) yazılmış olduğu görülmüş ve Sudan'ın bütün cevâmî ve mesâcidinde ve eyyâm-ı sâ'ire hutbeleri velî ni'met-i bî minnetimiz 'emirü'l mü'minîn Sultan Abdülhamid Hân-ı Gazî efendimiz hazretlerinin nâm nâmi-i şâhânelerine okunub du'âlar idilmekde bulunmuş idüğü tahkîk edilmiş olmağla oraca zuhûra gelmiş olan ihtilâlin hukûk-ı 'âlî-i hazret-i hilâfet-penâhî 'aleyhinde olmadığı aşikârdır."

ederek Sudan işgalini meşru hale getirmeye çalışmışlardır. Bu noktada İngiliz idareciler, bölgedeki hükümete karşı isyan eden Arap kabileleri ile yerel idareler arasında barış sağlanmadıkça başarılı olunamayacağını, kendilerine yakın olan kişinin Sudan valisi sıfatıyla, çöl Araçlarını idare etmesi için ise bir "şeyh" bulunmasının İngiliz çıkarları açısından uygun olacağını rapor etmişlerdir (Özdağ, 2017, s. 324).

İşgal Süreci

Türk idaresindeki Mısır'ı "müracaat edildikçe altın yumurtlayan kaz"³ şeklinde ifade eden İngiltere'nin Sudan'ı işgali iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşamada, 1882-1885 tarihlerinde William Hicks ve General Gordon Sudan'a gönderilmiş, ancak Sudan'da patlak veren Mehdi Hareketi nedeniyle başarılı olunamamıştır. İkinci aşama ise 1896-1898 tarihlerinde Sudan'da bir Mehdi Devleti olduğu halde General Herbert Kitchener'in komutası altında gerçekleşen işgal hareketidir. 1896'da gerçekleşen işgal girişimi, iklim şartlarının olumsuz etkisi, coğrafi şartların elverişli olmaması, ikmal faaliyetlerindeki eksiklik ve İngiliz-Mısır ordularındaki uyumsuzluk nedeniyle yaklaşık üç yıl kadar sürmüştür. Sudan'ın kaderini değiştiren gelişme Atbara Savaşı'nda İngiliz-Mısır güçlerine karşı Halife Abdullah'ın aldığı yenilgi olmuştur. Bu savaşın ardından İngiliz-Mısır güçleri Omdurman önlerine kadar ilerleme imkânı elde etmişlerdir. Omdurman Savaşı'nda Halife Abdullah'ın yenilgiyle Sudan'daki İngiliz hâkimiyeti kesin olarak gerçekleşmiş böylece 'Mehdi Devleti' tarihe karışmıştır. Ocak 1899'da Condominium Antlaşması yapılarak İngiliz-Mısır ortak idaresi kurulmuştur. Sonraki dönemlerde Mısırlı yetkililer devre dışı kalmış, İngiltere bölgenin yönetiminde söz sahibi olmuştur (Özdağ, 2017, s. 117-118).

Sudan'da İngiliz İşgali

İngilizler'in Sudan'daki Mehdi hareketine karşı müdahaleleri ve bu tahliyenin gerçekleşmesi İstanbul'daki yöneticilerin karşı çıktığı bir gelişme olmuştur. 1884-1885 yıllarında bu tavrı ortaya koyan Osmanlı Devleti, 1896 yılında Mısır adına İngilizlerin Sudan işgaline karşı çıkmıştır. Sudan'a yapılan askerî harekât hazırlıklarından haberdar olan Babiali, bu gelişmeyi dikkatle takip etmiştir. Bunun için Osmanlı Devleti Mısır'daki Olağanüstü Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa aracılığıyla bu hareketin hazırlığına yönelik olarak yaklaşık 20 bin kadar asker toplanmasının sebeplerini Mısır Hidivliği'ne sormuştur (Kartal, 2011, s. 88-94).

1885'te İngiltere'nin Sudan üzerindeki askerî harekâtının Mehdi hareketi nedeniyle hezimetle sonuçlanması (Armaoğlu, 1999, s. 421), İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Mısır ve Sudan'ın geleceğine yönelik bir antlaşmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu çerçevede 1885 yılında Osmanlı-İngiliz (Mısır, Sudan) Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile İngiltere'nin Mısır'ı geçici olarak işgal ettiği ve düzenin sağlanmasından sonra İngiliz güçlerinin bölgeden çekileceği kabul edilmiştir. Bu, hiç şüphesiz İngilizlerin bölgede zaman kazanmak ve işleri kendi lehine çevirmek için uyguladığı bir politika olmuştur. İngiltere Mısır'daki konumunu sağlamlaştırdıktan sonra Sudan'ın iç kısımlarına kadar ilerlemiş, Afrika'nın güneyinde bulunan sömürgelerine ulaşmak istemiştir (Özdağ, 2017, s. 125).

İngiltere işgale hukuki bir kılıf bulmak amacıyla, uluslararası anlaşma yapmaya yetkisi olmayan Mısır Valiliği ile uluslararası bir anlaşma imzalayarak Sudan'da Mısır-İngiliz ortak yönetimini kurmuştur. Hukuksuz olarak Sudan'ı işgal eden İngiltere böylelikle Sudan'da Türk dönemini fiili olarak sona erdirmiştir. Osmanlı yöneticileri bu oldu-bittiyi kabul etmeyerek diplomatik yollarla çözüm bulmaya çalışmış, ancak bunu önleyebilecek askerî bir tedbir de ortaya koyamamışlardır (Nour, 2005, s. 123).

Türklerin haklarını ortadan kaldırmayı amaçlayan ve İngiliz-Mısır hâkimiyetini tesis ederek İngilizleri Sudan yönetimine ortak eden bu anlaşma ile Sudan'da kurulan hükümet şekli Osmanlı Devleti tarafından şiddetle reddedilmiştir. Çünkü böyle bir anlaşma, Mısır'daki Osmanlı hukukuna aykırı olmakla birlikte Hidiv'e de böyle bir anlaşma yapma hakkı tanınmamıştı. Bu anlaşma ayrıca Osmanlı haklarından bahsetmemesi nedeniyle de, daha önce Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında yapılan anlaşmalar ve İngiltere tarafından Osmanlı Devleti'ne verilen taahhütlere aykırılık teşkil etmiştir. Anlaşma bu şekli ile kabul edilirse Osmanlı Devleti'ne hukuki olarak bağlı olan Sudan, İngiliz nüfuzu altına girmiş olacaktır.⁴

³ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.PRK.TKM., 8/49, 26 Şevval 1302/8 Ağustos 1885.

⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, HR.SYS, no: 1004/51/, s.2-3 (Osmanlı Arşivi D.B., HR.SYS, no.1004)

Aslında İngilizler, bir taraftan Mısır Hidivliği'nin razı olması için Sudan'ın bir dereceye kadar hidivliğe bağlı olmasına göz yumarken, diğer taraftan Sudan'da bulunarak başka devletlerin müdahalelerini engellemek istemişlerdir. Bunun için 1898 yılında Hartum'un işgalinde İngiltere Hükümeti, Kitchener'e Mısır ve İngiliz bayraklarının yan yana dikilmesini emretmiştir. İşgal sırasında Hartum şehrinde bulunan eski Osmanlı sarayı üzerine İngiliz bayrağı asılmasını kabul etmeyen Osmanlı Devleti, İngiltere-Mısır arasında yapılan Sudan anlaşmasını da reddetmiştir. Hazırlanacak protesto notasının hazırlanmasına bizzat Padişah da müdahil olmuştur (Nour, 2005, s. 116-117).

Osmanlı Devleti'nin bürokratik girişimlerinin bir diğer örneği, İngilizlerin Sudan'daki ileri harekâtı karşısında 26 Ocak 1898 tarihinde toplanan Meclis-i Vükela'nın almış olduğu kararlardır. Bu toplantıda, İngiltere'nin sömürge politikası ve Avrupalı devletlerle giriştiği rekabet gereği menfaatleri çerçevesinde Sudan'a askeri harekât düzenlediği, ancak bu faaliyetler karşısında Osmanlı hükümetinin doğrudan bir askeri müdahalede bulunmasının doğru olmadığı ve temkinli bir politika izlenmesi gerektiğine karar verilmiştir. Sudan üzerinde Osmanlı hukukunun olduğu vurgulanan toplantıda ayrıca hiçbir şekilde Sudan üzerine bir askeri harekâta izin verilmeyeceği kararı alınmıştır. Bu durum karşısında kayıtsız kalınarak Batılı devletlerin Hariciye nezaretlerine gerekli girişimlerde bulunulacağı vurgulanmıştır.⁵

İngilizlerin aslında birer Osmanlı toprağı olan Mısır ve Sudan'daki işgalleri hiçbir hukuki zemine dayanmamaktaydı. 1899'dan sonra, İngiltere ve Mısır arasında paylaşılmış olan Sudan'da Osmanlı Devleti'nin yönetim hakkı yok sayılmış ve İngiliz işgaliyle Osmanlı Devleti'nin Sudan'daki hakimiyeti sonlandırılmıştır (Yılmaz, 2018, s. 173-174).

Ahmet Muhtar Paşa'nın Görevlendirilmesi ve Sudan'da İngiliz İşgaline İlişkin Layihaları

1 Kasım 1839'da Bursa'da doğan Ahmet Muhtar Paşa, 1856'da Bursa Askerî İdâdîsi'ni, 1860'ta Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirerek teğmen olmuştur. Bir yıl sonra da kurmay yüzbaşılığa yükselmiş ve ilk kıta hizmetini, Hersek ve Karadağ'daki isyanı bastırmakla görevli Ömer Lutfi Paşa maiyetinde yapmıştır. 1862'de Harbiye Mektebi'ne öğretmen olmuştur. 1 Mayıs 1864'te binbaşılığa yükselmiş ve Kozan'da çıkan isyanı bastırmak üzere oluşturulan Fırka-yı İslâhiyye'de görev almıştır (Uçarol, 1996, s. 446).

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, seksen yıllık ömrünün elli beş yılını fiilen devlet hizmetinde geçirerek Yemen vali ve kumandanlığı, Girit vali ve kumandanlığı, Erzurum valiliği, Hassa Ordusu kurmay başkanlığı, Bosna-Hersek başkumandanlığı, Anadolu Harp Ordusu başkumandanlığı, Manastır valiliği, Ayan Meclisi üyeliği ve vekilliği gibi görevlerde bulunmuştur. 21 Temmuz 1912-18 Ekim 1912 yılları arasında ise Osmanlı sadrazamı olarak görev yapmıştır (Uçarol, 1996, s 447).

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın çalışma konumuz açısından önemi ise, İngiltere'nin 1882'de Mısır'a asker çıkarmasıyla başlayan Mısır meselesini çözmek ve 24 Ekim 1885 tarihli Osmanlı-İngiliz Anlaşması'na göre İngiliz askerlerinin Mısır'ı boşaltmasının şartlarını hazırlamak amacıyla yapılacak görüşmelere katılmak üzere 5 Kasım 1885'te Mısır fevkalade komiserliğine tayin edilmesidir. Bu vazife altında, 1 Ocak 1886'da İngiliz komiseri Sir Henry Drummond Wolf ile görüşmelere başlayan Ahmet Muhtar Paşa, onun uzlaşmaz tutumu nedeniyle bir sonuç alamamış ve görüşmeler Sir Wolf'un ülkesine geri çağırılmasıyla sonlandırılmıştır. İngiliz askerlerinin Mısır'da kalmasının da etkisiyle II. Abdülhamid, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır'da bırakmıştır. Ahmet Muhtar Paşa Mısır'da kaldığı süreçte devleti gerek hidivlere gerekse İngilizler'e karşı en iyi şekilde temsil etmeye çalışmıştır. İstanbul'a ise 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde dönebilmiştir (Uçarol, 2015, s. 460).

Ahmet Muhtar Paşa'nın Sudan'a Görevlendirilmesi

Osmanlı Devleti Sudan'daki gelişmeler üzerine 5 Kasım 1885'te başarılı bir asker ve deneyimli bir devlet adamı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı Mısır Fevkalade Komiseri olarak atamayı uygun bulmuştur. Babiali tarafından Muhtar Paşa'ya verilen 22 Aralık 1885 tarihli görev talimatnamesine göre, Paşa, İngiliz askerinin Mısır'daki varlığının devamına neden olan Sudan sorununun halledilmesi ve asayişin temini için çalışacaktır. Bu görev, "*Hududun selâmetiyle Hükümet-i Mısırıyye'nin hüsn-i cereyân ve*

⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Meclis-i VükelaMazbataları (MV.), 94/51, 14 Kanunisani 1313/26 Ocak 1898.

*metânetinin temin olunması*⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Paşa, Hıdiv ve İngiliz komiseri ile ortak çalışma yürütmek suretiyle Mısır ordusunun düzene sokulmasına katkı sağlayacaktır (Uçarol, 1976, s. 177-179).

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kendi ifadesiyle, "Sudan'da aşayişin takarrür ve istihsâli ve muhtâc-ı tanzîm ve ıslâh olan Mısır Umûr-ı askeriye ve Dâhiliyesinin ber müceb mukâvele şerâ'it-i mu'âyene dâ'iresinde tensîki me'mûriyetiyle ve komiserlik 'unvânıyla me'mûr ta'yîn buyrulmuş olduğum cihetle"⁷ yüksek komiser olarak tayin olduğu Mısır'da Osmanlı hukukunu ve nüfuzunu yeniden güçlendirmek için, Mısır'ın mali, sosyal, askerî ve adlî yapısında tespit ettiği bozuklukların düzeltilmesi için bazı tavsiyelerde bulunmuştur (Şam, 2003, s. 129).

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu bölgeye görevlendirmesi, II. Abdülhamid'in talimatı doğrultusunda gerçekleşmiştir. Paşa'ya verilen görev talimatı, 21 Aralık 1885 günü hükümetin taslak üzerinde padişahın istediği değişiklikleri yapması ve bu değişikliklerin de Padişah tarafından onaylanması ile 22 Aralık 1885'te son şeklini almıştır (Uçarol, 1976, s. 161-165).

Paşa'nın asıl görevi, Sudan'da asayiş ve Mısır ordusunun tanzimini sağlamak, Mısır idaresinin tetkikiyle ferman hükümleri çerçevesinde gerekli tadilatı yaparak Mısır sınırının emniyetini sağlamak ve son durumu bir rapor halinde Osmanlı Devleti'ne sunmaktır. İngiltere adına Sir Henry Drummond Wolf ve Osmanlı adına Gazi Ahmet Muhtar Paşa arasındaki görüşmeler, 1 Ocak 1886 tarihinde başlamıştır. Bu süreçte Ahmet Muhtar Paşa, bir taraftan müzakerelerin devamını sağlarken, diğer taraftan zaman kazanmak üzere Wolf'u oyalayan bir strateji izlemiştir. Böylelikle, İngilizlerin Sudan meselesini öne sürerek, asıl mesele olan Mısır meselesini geri bıraktırma taktiklerinin de önüne geçmiştir (Şam, 2003, s. 122-123).

Ahmet Muhtar Paşa'nın İngiliz İşgaline İlişkin Layihaları

Ahmet Muhtar Paşa göreve başlar başlamaz, Sudan'da bulunan İngiliz askerleri hakkında şu bilgileri vermiştir: "Mesâil-i Mısıriyenin tesviyesine dair Devlet-i Aliyye ile İngiltere devleti beyninde Dersaâdet'te mün'akid 24 Ekim 1885 tarihli mukâvelenin mantukunca tarafı Saltanat-ı Seniyye'den komiserlik me'muriyetiyle 21 Rebiülevvel 1303 tarihinde (28 Aralık 1885) Mısır'a vusûlümü müteakip olunan tahkikata göre 18 bin kadar İngiliz kuvve-i askeriye-i işgaliyesiyle onlara mülhak ve İngiliz büyük zabitaları tarafından kumanda olunan Mısır efradından mürettip dokuz tabur yerli kuvve-i askeriyyenin mahlutan bir miktarı Bahr-i Ahmer cihetinde vakıa Sevakin'de bir miktarı Port Said ve Kahire ve İskenderiye'de ve kısmı a'zamı Nil boyunca Korsoko ve Vadi-i Halfa ve Aksa ve Kuş mevkiilerinde olduğu"⁸ Dolayısıyla Ahmet Muhtar Paşa 1885'te Mısır'a geldikten sonra yaptırdığı araştırma neticesinde 18 bin İngiliz askeri ve İngiliz generalleri komutasında 9 tabur Mısır askeri birliklerinin bölgede yer aldığını tesbit etmiştir. Bunların bir miktarı Sevakin, Port Sait, Kahire ve İskenderiye'de büyük bir kısmı Nil boyunca Korsoko, Vadiyi Halfa, Kuş ve Aksa'da yer almaktadır.

İngilizlerin Sudan'ın iç kesimlerine doğru ilerlemesi nedeniyle Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bölgedeki İngiliz faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatmış ve alınacak tedbirler hakkında Babialî'ye pek çok rapor sunmuştur. Bu raporlardan birinde, İngilizlerin doğal kaynaklarıyla bilinen ve Sevakin gibi bir limanı olan Sudan hakkındaki gizli maksatlarının burayı Mısır'dan kopararak himayeleri altına almak olduğu hakkındadır. Raporda Sudan'daki isyanın altında yine İngiliz parmağı olduğu; Sudan'ın kara ve deniz ulaşım yollarının kesilerek ticaret noktasında Mısır'a mecbur bırakılmasının ve Mısır hükümetine Sudan'ın terk edilmesi teklifinde bulunulmasının da İngilizler tarafından gerçekleştirildiği ve bu amaçla Sudan'ın Mısır'dan koparılmaya çalışıldığı bildirilmektedir.⁹

Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlı Sadaret makamına gönderdiği bir raporda, Sudan'da mevcûd olan isyanı yöneten üç kuvvetin olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki vefât eden Mehdî Muhammed Ahmet'in

⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE., 116/56, 15 Rebiülevvel 1303/22 Aralık 1885.

⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE., 87/15, 20 Cemazyelahir 1304/16 Mart 1887.

⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE., 87/54, 21 Rebiülevvel 1303/28 Aralık 1885.

⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 118/17, 17 Cemazyelahir 1303/23 Mart 1886.

halifesi Abdullah'ın kuvvetleridir. Bu kuvvetler Horzum'dan Dongola civârına kadar olan arazide bulunmaktadır. Diğer Abdullah'ın nâ'ibi olduğunu ilân iden ve İngilizlere karşı savaştan kuvveti kumanda eden Muhammedü'l Hayr'dır. İngilizlere karşı savaştan kuvvet onun kumandası altında bulunmaktadır. Üçüncüsü Osmân Rikana'nın komutasında Sevakin'den başlayarak Horzum'a gelen tarîk ile güneyden Nil'in doğusuna tekabül eden Sudan-ı Şarkî bölgesindeki kuvvetlerdir. İngilizler'in beş altı bin kişilik ordu sevk ettikleri askerlerle Ukkâşe mevkiinde bir savaş kazanmış olduklarını ilân etseler de bu habere ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini ve bu haberin yalnızca İngiliz kaynaklarına dayandığını belirtmektedir. İsyan tarihinden bugüne kadar subaylarla birlikte Mısır'ın otuz bin kadar askerinin mahvolduğu ve bu sayının üçte biri oranında askerinin ise Sudan askerlerine katıldığını bildirmektedir. Mehdi Muhammed Ahmed'in isyanına katılanlarda, beyâz cinlerin fiilen kendilerine yardım ettikleri inancının olduğunu belirttiği de görülür. Hatta Mısır askeri ile İngilizlerin halkın zihnini bozmaya çalışmalarına karşı bu inanç tekrar edilerek Sudanlıların mukavemet gücü artırılmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda İngilizlerin Sudan'dan çekiliyormuş gibi görünerek gerek Sudanlıları gerekse Osmanlı hükümetini oyalamaya çalıştıklarını da rapor etmektedir. Nitekim, Sudan'da asayişin sağlanması için İngiliz askerinin geriye çekilmesi kararının Mısır Hıdivi ile aralarında gerçekleştirdikleri ittifakın bir sonucu olduğunu ifade etmektedir.¹⁰

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın isyancı Sudanlıların Mısır'a taarruzu ihtimali ve Mısır'daki asayişsizliğe dair Sadaret'e gönderdiği raporda ise, asilerin Mısır'a taarruz etmek fikrinde olmadıkları ve buna da imkânlarının olmadığını bildirmiştir. Hatta Sudanlıların Mısır'a taarruzu şöyle dursun bazılarının kendi aralarında hüküm süren asayişsizlikten şikâyet ederek hükümet himâyesine ilticâ ettiklerini beyan etmiştir. İngilizlerin bu durumdan emin olarak Mısır'da bulunan kuvvetlerinin sayısını azalttıklarını da bildirmektedir. Buna rağmen Mısır sınırındaki kuvvetlerin bundan on beş yirmi sene evvelki durumdan hiç farklı olmadığı Hâriciye müsteşârı Mösyo Ferguson tarafından övgüyle İngiltere kraliçesine bildirilmiştir. Dolayısıyla Mısır'da asayişin ve askeri tahkimatın yeterli olduğundan bahisle Sudan taarruzu korkusunun olmadığını rapor etmiştir.¹¹

Ahmet Muhtar Paşa'nın bir diğer raporunda, İngiliz ablukası nedeniyle Sudan ticaret yolunun kapanmasının Mısır maliyesine zarar verdiğinden bahisle, tüccarlarla birlikte binlerce amele ve hammalın bu durumdan etkilendiği ifade edilerek yerli ve yabancı tüccarların elli altı imzalı bir dilekçeyle şikâyetle buldukları belirtilmektedir. Paşa, bu duruma acilen bir çare bulunmasını da özellikle istemektedir.¹² Ahmed Muhtar Paşa bir diğer yazısında ise, Vâdi-i Halfa tarafından Sudan ticaret yolunun açılması ve Nil kıyıları boyunca ticaretin sürdürülmesine dair talepte bulunmuştur.¹³

¹⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE, 118/16, 31 Kanun-ı evvel 301/12 Ocak 1886: "...Mebde-i 'isyân olan târîhden bu güne kadar ma'a zâbitân Mısır'ın otuz bin kadar 'askeri mahv u zâyi' olmuş ve 'inde't-tahmîn bu mîkdârın sîdüsü kadar silahlı ve silahsız bir hayat olan 'askerin de Sudanlılara karıştığı haber virilmekte bulunmuşdur. Müteveffa Muhammed Ahmed'in kıyâmına bilâ vâsıtâ tabî'yyet idenlerin fikri 'umûmen beyâz cinler 'aleyhinde ve kâffesini fi'len ve hükmen nasâr 'add eyledikleri için gayz ve 'adâvetleri derece-i mahkemede olduğu mütevâtürdür. Hatta 'asâkir-i Mısriye ile İngilizlerin harekât-ı ittihâdiyeleri Sudanlıların bu i'tikâdına kuvvet virerek isbât müdde'i için halkın zihnini bozmakla meşgul olan fesedenin dillerinde bu söz bir burhân-ı kavî olarak tekrâr idimekte imiş bunların..."

¹¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, A. MTZ 5/13, 15 Cemaziyevvel 304/9 Şubat 1887: "... Sudanîlerin Mısır'a ta'arruzu şöyle durmuş ba'zularının kendi beynlerinde hüküm süren asayişsizlikten şikâyetle himâye-i hükûmete ilticâ eyledikleri dahî fi Cemazi'el Evvel sene 304 târîhli ve yüz otuz bir numrolu 'ariza-i çâkerânemde dermeyân kılınmışdır. İkincisi Mısır'ın dâhîli asâyîşinin te'mîni kaziyesidir ki işgâl-i 'askeriyeye medâr 'add idilen esbâbın mühimmelerindendir. Hatt-ı Mısriye'de müşâhede olunmakta olan 'emniyet ve asâyîş bundan on beş yirmi sene evvelki asâyîşlerden hiç farklı olmadığı 'umûm erbâb-ı vukûf ve ma'lûmâtca müttefik-i 'aliyye olub hatta gerek kraliçe hazretlerinin bu def'a parlamentoyu küşâdı hînde ve gerek a'zâdan biri cânîbinden vukû' bulan teklîfe cevâben hâriciye müsteşârı Mösyo Ferguson tarafından îrâd olunan nutk-ı resmîlerde Mısır'ın hâl-i asâyîşce takaddümü lisân-ı sitâyîşle yâd olunmuş ve dimek ki asâyîş-i dâhîliyece de korulacak bir şey kalmamışdı..."

¹² T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Y.EE., 118/19, 8 Receb 1302/12 Nisan 1886 'Sudan ticaret yolunun kapanması sebebiyle yerli ve ecnebi tüccarların şikâyetleri hakkında Ahmed Muhtar Paşa tarafından gönderilen tahrirat.."

¹³ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Y.EE., 118/18, 21 Şaban 1303/25 Mayıs 1886.

21 Temmuz 1886 tarihine kadar süren müzakerelerden bir sonuç elde edilememiştir. İngiliz Komiseri Wolf ise, Sudan meselesine öncelik vererek Sudan ticaretinin açılması ve Sudan'da asayişin sağlanmasına odaklanmıştır; Mısır ordusunun düzenlenmesi ile Mısır'ın boşaltılmasını en sona bırakmak istemiş ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa bu meseleyi gündeme getirdikçe 'yapılacak edilecek' gibi sözlerle oyalamıştır. Hâlbuki Ahmet Muhtar Paşa, 24 Ekim 1885 tarihli antlaşmanın altıncı maddesindeki şartların, yani Mısır'da emniyetin sağlanması meselesini hallederek, derhal birer rapor hazırlamak, hükümetlerine göndermek ve sonra da Mısır'ın İngiltere tarafından tahliyesini gerçekleştirmeye çalışmıştır (Şam, 2003, s. 125). Ancak Ahmet Muhtar Paşa, İngilizlerin Sudan'da mağlup olup Dongola'ya çekilmelerine karşın hala saplantı haline getirdikleri Sudan meselesine önem verdikleri ve Sudan'ı işgal fikirlerinin baki olduğunu bildirmiştir.¹⁴

Nitekim İngilizlerin Sudan hakkındaki niyetlerine dair Ahmet Muhtar Paşa'nın Sadaret'e yazdığı 30 Ekim 1897 tarihli yazıda, vaktiyle pek çok mal ve Müslüman halkın gayretleriyle oluşturulan Osmanlı Mısır idaresinin İngilizler'in Mısır'ı işgallerinden az bir müddet sonra karıştırılmaya çalışıldığından söz edilmektedir. Bu süreçte aniden Sudan'ın işgaline giriştikleri ve harekâta başlayarak Dongola'yı ele geçirdiklerini belirtir. Ayrıca İngilizlerin bir taraftan Sudan'ı tabiiyetleri altına alarak Sevâkin'den denize bir çıkış yolu edinmek ve Berberden Sevâki'ne kadar demiryolu hattı döşeyerek ve Ümid Burnu'ndan İskenderiye'ye kadar bir telgraf hattı yapılması tasavvurları da ortadadır. Böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde ise, hilafete bağlı olan milyonlarca Müslüman ahalinin tamamının İngilizlerin eline geçme ihtimalinin açık olduğu şüphesizdir. Kızıldeniz sahili ve Sevâkin gibi Haremeyn-i Şerifeyn karşısındaki yerlerin ecnebi elinde olması vahim bir durumdur.¹⁵

Dolayısıyla Ahmet Muhtar Paşa, Kahire'de bulunduğu kısa süre içerisinde Sudan harekâtında kesilme olduğu hakkında bir layiha kaleme almakla birlikte İngilizlerin bu sükûnet ortamından faydalanarak faaliyetlerine devam ettiklerini düşünmektedir. Nitekim Vâdi-i Halfa ve Sevakin bölgelerinin İngiliz kontrolünde olması nedeniyle Sudan'a ilişkin her türlü bilgi akışı yine İngilizlerin elindedir. Bunun önüne geçmek amacıyla Vâdi-i Halfa ve Sevakin şehirlerinde Osmanlı hükümeti adına bilgi akışını sağlayacak bir memur görevlendirilmesi gerektiği fikrini Mısır Hıdiviyle de paylaştığını belirtir. İngiliz komiseri Wolf'a bu amaçla götürdüğü teklifin onaylanmasına rağmen yine komiser tarafından durumun İngiliz kabinesine bildirileceği gerekçesiyle memur atamasının geciktirilerek oyalandığını da ifade eder. İngilizlerin bu oyalama taktiğinden maksatlarının ise Sudan'ı Sevakin'e dâhil ederek ele geçirmek olduğunu belirtir.¹⁶

İngilizlerin Sudan hakkındaki gizli maksatlarının burayı Mısır'dan koparıp, himayeleri altına almak olduğu hakkında Ahmed Muhtar Paşa tarafından gönderilen yazıda ise Sudan cihetinde İngiliz politikasının Mısır'dan kopararak başka bir idare tarzı altında himâyesi altına almaktan ibâret olduğunu beyan etmiştir. Sudan'ın doğal servetleriyle nüfusça kalabalık olmasının ve Hint ticaret yolu üzerinde Sevâkin gibi bir çıkışa sahip bulunması iştahlarını arttırmaktadır. Bu bağlamda Sevakin'in işgalinin Sudan'ı Mısır'dan kesin bir şekilde ayıracağına şüphe yoktur. Rapora göre Sudan meselesinin başladığı andan itibaren denizden ve karadan abluka altına alınmasıyla Sudanlıların ticaret yolu engellenmiş olacak ve abluka hattı Mısır tarafından tahkîm kılınmış olduğundan ticari faaliyetleri Sudan'ın doğu sâhiline meyllettirilecektir. Daha sonra Sevâkin'i açıp Sudan'ın Mısır ile olan ticari münasebetlerinin oraya çevrilmesi ve belki de tamamen bu münasebetlerin ortadan kaldırılmasıyla Hindistan ticaret yolunun güvenliğini sağ-

¹⁴T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Y.EE 87/15, 20 Cemaziyelahir 1304/16 Mart 1887: "... İngilizlerin Sudanca hezimet-i mütetabi'a ve mütevâliyesi sebebiyle kuvve-i askeriyesi Dongola'yı dahî terk idildikten sonra çâkerlerinin buraya muvâsalatında anlarca ittihâz olunmuş olan karâr-ı müdâfa'anın mevki'-i icrâsı ve dârü'l hulefâ ile Dongola arayerinde Ukaşe ve Köşe gibi mevâki'den 'ibâret ve Mısır ile muvâsalası şimendüfer mü'eyyid idi. Her ne sebebe mebni ise İngilizler 'ahiren o mevki'lerin dahî tezkiye karâr virerek kuvve-i mecmû'alarını vedâ-yı hulefâ ile ihvana ric'at ütdirdiler..."

¹⁵T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Y.EE., 118/12, 3 Cemaziyelahir 1315/30 Ekim 1897: "... İngilizlerin bir taraftan Sudanı bi'l ibtilâ' sevâkından denizde bir mahrec idinmek ve Berberden Sevâki'ne kadar şimendüfer hattını temdîd itmek hakkında mahsûs olan emellerine ve Ümid Burnu'ndan İskenderiye'ye kadar bir telgraf hattı temdîdi tasavvurları ma'lûm bulunmasına nazaran mes'elenin 'umûmiyeti ve hâl-i hâzîrındaki ehemmiyeti müstağni izâh olub bu Sevâkin ile Berber hattı (...) kuvveden fi'ile gelür..."

¹⁶T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Y.EE., 118/15, 15 Receb 1303/19 Nisan 1886: "Kahire'ye geldiğinden beri Sudan hareketinde kesilme olduğu ve saire hakkında Ahmet Muhtar Paşa'nın layihası"

lamak amaçlanmaktadır. Ayrıca Sevâkin idâresini tamamen elinde bulundurmak için şimdiden kaçakçılığın önünü almak vesilesiyle Sevâkin'de bir pazar kurmak yani üstü kapalı bir halde ablukayı ortadan kaldırarak Sudan'ın sahil ahalisine politik bir yaklaşımda bulunmak amaçlanmaktadır. Nitekim gazetelerde de Vâdî-i Hulefâ'nın Sudan'a sınır olduğu şeklinde sözler geçmektedir. Sevâkin'e sevk edilecek kuvvetin subaylarının da mutlaka İngiliz olarak tayin edilmesine özen gösterilmesi ve bundan önce bir aralık Sudan'ın terki gibi bir teklifin Mısır hükümetine sunulması emareleri bir araya getirildiğinde Sudan için İngilizlerin gelecekte bir kötü niyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre böyle bir durumun gerçekleşmesi halinde Kızıldeniz'in Asya sâhiline ve Hicaz bölgesine yapacağı tesir çok yıkıcı olacaktır.¹⁷

Nitekim İngilizlerin Mısır üzerinden yeni askeri birlikler sevki ile Sudan harekâtını tahkim etmesi, Osmanlı devlet adamlarını rahatsız etmiş ancak Osmanlı Devleti'nin bürokratik anlamdaki tüm girişimlerine rağmen İngilizlerin Mısır Hıdivini istekli olmasa da ikna ettikleri görülmüştür. Nitekim Sudan'ın işgali sonrasında Mısır Hıdivinin II. Abdülhamid ile görüşmek istediği ancak İngilizlerden çekinmesinden dolayı bir türlü görüşemediği de bilinmektedir.

Buna ilişkin bir raporda, Ahmet Muhtar Paşa'nın İngiliz Komiseri Henri Drummont Dolef ile Mısır Hıdivi arasındaki toplantıda Mısır askerinin tanzimi ve Sudan'a dair konuların görüşüldüğünü belirtmesi üzerine meselenin etraflıca görüşülmesi için Seraskerlik tarafından araştırma yapılması istenmiştir.¹⁸

Bir diğer raporda, Mısır meselesine ilişkin Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın asker tanzimi, sınırın düzenlenmesi gibi meselelerde İngiliz komiseri Wolf'la görüşüğünü ancak tekliflerinin İngiltere tarafından reddedildiğini ifade etmektedir. Wolf, 5 Kasım 1885 tarihli mukavelenâmenin uygulanması diplomasisinde de aynı tavrı sürdürmüştür. İngiliz komiserine göre, Mısır ordusu 8.000 nefer nizamiye ve 6.700 kadar jandarma ve polis ile Mısır ordusunun asayişini korumaya muktedir olduğunu belirterek sadece maliye ve adliye dairelerinde islahata gerek duyulduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Dolayısıyla ona göre, Sudan'daki isyanın bastırılması sonrasında Sudan'da sükût ve asâyîş hâsıl olmakla birlikte Mısır'daki ordunun mevcut sayısı da yeterlidir.

¹⁷T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE 118/17, 17, Cemaziyelahir 1303/23 Mart 1886: "... Sudan'ın servet-i tabi'îyesiyle kâbil-i i' mâr bir hâlde bulunarak nüfusca dahî galebelik olması ve Hind tarihi üzerinde sevâkin gibi bir mahrece mâlik bulunması ta'amlarını artdırmamak muhaldir. Binâ'en 'aleyh Makala ve Şehr İskelelerini benimseyerek hazır mevt taraflarının ticâretini ele geçürdüğü gibi sevâkinin işgâl-ı hâzırı dahî bir şekl-i dâ'imiyi alır ise Sudan'ın Mısır'dan kat'î irtibât ideceğinde tereddüd olamaz. 'Arz ve ta'rifden müstağnîdir ki Sudan mes'elesinin bidâ' itdiği zamândan biraz sonra orasının berren ve bahren abluka tahtına alınmasıyla Sudanlıların tarik-i ticâretleri kâmilten sedd edilmiş ve hele abluka hattı Mısır cihetinden fevka'l 'ade tahkîm kılınmış olduğundan şimdi sevâkinden tedricen ablukayı ref' ile Mısır cihetinde ibkâ itmek ve bu vesîle ile mu'âmelât-ı ticâriye Sudaniyeli şark sâhiline meyl itirdikden sonra sevâkini açub Sudan'ın Mısır ile olan münâsebât-ı ticâriyesini oraya icrâ ve belki külliye imhâ eylediğinden ve şû hâl ile geçecek zamândan bi'l istifâde Mısır ile Sudan beynindeki revâbıtı da küşettikden sonra Hindistan tarikince olan menâfi'ini dermeyân ile sevâkin idâresini bütün bütün yedinde ibkâ için şimdiden kapakçılığın önünü almak vesilesiyle sevâkinde bir bazar küşâd itmek ya'ni üstü kapalı bir halde ablukayı oradan kaldırarak Sudan'ın sevâhil-i ahalisine bir cemîle gösterilmek 'azminde bulunuyor..."

¹⁸T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, MV., 9,8 Şaban 1303/12 Mayıs 1886: "... İngiliz Komiseri Sir Hanri Dermond Dolef ile vukû' bulan ictimâ' larda hıdiv hazretlerine bi'l muvâfaka dermeyân olunan mü'tala'ât-ı şâhânenin komiser-i mümâileyh tarafından taleb olunan hü'lâsasını mübeyyin kaleme alınan varakanın gönderildiğine ve bunun Fransızca'ya terceme itdirilen bir suretinin bilâ imzâ komiser-i mümâilyehe virildiğine dâ'ir Gazi Ahmed Muhtar Paşa hazretlerinin 12 Cemaziel Ahir sene 303 târîhli tahrîrâtıyla mezkûr varaka ve işbu varakaya İngiltere Hâriciye Nezâreti'nden gelen cevâblarına 'aynen Fransızca'ya terceme olunduğunu bi'l beyân komiser-i mümâileyhin virdiği varaka tercemesinin gönderildiğini ve ol'bâbda ba'zı ifâdât ve mü'tala'âtı hâvî paşâ-yı müşârunileyh tarafından 24 Receb sene 303 târîhli vârid olan diğer tahrîrât ile melfûfâtı kırâ'at olundu..."

¹⁹T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Müfettişlik ve Komiserler Tahriratu, (Y.PRK.MK.), 3/31, 13 Cemaziyelahir, 1304/9 Mart 1887; Keza, MV, 10, 26 Şaban 1303/30 Mayıs 1886.

Mısır meselesinde Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın asker tanzimi, hududun düzenlenmesi gibi meselelerde İngiliz komiseriyle görüşüğünü ve tekliflerinin İngiltere tarafından reddedildiğini de bildirmektedir.²⁰

Hâlbuki Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Sudan'da asayişin sağlanmasında da kullanılmak üzere Mısır'ın o günkü asker ihtiyacının 16.000 nefer olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte emir ve komutanın tamamen Osmanlı'nın elinde olması gerektiğini, İngiltere'ye terkedilemeyeceğini belirtmektedir. Çünkü Mısır askeri kuvveti ferman üzere, Osmanlı ordusunun bir parçası durumundadır. Ayrıca, idare ve kumandası ağırlıklı olarak İngiliz kontrolünde olan polis ve jandarma da, yine ferman hükmüne göre Harbiye Nezaretinin idaresi altında bulunmalıdır. İngilizler ise bu durum karşısında daha önce de belirtildiği üzere 8.000 ve daha az miktarda kuvvetin Mısır için yeterli olacağını düşünmektedir.²¹

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İngiliz askerinin Asvan'a çekilmesi, Mısır askerinin Hulafa'da kalması, altı tabur İngiliz askerinin en kısa sürede Mısır'dan çekilmesi ve Sudan'da kalacak Mısır askerinin Sudan merkezine mi yoksa çevresine mi konuşlandırılacağı hakkında İngiltere hükümetinin yaklaşımının da tam olarak anlaşılamadığından bahsetmektedir. Ona göre Ukkâşe ve civarındaki mevkinin elde tutulması gerektiğinden Mısır ordusunun hâliyle Sudan'a karşı konuşlandırılması da uygun değildir.²²

Ahmet Muhtar Paşa diğer bir raporunda, İngiliz kuvvetlerinin 20 ay kadar önce Dongola'ya yönelik askeri harekâtının asıl amacının Hartum, Tokar ve Sevakin'e kadar ulaşarak buralara el koymak olduğunu bildirmiştir. Kutsal mekânların karşı sahilinde yer alan Sevakin ve çevresinin İngiliz kontrolüne geçmesi halinde Hicaz bölgesinin ciddi manada tehlikeye düşeceğini ve buna karşı en kısa zamanda ciddi tedbirler alınması gerektiğini ifade etmiştir. İşte bu tedbirlerden biri olarak Şam'dan Süveyş Kanalı'na ve Konya'dan Şam'a tren hattı döşenmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Ancak İngilizlerin buna müsaade etmeyeceklerini ve her türlü hile ve rüşvet yoluna başvurabileceklerini de ısrarla vurgulamıştır.²³

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 29 Ekim 1897'de gönderdiği raporda ise, Sudan'ın doğusunda Kızıldeniz sahilindeki önemli noktalardan Tokar ve Sevakin'in, batısında ise Hartum cihetlerinin İngiliz kontrolünde olduğunu, bu durumun coğrafi yakınlığı nedeniyle Hicaz bölgesi açısından bir tehdit oluşturduğunu belirtmiştir. Hicaz vilayetinin güvenliği ve Mısır'ın askerî olarak desteklenmesi için de, Şam'dan Süveyş kanalına ve Şam'dan Konya'ya kadar demiryolu hattı yapılması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Paşa'ya göre bu hat Osmanlı Devleti'nin kara yoluyla Mısır'a asker sevkini sağlayacaktır. Şayet bu hat yapılmazsa Mısır üzerinde İngilizlerin etkisini kırmak mümkün olmayacaktır.²⁴ Ahmet Muhtar Paşa, Sudan'ın İngilizler tarafından yavaş yavaş işgal edildiğini ve ileride İngiltere tarafından Sudan'a el konulmasına zemin hazırlandığını ifade etmektedir. Nitekim 1900 yılından sonra Hicaz demiryolu yapımına başlanması, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın teklifinin Osmanlı hükümeti tarafından dikkate alındığını göstermektedir.

Sudanlıların Muhammed Ahmed Mehdî'ye itimat etmelerinden dolayı pişmanlık duyarak Hidivden özür diledikleri hakkında Ahmed Muhtar Paşa tarafından gönderilen tahriratta Sudanlıların özrü şu şekilde yer almaktadır: "Bir müddetden berü memleketimize târî olan belye-i ihtilâl münasebetiyle ahâlimizin mu'teberânı zelil ve fakiri nâ'il mal olmuş ve bununla berâber herkes mütemehhidinin da'vâ-yı bâ taline

²⁰T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.PRK. MK, 3/31: "... C. Fî 22 Şubat sene 302 Mısır işine evvelen 'asker ve polisin tanziminden ve Sudan'da i'ade-i asayiş için tedâbir-i ıslâhiyye ittihâzı lüzumundan bedâ'i olunmuş ve ol'bâbdaki mütâla'ât-ı çâkerânem fî 12 Cemaziel Evvel sene 303 târihli 'ariza-i ile takdîm idilmiş olub fakat İngilterece kabûl olmamasından nâşi mes'elenin hâliyle kalmadığı ve binâ'en 'aleyh ber müceb-i mukâvele henüz rapor takdimi zamânı hülûl itmediği ma'lûm-ı 'âlî-i hazret-i sadâret-penâhîdir..."

²¹T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO) Mümteza Kalemî Mısır (MKM.) 13/44, 20 Cemaziyelahir 1304/16 Mart 1887.

²²T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE, 130/91, 9 Cemaziyelahir 1303/15 Mart 1886: "...Asâkir-i Mısriye'nin vâdi-yi hulefâda bulundurulması sözünden maksad vâdi-yi hulefânın ilerü karagolları müşâbehesinde olan 'Ukkâşe ve 'Ummâre gibi elyevm kuvve-i 'askeriye ile muhâfaza olunmakda bulunan yüz kırk kilometru tûlünde olan bir araziye terk ile yalnız nefis vâdi-yi hulefâyı muhâfaza itmeğemidir. Yoksa vâdi-yi hulefâ merkez ittihâz kılınarak mevâki'-i muharreresi ilerü karagolu hükmünde kemakân-ı hıfz olunmak midir..."

²³T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE, 118/10, 17 Teşrin-i Evvel 1313/29 Ekim 1897.

²⁴T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE, 118/10, 17 Teşrin-i Evvel 1313/29 Ekim 1897.

vaktiyle i'timâd itdiklerine nâdim ve pişmân olarak i'tirâf-ı cürm-i mesbûk ile rızâ-yı hidîvânelerini tahsil için cümlemiz 'emr u işâret-i fehîmânelerine mutî' ve muntazır bulunmuşdur. Harekât-ı kabiha-i sâdiralarımıza kemâl-i ihlâs ile istiğfâr ve muhafaza-i cân ve malımız için buralara gönderilecek 'asâkiri hüsn-i kabûl için intizâr itmekdedir. Cem'iyet-i itihâdlarına inhilâl-i 'arız olmuş olan fie bağıyyenin imhâsı hakkında olan tasmîmât-ı müttetikânemiz icrâ idememekliğimiz 'askerin 'adem-i vücudundan neş'et ediyor. Ve'l hâsıl kemâl-i zillet ve şiddet ile hâkpâ-yı fehîmânelerinden istimdâd ider ve düçâr olduğumuz şu tenkinâ-yı ızdırâbdan bizi kurtaracak olan 'asâkirin zuhuruna vefûr-ı intizârımızı 'arz ideriz.²⁵" Bu beyanda görüleceği üzere, Sudanlılar Mehdi'ye itimat etmelerinin akabinde içine düştükleri sıkıntılı durumun farkında olarak Hıdiv'e itaatlerini bildirmişler ve içine düştükleri durumdan kurtulmak için Sudan'a asker sevki talebinde bulunmuşlardır.

Dolayısıyla bu özür, Mehdi'nin ölümünün akabinde isyanın reisleri arasına nifak ve ihtilâf girmesiyle birlikte Sudan'da hüküm süren asayişsizlikten bahisle burada yeni bir hükümet kurulması talebinden ibâret bir özürdür. Ancak bu özürde bulunanların Sudan'da belli bir kesime ait olup sadece bu söze güven duyulmaması üzerine Sudan'da bulunan yedi reisin mushafa el basarak söz verdikleri de görülmüştür.²⁶

Osmanlı hükümeti, Sudan'da İngiliz ablukası ve ardından işgaline karşı diplomatik olarak çözüm arayışı içerisindeyken İngiliz-Mısır ortak birlikleri Sudan'ın iç kesimlerine doğru ilerlemeyi sürdürmüştür. Bununla birlikte Doğu Afrika'da önemli başarılar elde eden Osman Dikne, Şubat 1898'de Halife'nin kuzeni Mahmud Ahmed'e yardım etmek amacıyla bölgeye ulaşmıştır.²⁷ Nitekim Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır hidivi ile yaptığı mülakat neticesinde İngilizler'in Sudan'daki başarılarına ilişkin hazırladığı raporda, İngilizlerin Sudanlılara büyük bir zâyîât verdirerek iki top terkiyle mevkillerini bıraktırtıp Artib'in ortasına kadar takip ettiklerini bildirmiştir.²⁸

Gazi Ahmed Muhtar Paşa bir diğer raporunda da, İngilizlerin bölge üzerindeki harekâtı karşısında Sudanlıların vatanlarını savunmak zorunda olduklarını ifade etmiş²⁹ ve İngilizlerin emperyalist faaliyetlerine karşı Sudanlıların mücadelesini meşrulaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin almış olduğu kararlara rağmen İngiltere Sudan'da ilerlemiş, Afrika kıtasının Avrupalı devletler tarafından paylaşılmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin diplomatik girişimleri Avrupa nezdinde yeterince etkili olamamıştır (Özdağ, 2017, s.136) .

1899 yılı sonrası Osmanlı Devleti'nin buradaki yönetim hakkı yok sayılarak İngiltere ve Mısır arasında paylaşırlan Sudan'da İngiliz işgaliyle birlikte Osmanlı Devleti'nin fiilî idaresi son bulmuştur (Hasan, 2006, s. 289).

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte, Türkiye ile Mısır arasındaki hâkimiyet bağı bu kez resmî olarak sona ermiş ve Türkiye Sudan'daki resmî haklarından vazgeçmek durumunda kalmıştır (Yılmaz, 2018, s. 174).

Sudan Meselesinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Faaliyetlerine İlişkin Değerlendirme

²⁵ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE, 118/21 29 Zilhicce 1303/28 Eylül 1886.

²⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.EE, 118/221, 15 Cemaziyevvel 1304/9 Şubat 1887: "... birkaç ser kerde-i bigâtekre dâ'ire-i ita'ate idhalleri için 'asâkir-i Mısriye ile birlikte hareket ideceklerini ve hadd-i zâtında o makulelerin cüz'iyât kâbilinden idüğünü ve kendisi 'an asıl karındaşı İlyas Paşa ile nâfizü'lkelâm daha yedi nefer rü'esânın mushafa el koyarak beynlerinde hâsıl itdikleri 'ahd u misâk üzerine gönderilüb fakat şu hâli hatta yalnız 'acizlerine söylemeye yemin itdirilmiş idüğünü dermeyân ve şu kadar ki bu sözü burada göreceği hâlin derecesine göre iktizâ idenlere de lüzumu derecesinde isti'mâl itmeğe me'zûn olduğumu ve eğerce tarîk-i muhâbere ve amed-i şod meftûh bulunsa hâlin 'emirü'l mü'minin efendimiz hazretleri nâmına olarak 'arz-ı 'ubûdiyeti nâtik evrâk dahî getürmeğe müsâ'id olduğumu hâtimme-i makâl olarak irâd eylediğine mebni kalbini ısındıracak ve hamîyyet-i islâmiyesini galeyana getürecek sözlerle mülâkâta nihâyet virildi..."

²⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.PRK. MK., 8/20 12 Mart 1314/24 Mart 1898.

²⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.A. HUS, 186/118, 24 Rebiülevvel, 1303/31 Aralık 1885.

²⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Y.PRK.MK. , 8/3, 8 Kanunisani 1313/20 Ocak 1898.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa İngiltere'nin 1882'de Mısır'a asker çıkarmasıyla başlayan Mısır meselesini çözmek ve 24 Ekim 1885 tarihli Osmanlı-İngiliz Anlaşması'na göre İngiliz askerlerinin Mısır'ı boşaltmasına yönelik görüşmelere katılmak üzere 5 Kasım 1885'te Mısır fevkalade komiserliğine tayin edilmiştir. 1 Ocak 1886'da İngiliz komiseri Sir Henry Drummond Wolf ile görüşmelere başlayan Ahmet Muhtar Paşa'nın girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Ahmet Muhtar Paşa Mısır'da kaldığı süre içerisinde devleti gerek hıdivlere gerekse İngilizler'e karşı en iyi şekilde temsil etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İngilizlerin Sudan'ın iç kesimlerine doğru ilerlemelerine şahit olan Ahmed Muhtar Paşa, bölgedeki İngiliz faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Ayrıca alınması gereken tedbirlere ilişkin Babıali'ye pek çok rapor sunmuştur.

Ahmed Muhtar Paşa'nın raporlarında İngilizlerin Sudan'da, Mısır'dakine benzer bir süreci işlettikleri ve bu bölgeyi de Mısır gibi işgal etmeye çalıştıkları vurgulanmıştır. Mısır hükümetinin işgal sürecini engellemeye muktedir olmadığı da bu raporlarda ifade edilmiştir. Ayrıca İngilizlerin her an işgal girişiminde bulunabileceklerini belirterek bölgedeki askerî kuvvetlerin sürekli hazırlıklı olması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Bu bağlamda, Mısır ordusunun sayısı artırılmadan Sudan'daki durumun mevcut ordu ile çözülemeyeceğini de belirtmiştir.

Sonuç

1821'den itibaren Osmanlı egemenliği altına giren Biladü's-Sudan, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Afrika kıtasında yeni sömürgeler elde etmek isteyen Batılı devletlerin hedeflerinden biri olmuştur. 1881'de İngiltere, Mısır'ı işgal ettikten sonra gerek Güney Afrika'da bulunan sömürgeleriyle bağlantıyı sağlamak gerekse Fransızların Sahra-altı Afrikası'nda doğuya doğru genişlemesini önlemek maksadıyla Sudan'a göz dikmiştir. Zaten yukarıda da belirtildiği üzere İngiltere'nin Mısır, Sudan ve Kızıldeniz kıyılarına yerleşme politikası 1878 Berlin Antlaşması sonrasında ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu tarihten sonra İngiltere'nin sömürge yollarını güvence altına almak ve yeni nüfuz alanları edinmek üzere harekete geçtiği görülmektedir. Nitekim İngiltere'nin bu tarihlerde artık Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçtiği de malumdur.

İşte böylece 1880'lerin başında Osmanlı devletinin içinde bulunduğu siyasi-askeri şartlar da göz önüne alındığında İngiltere'nin bölgedeki varlığını etkin hale getirmesinin önünde çok da engel yok görünmektedir. Tam da bu sırada ortaya çıkan Mehdi Hareketi, İngiltere'ye önce Osmanlı/Mısır kuvvetleriyle Sudan'a müdahale etme imkânını vermiştir. Hemen ardından da İngiltere bölgede en etkin güç haline gelmiştir.

1882'den itibaren İngiltere'nin buradaki varlığı, Osmanlı devletinin en üst dereceden takip ettiği gelişmelerden olmuştur. İngiltere'nin Sudan'ı işgali iki aşamada gerçekleşmiştir. İlki 1882-1885 dönemidir ve bu dönemde Mehdi Hareketi ortaya çıkmıştır. 1885'den işgalin tamamlandığı 1899'a kadar geçen dönem de ikinci aşamadır.

İşte Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Sudan ile ilgili layihalarının ortaya çıkmasına sebep de 5 Kasım 1885'de Mısır fevkalade komiseri olarak atanması gereğince buraya gitmesi ve olayları yerinde görmesidir. Görev talimatnamesinde "İngiliz askerinin Mısır'daki varlığının devamına neden olan Sudan sorununun halledilmesi ve asayişin temini için çalışılması" emredilen Ahmet Muhtar Paşa, Mehdi Hareketi sonrasında Sudan'a gelmiştir. İlk tespitlerinden biri "Mısır'sız Sudan, Sudan'sız da Mısır'ın düşünülemediği"; ve her ikisinin de Osmanlı topraklarını tamamlayan unsurlar olduklarıdır. Bu sebeple layihasında, Sudan'ın hakkına ve mevcudiyetine taarruzun kabul edilemez olduğunu vurgulamıştır. Zira onun müşahadesine göre, Sudan halkı, bu tarihlerdeki bütün isyan ve işgal girişimlerine rağmen Halife-Sultan II. Abdülhamid'e samimiyetle bağlıdır.

Ne var ki, Gazi Ahmed Paşa, kısa sürede İngiltere'nin Sudan iç kesimlerine doğru ilerlemesine şahit olmuş ve Osmanlı idaresinin egemenlik haklarını korumak amacıyla gelişmeleri detaylı bir şekilde layihalarla payitahta bildirmiştir.

Esasen tecrübeli ve bölgeyi iyi bilen bir bürokrat olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır Fevkalade Komiserliği'ne getirilmesi, Osmanlı Devleti'nin İngiliz birliklerini Mısır'dan tahliye etmek amacıyla gösterdiği diplomatik çabalara yönelik bir girişimdir.

Ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın büyük devlet tecrübesi ile yaptığı öneri ve uyarıları dikkate alınmaya çalışılsa da İngilizlerin Sudan'ı ele geçirme noktasında kararlı politikaları, Osmanlı Devleti'nin çabalarını

boşa çıkarmıştır. Dolayısıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yukarıda detaylarıyla verilen Sudan'ın işgalinin önüne geçmek için yaptığı tespitlere dayalı tavsiyeleri de bir sonuç vermemiştir.

1896 yılına gelindiğinde Kitchener komutasındaki İngiliz-Mısır birliklerinin işgal girişimi gerçekleşmiştir. Her ne kadar İngilizlerin Sudan'daki genişleme siyaseti Osmanlı hükümeti tarafından tepkiyle karşılanırsa da Osmanlı'nın diplomatik girişimleri görmezden gelinmiş ve İngiliz ilerlemesi 1898 Omdurman Savaşıyla sonuçlanmıştır. Ocak 1899'da İngiltere ile Mısır arasında imzalanan Condominium Antlaşması'yla İngiltere, bölge üzerindeki siyasi nüfuzunu daha da arttırarak tüm idari sorumluluğu üzerine almıştır.

Tarihi süreç böyle olmakla birlikte kanaatimizce Sudan'ın işgali sürecinde yaşanan tecrübeler esasen bugünün Afrika ve dünya jeopolitiği ve jeostratejisinde önemle dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C.Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı:

- T.C. Cumhurbaşkanlığı. (16 Mart 1887). Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), Mümtaze Kalemî Mısır(MKM.), 13/44, 20 Cemaziyelahir 1304.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (9 Şubat 1887). A. MTZ, 5/13, 15 Cemaziel Evvel 304.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (12 Mayıs 1886). Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), 9, 8 Şaban 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (30 Mayıs 1886). MV., 10, 26 Şaban 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (26 Ocak 1898). MV., 94/51, 14 Kânunusani 1313.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (31 Aralık 1885). Y.A.HUS, 186/118, 24 Rebiulevvel 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (16 Mart 1887). Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), 87/15, 20 Cemaziyelahir 1304.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (28 Aralık 1885). Y.EE., 87/54, 21 Rebiulevvel 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (22 Aralık 1885). Y.EE., 116/56, 15 Rebiulevvel 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (29 Ekim 1897). Y.EE., 118/10, 17 Teşrinievvel 1313.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (30 Ekim 1897). Y.EE., 118/12, 3 Cemaziyelahir 1315.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (19 Nisan 1886). Y.EE., 118/15, 15 Receb 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (12 Ocak 1886). Y.EE., 118/16, 31 Kânûn-ı evvel 301.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (23 Mart 1886). Y.EE., 118/17, 17 Cemaziyelahir 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (25 Mayıs 1886). Y.EE., 118/18, 21 Şaban 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (12 Nisan 1886). Y.EE., 118/19, 8 Receb 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (9 Şubat 1887). Y.EE., 118/21, 15 Cemaziyelevvel 1304.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (15 Mart 1886). Y.EE., 130/91, 9 Cemaziyelahir 1303.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (9 Mart 1887). Yıldız Perakende Müfettişlik ve Komiserlikler Tahrirâtı(Y.PRK.MK.), 3/31, 13 Cemaziyelahir 1304.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (24 Mart 1898). Y.PRK.MK., 8/20, 12 Mart 1314.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (20 Ocak 1898). Y.PRK.MK., 8/3, 8 Kanunusani 1313.
- T.C. Osmanlı Arşivi. (8 Ağustos 1885). Y.PRK.TKM., 8/49, 26 Şevval 1302.

Armaoğlu, F. (1999). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK Basımevi.

Arpa, Enver. (2013). *Afrika Satrancında Sudan*. Ankara: Meneviş Yayınları.

Avcı, M. (2009). Sudan. *İslam Ansiklopedisi c. 37* içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Aykaç, M. "Func". Erişim tarihi: 16.12.2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/func>

Gümüş, M. (2013). *Sultan II. Abdulhamid'in Mısır Politikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Hasan, F. Y. (2006). *Sudan Özelinde Türk-Afrika İlişkilerinin Bazı Yönleri*. A. Kavas, H. Öztürk (Ed.). H. Dikici Bilgin (Çev.). Yükselen Afrika ve Türkiye, I. Uluslararası Türk-Afrika Kongresi (23 Kasım 2005), İstanbul: TASAM Yayınları.

Karabayır, C. (2011). Sudan Ülke Raporu, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara.

Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı 1908 - 1918)*, Ankara.

- Kavas, A. (2009). Sudan(Tarih). *İslam Ansiklopedisi*, c. 37 içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Koçak, M. (1999). *Mehdi Hareketinden İslam Devrimine Sudan*. İstanbul: Esra Yayınları.
- Kutluoğlu, M.H. (2002). Kavalalı Mehmed Ali Paşa. *İslam Ansiklopedisi*, c.25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Nour, T.M. (2005). İngilizler'in Sudan'da Türk dönemine son vermesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı: 8.
- Orhonlu, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, M. (2005). Muhammed Ahmed el-Mehdi. *İslam Ansiklopedisi* c. 30 içinde. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özdağ, A. (2017). "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)". *OTAM*, 42/Güz, s.117-147
- Seyyid, E. F. (2003). Mehdiler. *İslam Ansiklopedisi*, c. 28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şam, E.A. (2001). *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Siyaset*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Şam, E.A. (2003). İngilizler'in Mısır'a yerleşmesi ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın raporu. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 147.
- Uçarol, R. (1976). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Uçarol, R. (1996). Gazi Ahmed Muhtar Paşa. *İslam Ansiklopedisi* c.13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih (1789-2014)*, İstanbul: Der Yayınları.
- Yılmaz, T.O. (2018). Türklerin Sudan'daki Hâkimiyet ve İdaresi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118(233).
- Yol, F. (2016). *19. Yüzyılda Sudan'da Osmanlı Yönetimi ve İngiliz İşgali*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.

AFRO-TÜRKLER ETNİK KÖKEN VE KİMLİK, ÇİZGİ KİTABEVİ: KONYA

(Pof. Dr. Erdal AKSOY)

KİTAP TANITIMI

Hakkı Taşğın

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Kölelik meselesi Dünya çapında hayli etkileri olan ve olmaya devam eden bir olgudur. Batı'nın, Dünya'nın farklı coğrafyalarındaki etkinliğini arttırmamasıyla birlikte Köle Ticaretleri başlamış ve Batı'nın kapitalist ekonomi alanında bugünkü dinamizmini yaratan temeller köleler üzerinden atılmıştır. Kölelik ve Köle Ticareti meselesinin uluslararası alanda olumsuz bir olgu olarak okunmaya başlamasıyla birlikte bu konunun görünürlüğünün azaltılması için gerekli çabalara girilmiştir. Buna rağmen mesele toplumsal hafıza ve bakiyede yaşamaya devam etmektedir.

Erdal Aksoy'un Mart 2019'da Çizgi Kitabevi'nden çıkan "Afro-Türkler Etnik Köken ve Kimlik" kitabı; Batı'da, Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Kölelik ve Köle Ticareti meselesini ele almaktadır. Köle Ticareti, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam etmiş ve milyonlarca insanı özellikle de Afrikalıları etkilemiştir. Kitapta öncelikle Batı'da köleliğin tarihi ele alınmış sonrasında da köleliğin Osmanlı Coğrafyası ve Türkiye'de ortaya çıkmasına ve yasaklanmasına değinilmiştir. Kölelik resmi olarak yasaklandıktan sonra evlatlık/besleme adı altında toplumsal alanda bir süre daha devam etmiştir.

Batı'daki ve Türk Dünyasındaki köleliğin kitaptaki temel ayrım noktası; Batı'daki köleliğin ağır işlerde, daha sert kurallara tabi olması Osmanlı'daki köleliğin ise daha ziyade ev içinde ve hizmet işlerinde olmasıdır. Ancak bunun yanı sıra şu da ifade edilmelidir ki Osmanlı Coğrafyasında köleliğin ilk görünür olduğu dönemlerde köleler ağır işlerde, tarlalarda çalıştırılmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde kölelik, 1800'lü yıllarda Batı Ege bölgesindeki yabancı yatırımları olan çiftliklerin iş gücü ihtiyacını karşılamak için yabancılar tarafından Afrikalıların getirilmesiyle başlamıştır. O dönemde Anadolu'ya gelen Afrikalılar bugün Afro-Türkler olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Afro-Türkler; İzmir merkez Konak ilçesi Çimentepe, Sabırtaşı, Dolaplıkuyu, Eşrefpaşa, İkiçeşmelik, Tamaşalık ve Ballıkuyu mahalleleri ile merkez Karabağlar ilçesi, Torbalı ilçesine bağlı Subaşı beldesi, Naime ve Tulum köyleri, Tire ilçesine bağlı Yeniçiftlik, Bayındır ilçesine bağlı Hasköy ve Çırpı köylerinde yaşamaktadırlar.

Bu kitabı meydana getiren çalışmada, Afro-Türklerin etnik köken ve kimlik algıları, göç hikayeleri ve kültürleri araştırılmıştır. Böylelikle bu çalışmayla literatüre yapılan katkı neticesinde Afro-Türklerin toplumsal alanda daha görünür kılınmaları amaçlanmıştır.

Afro-Türklerin yaşamış oldukları deneyimlerin anlam dünyalarındaki etkilerinin derinlemesine tespiti için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın katılımcılarına yarı-yapılandırılmış görüşme formu tekniği uygulanarak veriler toplanmıştır. Nitel araştırma; İzmir merkez Konak ilçesi Eşrefpaşa, Çimentepe, İkiçeşmelik ve Ballıkuyu mahalleleri, Karabağlar ilçesi, Torbalı ilçesine bağlı Subaşı Beldesi, Naime köyü, Tulum köyü, Tire ilçe merkezi ve Tire'ye bağlı Yeniçiftlik köyü ve Bayındır ilçesine bağlı Hasköy ve Çırpı yerleşim birimlerinde yapılmıştır. Örneklemin belirlenmesinde ve katılımcılara ulaşılmasında kartopu örneklem yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sahasında yaşayan Afro-Türkler kendi içlerinde genç-yetişkin (21-39 yaş grubu), orta-yetişkin (40-59 yaş grubu) ve yaşlılar (60+ yaş grubu) olmak üzere üç grupta sınıflandırılmışlar ve her gruptan 10 kişi olmak üzere toplamda 30 kişi ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Kaynak kişilerden yarı-yapılandırılmış görüşme formu ile elde edilen veriler betimsel analiz uygulanarak çözümlenmiştir. Veriler dört aşamada kullanılmış ve analiz edilmiştir: betimsel analiz için bir çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması, bulguların yorumlanması.

Sonuç olarak Afro-Türlere yönelik literatür oldukça zayıf, nitel araştırmalar ise hayli yetersizdir. Bu nedenle, Aksoy'un "Afro-Türkler Etnik Köken ve Kimlik" kitabı literatür açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu çalışma nitel araştırma yönteminin veri toplama tekniklerinden birisi olan görüşme formu ile sahadan derlenen verilerin analizi ve yorumlanmasıyla gerçekleştirilmesi hasebiyle de ilk olma özelliği taşımaktadır. Bu kitap, hem literatürdeki önemli bir alanı doldurmakta hem de o alana yönelik özellikle sosyoloji zemininde olmak üzere farklı disiplinlerde ve sahalarda çalışmalar yapılması gerektiğine de dikkat çekmektedir.

AFRİKA YEMEK KÜLTÜRÜ T. C. CUMHURBAŞKANLIĞI, ANKARA 2018

(Ed. Prof. Dr. Suna TİMUR AĞILDERE)

Kitap Yazarları: Prof. Dr. Suna Timur Ağildere, Prof. Dr. Figen Durlu Özakkaya, Doç. Dr. Mustafa Aksoy

KİTAP TANITIMI

Doç. Dr. Menekşe Cömert

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü
menekşe.comert@hbv.edu.tr

Afrika Yemek Kültürü kitabı, Cumhurbaşkanlığı himayelerinde, Dışişleri Bakanlığı, Ankara'da bulunan 34 Afrika Büyükelçisi Eşleri Derneği (ASHOM), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı Türk Tarih Kurumu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (AHBVÜ) Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (AHBVÜ) Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (AHBVÜ) Edebiyat Fakültesi Mütercim-Tercümanlık Bölümünün ve kitapta yer alan görsellerin tasarımı Arkeoloji Bölümünün işbirliği ile hazırlanmıştır.

Türkiye'nin Afrika kıtası ile beş yüzyıla dayanan kültürel ilişkileri ve bu ilişkilerle var olan bir dostluğu bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin 2005 yılında başlatmış olduğu Afrika açılımı ile bu ilişkiler daha da güçlenmiştir.

Afrika Kıtası eşsiz coğrafi özellikleri ve benzersiz doğası ile oldukça etkileyici bir konumda bulunmaktadır. Tarih boyunca pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. Bununla birlikte dünyada eşine zor rastlanan somut ve somut olmayan en zengin kültürel mirasa da sahiptir. Bu özellikleri nedeniyle pek çok çalışmaya konu olmuş ancak yemek kültürü ile ilgili gerek dünyada gerekse Türkiye'de yapılan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu nedenle yapılan bu çalışma önemli bir açığı dolduracak ve yol gösterici kaynak olacaktır. Gerek kitabın sahip olduğu zengin içeriği, gerekse Afrika'nın bölgelerine ayrılarak her bölgedeki mutfak kültürünün detaylı olarak incelenmesi ve bölgelerde yapılan yemeklerin geleneksel reçetelerine yer verilmesi oldukça yararlı bir kaynağı ortaya çıkarmıştır.

Afrika'da 54 ülke bulunmaktadır. Bununla birlikte kıtada 2000 farklı dil konuşulmakta ve farklı topluluklar yaşamaktadır. Farklı dinlerin yer alması ve farklı yerel inanışların var olması da yemek kültürünü etkilemektedir. Ayrıca coğrafi farklılıklar yetiştirilen ürün çeşitliliğine etki etmekte ve farklı bölgelerin farklı yeme içme alışkanlıkları zengin bir mutfak kültürünü ortaya çıkarmıştır. Kitap içerisinde beş farklı bölgenin yemek kültürü ve ellinin üzerinde özgün yemek kültürünü yansıtan reçetelere yer verilmiştir. Afrika kıtasında yer alan ülkelerin yeme-içme alışkanlıkları ve kültürel alışkanlıklardan bahsedilmektedir; Kuzey Afrika Ülkeleri Mutfağı, Batı Sahraaltı Afrika Ülkeleri Mutfağı, Orta Afrika Ülkeleri Mutfağı, Doğu Sahraaltı Afrika Ülkeleri Mutfağı ve Güney Afrika Ülkeleri Mutfağı olarak ayrılmıştır.

Afrika Yemek Kültürü kitabıyla, Afrika kıtası insanının sahip olduğu ürünleri kullanarak eşsiz bir mutfak kültürü yarattığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kitap sadece o kültürün yiyecek ve içecekleri hakkında bilgi vermemekte aynı zamanda inanışları ve ritüelleri hakkında da bilgi sahibi olmaya katkı sağlamaktadır. 'Aynı sofrada yemek yiyenler birbirlerine ihanet etmezler' diyen Afrika Atasözü ile başlayan bu kitap aslında sofranın o kültür için ne kadar önemli olduğunu da bu Atasözü ile ortaya koymaktadır. Afrika mutfak kültürünün anaerkil bir görünüm sergilediği anlatılmaktadır. Her hanede anneden kızı aktarılan birbirinden çeşitli geleneksel ev yemekleri tariflerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu tariflerin Afrika Kıtası'nın somut olmayan kültürel mirasının da önemli bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey Afrika bölgesinin önemli bir yemeği olan 'kuskus' yemeği, 'ne kadar aile varsa o kadar kuskus çeşidi vardır' sözüyle betimlenmesi somut olmayan kültürel miras için en güzel örnek olarak düşünülmektedir. Bu kitap dinler, diller ve kültürlerin buluşma noktasında yer alan Afrika Kıtası'nın çok kültürlü ortak lezzet mirasının tanınmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

